

5.1 Inleiding

In de officiële beleidsfilosofie is werk niet alleen de belangrijkste bron van welvaart en welzijn voor het individu en voor de samenleving als geheel, maar ook een belangrijk instrument om een 'redelijke' of 'aanvaardbare' inkomensverdeling tot stand te brengen en armoede te bestrijden. Een succesvol arbeidsparticipatiebeleid zou daarom niet alleen tot uitdrukking moeten komen in een stijgende arbeidsdeelname, maar ook in een vermindering (of in ieder geval matiging) van inkomensverschillen en een verkleining van de armoede. Het Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid benadrukt het belang van een hogere arbeidsparticipatie dan ook mede vanuit het oogpunt van armoedebestrijding:

"Bestrijding en voorkoming van armoede is vooral gediend met verbeterde mogelijkheden om mensen in te zetten op de arbeidsmarkt. Het algemene werkgelegenheidsbeleid (...) is dan ook de belangrijkste pijler van de armoedebestrijding."

(TK 1995/1996: 16.)

"Werk is het beste middel tegen armoede." (SZW 1998: 75.)

In dit hoofdstuk wordt onderzocht of er in Nederland in de afgelopen twintig jaar inderdaad een verband bestond tussen de ontwikkeling van de werkgelegenheid c.q. arbeidsparticipatie aan de ene kant en de inkomensongelijkheid en de omvang van de armoede aan de andere kant.

Dit hoofdstuk valt in drie delen uiteen.

Het eerste deel behandelt de relatie tussen ontwikkelingen op de arbeidsmarkt en de inkomensongelijkheid. In paragraaf 5.2 wordt een aantal inleidende opmerkingen gemaakt over het meten van inkomensongelijkheid. De paragrafen 5.3 en 5.4 gaan na welke theoretische inzichten er bestaan over het effect van veranderingen in de werkgelegenheid op de inkomensongelijkheid. Vervolgens wordt in paragraaf 5.5 de ontwikkeling van de inkomensongelijkheid in Nederland in de periode 1977-1997 verklaard uit veranderingen in de arbeidsparticipatie enerzijds en veranderingen in de inkomensverhoudingen binnen en tussen verschillende categorieën werkenden en niet-werkenden anderzijds. Uit deze analyse komt naar voren dat de toename van de *loon*-verschillen in de tweede helft van de jaren tachtig een belangrijke oorzaak was van de groei van de inkomensongelijkheid.

Het tweede deel van dit hoofdstuk richt zich daarom op de loonongelijkheid.

Paragraaf 5.6 behelst een overzicht van verschillende theoretische benaderingen van beloningsverhoudingen. Daarin komen naast de neoklassieke economische invalshoek (met nadruk op de *human-capital*theorie) enkele alternatieve economische en sociologische benaderingen aan de orde. In de paragrafen 5.7 en 5.8 worden verschillende hypothesen, die op basis van de theoretische benaderingen in paragraaf 5.6 zijn geformuleerd, empirisch getoetst. In paragraaf 5.7 wordt daartoe de ontwikkeling van de loonongelijkheid ontleed in een aantal subgroepen en in paragraaf 5.8 wordt bezien

welke macrofactoren de ontwikkeling van de beloningsverhoudingen verklaren. Het derde deel van dit hoofdstuk is gewijd aan armoede. Vanwege het omstreden karakter van het begrip armoede worden in paragraaf 5.9 eerst enige opmerkingen gemaakt over de interpretatie van armoede en de wijze waarop deze kan worden gemeten. Paragraaf 5.10 is, analoog aan paragraaf 5.5, een poging om de ontwikkeling in de armoede in Nederland te verklaren uit de ontwikkeling van de arbeidsparticipatie en van de armoede binnen diverse categorieën. In de daaropvolgende paragrafen verschuift de aandacht naar de relatie tussen werk en armoede op microniveau: in hoeverre vormt werk voor individuele personen of huishoudens een uitweg uit de armoede? In paragraaf 5.11 wordt onderzocht hoeveel kans niet-werkende armen hebben om werk te vinden; paragraaf 5.12 beantwoordt de vraag hoeveel de arme werkvinders in inkomen vooruitgaan en hoe groot de kans is dat zij uit de armoede ontsnappen. Het hoofdstuk wordt afgesloten met een samenvatting en conclusie (paragraaf 5.13).

5.2 Het meten van ongelijkheid

Ongelijkheid is een van de hoofdthema's van de sociale wetenschappen (vgl. Ultee, Arts en Flap 1996), waarover dan ook zeer vele studies zijn verschenen. Het is onmogelijk om in één hoofdstuk recht te doen aan de rijkdom aan theoretische en empirische inzichten die in de loop van de tijd zijn verworven. Daarom wordt het thema ongelijkheid in dit hoofdstuk sterk ingeperkt. De aandacht richt zich uitsluitend op de ongelijkheid van lonen en inkomens. In hoofdstuk 4 is gebleken dat er op tal van terreinen grote verschillen zijn tussen werkenden en niet-werkenden, maar ook tussen werkenden onderling en tussen niet-werkenden onderling. Behalve in inkomen zijn er onder meer verschillen in gezondheid, maatschappelijke participatie en subjectief welbevinden. Uit hoofdstuk 4 bleek ook dat de inkomensverschillen in de subjectieve beleving slechts een beperkte rol spelen en slechts in geringe mate van invloed zijn op andere indicatoren voor het individuele 'nut' of welzijn. Zo bezien is het geenszins vanzelfsprekend om de aandacht in dit hoofdstuk eenzijdig op loon- en inkomensverschillen te richten. De rechtvaardiging hiervoor is gelegen in het maatschappelijke belang dat aan de ongelijkheid van inkomens wordt gehecht. Maatschappelijke discussies over sociale ongelijkheid gaan immers maar al te vaak over inkomensverschillen. Spreekt iemand in algemene zin over 'toenemende ongelijkheid', dan is de kans groot dat hij of zij daarbij in de eerste plaats inkomensverschillen op het oog heeft. Ook politieke debatten over maatschappelijke ongelijkheid monden meestal uit in beleidsmaatregelen ten behoeve van specifieke *inkomens*groepen. Kortom, hoewel het gezegde 'geld maakt niet gelukkig' in veler mond bestorven ligt, hecht toch bijna iedereen, als puntje bij paaltje komt, wel degelijk veel belang aan het inkomen.

Als eenmaal is besloten om de aandacht te beperken tot inkomens, luidt de volgende vraag hoe de ongelijkheid van inkomens moet worden gemeten. Dit lijkt eenvoudiger dan het is. In het bijzonder spelen hierbij twee aspecten een rol, namelijk de te hanteren ongelijkheidsmaatstaf en het inkomensbegrip.

Hoewel er geen verschil van mening zal zijn over de vraag wanneer er sprake is van volledige gelijkheid (namelijk in het geval dat alle inkomens gelijk zijn), kunnen de

meningen al snel uiteenlopen als het gaat om de mate van *ongelijkheid*. De reden hiervoor is dat ongelijkheid niet een zuiver objectief begrip is, maar altijd tot op zekere hoogte subjectieve of normatieve opvattingen belichaamt (Sen 1973: 3, Temkin 1993). Het gaat bijvoorbeeld om de vraag hoe men inkomensverschillen aan de onderkant, aan de bovenkant en in het midden van de inkomensverdeling onderling weegt. Dit is in essentie een normatieve kwestie. Wel kan men een aantal eisen formuleren waaraan een maatstaf voor inkomensongelijkheid redelijkerwijze zou moeten voldoen (vgl. Atkinson 1970 en Odink 1985: 32-34). Zo wordt meestal de eis gesteld dat de mate van inkomensongelijkheid alleen afhangt van de inkomens*verhoudingen* en niet van de absolute inkomensverschillen. Anders gezegd, als alle inkomens met eenzelfde factor worden vermenigvuldigd, dient de ongelijkheid gelijk te blijven (in wiskundige termen: de ongelijkheidsmaatstaf is homogeen van de graad nul). Een andere bekende eis is het zogenoemde Pigou-Daltoncriterium: een inkomensoverdracht van een hoog naar een laag inkomen vermindert de ongelijkheid (zolang althans het lage inkomen niet groter wordt dan het hoge inkomen) en een overdracht in de omgekeerde richting vergroot de ongelijkheid. Deze twee eisen sluiten al enkele veelgebruikte ongelijkheidsmaatstaven uit. Dit geldt bijvoorbeeld voor de zogenoemde decielverhoudingen, die worden berekend als de verhouding tussen het inkomen waar een bepaald percentage (bijv. tien) van de inkomensstrekkers zich boven bevindt en het inkomen waar een bepaald percentage (bijv. dertig) zich onder bevindt. Toch blijven er nog vele (in beginsel zelfs oneindig veel) mogelijke maatstaven over die aan de homogeniteitseis en aan het Pigou-Daltoncriterium voldoen. Om pragmatische redenen wordt in dit hoofdstuk slechts van twee verschillende ongelijkheidsmaatstaven gebruikgemaakt, te weten de Ginicoëfficiënt en de Theilcoëfficiënt.¹ De eerste is vooral gekozen vanwege zijn inzichtelijkheid en de tweede vanwege zijn aantrekkelijke statistische eigenschappen (m.n. decomponeerbaarheid).

De *Ginicoëfficiënt* is wellicht de bekendste ongelijkheidsmaatstaf. Hij heeft het grote voordeel dat hij eenvoudig is te interpreteren, namelijk als het gemiddelde (of 'verwachte') verschil tussen twee willekeurige inkomens als fractie van het gemiddelde inkomen (vgl. Temkin 1993). Als de Ginicoëfficiënt bijvoorbeeld 0,2 bedraagt en men vergelijkt een groot aantal malen het inkomen van twee willekeurige personen, dan zal het inkomensverschil tussen beiden gemiddeld 20% bedragen van het gemiddelde inkomen van de gehele bevolking.² De Ginicoëfficiënt heeft de waarde nul als alle inkomens gelijk zijn en de waarde één indien alle inkomens aan één persoon toevalt. Naarmate de Ginicoëfficiënt dichter bij één ligt, is de ongelijkheid derhalve groter. De *Theilcoëfficiënt* is een minder inzichtelijke maatstaf, die meestal als een 'entropie'-maat wordt aangeduid, hetgeen helaas weinig aan de begrijpelijkheid van de maatstaf bijdraagt. De Theilcoëfficiënt is gedefinieerd als de met de inkomensaandelen gewogen som van de logaritme van de relatieve inkomens van alle personen, waarbij het relatieve inkomen gelijk is aan het inkomen van een persoon gedeeld door het gemiddelde inkomen van de bevolking.³ De Theilcoëfficiënt dankt zijn populariteit onder onderzoekers van inkomensongelijkheid vooral aan het feit dat hij eenvoudig kan worden 'ontbonden' of 'gedecomponeerd': de Theilcoëfficiënt van een populatie is gelijk aan de met de inkomensaandelen gewogen som van de Theilcoëfficiënt van de deelpopulaties waaruit de totale populatie is samengesteld (ook wel aangeduid als de binnengroeps-

ongelijkheden) en de ongelijkheid tussen de deelpopulaties (de tussengroepsongelijkheid). Dit maakt het relatief eenvoudig om veranderingen in de Theilcoëfficiënt toe te schrijven aan veranderingen aan de ongelijkheid binnen een aantal subgroepen en aan veranderingen in de ongelijkheid tussen deze groepen. Van deze eigenschap zal in dit hoofdstuk dankbaar gebruik worden gemaakt. De Theil-coëfficiënt heeft, evenals de Ginicoëfficiënt, een minimumwaarde van nul indien alle inkomens gelijk zijn. De maximumwaarde is afhankelijk van de omvang van de populatie en is, indien één persoon alle inkomen ontvangt, gelijk aan de natuurlijke logaritme van het aantal personen in de populatie (d.w.z. $\ln N$).

Bij het gebruik van de Ginicoëfficiënt en de Theilcoëfficiënt in dit hoofdstuk is het van belang iets meer te weten over de gevoeligheid van deze maatstaven voor veranderingen in de inkomensverdeling. In bijlage B5.1 wordt afgeleid dat de Theilcoëfficiënt in vergelijking met de Ginicoëfficiënt sterker reageert op veranderingen in (zeer) hoge en (zeer) lage inkomens. De Ginicoëfficiënt is verhoudingsgewijs het meest gevoelig voor veranderingen in inkomens rond het eerste en het derde kwartiel van de inkomensverdeling (d.w.z. het inkomensniveau waar respectievelijk een kwart en driekwart van de inkomensstrekkingen zich onder bevindt). Beide maatstaven zijn erg ongevoelig voor veranderingen in het midden van de inkomensverdeling. Verder zal hierna blijken dat veranderingen van de Ginicoëfficiënt vooral samenhangen met veranderingen in de rangorde van inkomens, terwijl veranderingen van de Theilcoëfficiënt samenhangen met veranderingen in relatieve inkomensniveaus.

Een tweede vraag met betrekking tot het meten van ongelijkheid betreft de te gebruiken indicator voor het inkomen. Inkomens kunnen op vele wijzen worden gemeten: als nominale of reële bedragen, als maand-, jaar- of levensduurinkomens, als bruto- of als nettobedragen, als individuele of huishoudensinkomens, enzovoorts. Het meest toepasselijke inkomensbegrip wordt bepaald door de vraag wat men wil weten, dat wil zeggen wat men het relevante 'goed' acht. Daarnaast speelt echter ook de praktische vraag over welke inkomensgegevens men kan beschikken een belangrijke rol. In dit hoofdstuk wordt gebruikgemaakt van twee soorten inkomensgegevens.

In het eerste deel van dit hoofdstuk, waarin de aandacht uitgaat naar de inkomensverdeling, wordt een inkomensbegrip gebruikt dat zo goed mogelijk het welvaarts- of welstandsniveau van individuen weergeeft. In beginsel zijn daarbij alle inkomensbronnen van belang, of het nu om loon, ondernemingswinst of een sociale uitkering gaat.⁴ Het individuele welvaartsniveau wordt echter niet door het bruto-inkomen maar door het netto-inkomen bepaald, dat wil zeggen door het vrij besteedbare inkomen nadat de verschuldigde belastingen en premies op het bruto-inkomen in mindering zijn gebracht.

Verder dient men een keuze te maken ten aanzien van de inkomenseenheid, te weten individuele personen of huishoudens. Het is plausibel dat de welvaart van een persoon in de eerste plaats wordt bepaald door de welvaart van het huishouden waarvan hij of zij deel uitmaakt. Zo is het niet erg aannemelijk dat in een traditioneel kostwinnersgezin de welvaart van de kostwinner gelijk is aan zijn (netto)loon, terwijl de welvaart van de niet-werkende partner en de kinderen gelijk zou zijn aan nul. Meestal wordt

verondersteld dat de welvaart van alle gezinsleden gelijk is.⁵ Het is echter niet erg zinvol om het *totale* inkomen van verschillende typen huishoudens met elkaar te vergelijken. Zo is een alleenstaande met een bepaald inkomen in materieel opzicht ongetwijfeld welvarender dan een gezin van vier personen dat van hetzelfde inkomen moet rondkomen. Het simpelweg delen van het gezinsinkomen door het aantal gezinsleden is echter geen bevredigend alternatief, omdat dan geen rekening wordt gehouden met zogenoemde schaalvoordelen. Uit onderzoek (en uit eigen ervaring) is bekend dat samenwonen schaalvoordelen met zich meebrengt: een (echt)paar heeft minder dan het dubbele van het inkomen van een alleenstaande nodig om hetzelfde welvaartsniveau te realiseren. Om ook hiermee rekening te houden, wordt het huishoudensinkomen gedeeld door een zogenoemde equivalentiefactor, waardoor het resulterende inkomen vergelijkbaar wordt met dat van een alleenstaande (voor wie de equivalentiefactor per definitie gelijk is aan één). Het resulterende inkomen wordt het gestandaardiseerde inkomen of ook wel het equivalente inkomen genoemd. Overigens bestaan er verschillende equivalentiefactoren, afhankelijk van de wijze waarop men voor schaalvoordelen corrigeert. In dit hoofdstuk wordt gebruikgemaakt van de equivalentiefactoren die in publicaties van het Centraal Bureau voor de Statistiek worden gebruikt en die zijn gebaseerd op de zogenoemde budgetverdelingsmethode (SCP/CBS 1998: 52-54).⁶

In het tweede deel van dit hoofdstuk wordt aandacht besteed aan de relatie tussen de werkgelegenheidsontwikkeling en de beloningsverhoudingen. Het relevante inkomensbegrip is dan het brutoloon.⁷ Om een indruk te krijgen van verschillen in verdiencapaciteit, verdient het daarbij de voorkeur om het brutoloon per gewerkt uur (kortweg het bruto-uurloon) als indicator te hanteren. Aangezien dit gegeven voor de meeste analyses in het navolgende niet beschikbaar was, is gebruikgemaakt van het brutoloon van voltijdwerknemers. Als deze ruwweg een gelijk aantal uren werken, komt dit op hetzelfde neer als een vergelijking van de uurlonen, zij het dat deeltijdwerkers daarbij buiten beschouwing worden gelaten. Verder verdient een vergelijking op basis van jaarlonen de voorkeur boven een vergelijking van maand- of weeklonen, doordat de eerste niet gevoelig zijn voor min of meer toevallige schommelingen in de loop van een jaar (bijvoorbeeld door de betaling van vakantie-uitkeringen, een dertiende maand en dergelijke). Bij de analyse van veranderingen in de loonongelijkheid in de loop van de tijd was het echter niet mogelijk om steeds van jaarlonen gebruik te maken.

5.3 Inkomensongelijkheid in theorie

De inkomensverdeling staat onder invloed van een groot aantal factoren, politiek, economisch, demografisch en sociaal-cultureel van aard. Dit maakt het tot een heroïsche onderneming om een algemene theorie over de ontwikkeling van de inkomensongelijkheid te formuleren. Daartoe zijn in het verleden wel pogingen gedaan. De bekendste is die van Kuznets (1955), die in de jaren vijftig de hypothese formuleerde dat de mate van inkomensongelijkheid samenhangt met de fase van economische ontwikkeling van een land. In de pre-industriële fase, als het grootste deel van de bevolking werkzaam is in de landbouw, zouden de inkomensverschillen betrekkelijk klein zijn. De daaropvolgende fase van industrialisering zou gepaard gaan met een sterke toename

van inkomensverschillen: de trek van de boeren en landarbeiders naar de stad om werk te vinden in de industrie, zou aanvankelijk leiden tot verarming van deze groep, terwijl een kleine klasse van industriële grote rijkdom zou vergaren. Na verloop van tijd zouden de industriearbeiders echter hun (relatieve) inkomenspositie weten te verbeteren, doordat zij via scholing meer human capital verwerven en zich verenigen in vakbonden en politieke partijen om tegenwicht te bieden aan de macht van de kapitaalbezitters. Dit zou onder meer resulteren in een zekere regulering van de arbeidsmarkt en de invoering van een stelsel van sociale zekerheid. Daardoor zou in een derde fase van economische ontwikkeling de inkomensongelijkheid weer afnemen. Kuznets schatte dat deze derde fase in de verst ontwikkelde industrielanden (Engeland, Duitsland en de Verenigde Staten) aan het einde van de negentiende eeuw of het begin van de twintigste eeuw een aanvang had genomen.

Dat in de decennia na de Tweede Wereldoorlog in de meeste rijke westerse landen de inkomensongelijkheid gestaag afnam, leek de stelling van Kuznets te ondersteunen. Maar doordat vanaf het begin van de jaren tachtig in veel landen de inkomensverschillen weer zijn toegenomen, heeft de Kuznetstheorie aan overtuigingskracht verloren. Hier zal niet worden gepoogd om nieuw bewijsmateriaal ter ondersteuning of weerlegging van de Kuznetstheorie aan te voeren. De hypothese van Kuznets heeft immers betrekking op een golfbeweging die een zeer lange termijn bestrijkt, terwijl de aandacht in deze studie beperkt blijft tot de veranderingen in de laatste decennia van de twintigste eeuw. Om de relatie tussen arbeidsparticipatie en inkomensongelijkheid te bestuderen, wordt hier een meer analytische benadering gevolgd. Daarbij wordt de verandering in de inkomensverdeling ontleed in een aantal achterliggende factoren die elk een bijdrage kunnen hebben geleverd aan de toename van de inkomensongelijkheid.

Zuiver analytisch zijn veranderingen in de inkomensongelijkheid altijd de resultante van drie factoren:

- veranderingen in de (relatieve) omvang van verschillende bevolkingsgroepen (populatieaandelen);
- veranderingen in de inkomensverschillen tussen de groepen (tussengroepsongelijkheid);
- veranderingen in inkomensverschillen binnen de groepen (binnengroepsongelijkheid).

Voor de feitelijke analyse is het natuurlijk van groot belang hoe verschillende bevolkingsgroepen worden onderscheiden. Het ligt voor de hand om daarbij de inkomensbron als belangrijkste onderscheidingscriterium te hanteren. Te denken valt dan aan inkomens uit arbeid, inkomens uit vermogen en sociale uitkeringen. Het is immers aannemelijk dat verschillende soorten inkomens onder verschillende invloeden staan.

Economische factoren zijn zowel van invloed op de omvang van verschillende bevolkingsgroepen (met name op het aantal werkenden) als op de inkomensverschillen binnen en tussen de groepen. Zo staan de inkomensverschillen binnen de groep werkenden, dat wil zeggen de beloningsverhoudingen, maar ook de verhouding tussen kapitaal- en arbeidsinkomens onder invloed van economische factoren (zoals de schaarste-verhoudingen op de arbeidsmarkt).

Politieke factoren zijn in de eerste plaats van invloed op de inkomens van niet-werkenden, de uitkeringsgerechtigden. De hoogte van de sociale uitkeringen en de verhouding daarvan tot de lonen worden direct bepaald door politieke beslissingen, bijvoorbeeld over de vraag of de uitkeringen worden 'gekoppeld' aan de loonontwikkeling. Maar ook de beloningsverhoudingen worden beïnvloed door overheidsbeleid. Zo wordt het loon van werknemers in de collectieve sector (in het bijzonder van ambtenaren) mede bepaald door de overheid. Daarnaast kan de regulering van de arbeidsmarkt via bijvoorbeeld het wettelijk minimumloon en de algemeenverbindendverklaring van CAO's de loonvorming op de arbeidsmarkt beïnvloeden.

Het overheidsbeleid kan ook effect hebben op de omvang van de verschillende groepen inkomensstrekkers. Een wettelijke pensioneringsleeftijd van 65 jaar reduceert het aantal werkenden boven de 65 jaar tot een minimum, en verlenging van de leerplicht vermindert het aantal werkenden onder de jongeren. Verder hebben de inrichting en uitvoering van het stelsel van sociale zekerheid een niet te onderschatten invloed op het aantal uitkeringsgerechtigden. Ook de omvang van de werkgelegenheid in de collectieve sector is in belangrijke mate het resultaat van overheidsbeleid.

Demografische invloeden betreffen in de eerste plaats de leeftijdsopbouw van de bevolking en de verhouding tussen de (potentieel) actieve en de inactieve bevolking. Zo leidt de vergrijzing van de bevolking in vrijwel alle westerse landen tot een (autonome) aanwas van het aandeel uitkeringsgerechtigden in de bevolking. Ook de omvang van immigratie en emigratie (die overigens mede het product zijn van economische factoren en overheidsbeleid) beïnvloeden de verhoudingen tussen de verschillende bevolkingsgroepen.

Sociaal-culturele factoren laten hun invloed op de inkomensverdeling onder meer gelden via veranderingen in de gemiddelde huishoudensgrootte en in de arbeidsparticipatie van vrouwen. Een toename van het aantal alleenstaanden kan, als gevolg van de schaalnadelen van kleinere huishoudens, in grotere (gestandaardiseerde) inkomensverschillen resulteren.⁸ Ook via de sterk toegenomen arbeidsdeelname van vrouwen beïnvloeden sociaal-culturele factoren de inkomensverdeling, al spelen hierbij eveneens economische en politieke factoren een rol. Als het aantal tweeverdieners groeit en het aantal eenverdieners afneemt, zal in het algemeen de inkomensongelijkheid onder de groep werkenden veranderen (in welke richting is overigens niet zonder meer duidelijk, zoals in § 5.4 zal blijken).

Gezien de grote verscheidenheid aan factoren die de inkomensongelijkheid beïnvloeden, is het weinig zinvol om algemene hypothesen te formuleren over de relatie tussen de ontwikkeling van de arbeidsparticipatie en de veranderingen in de inkomensongelijkheid. In de volgende paragraaf wordt er daarom mee volstaan om het effect van enkele specifieke veranderingen in de drie factoren waarin (de verandering van) de inkomensongelijkheid kan worden ontleed – de populatieaandelen, de tussengroepsongelijkheid en de binnengroepsongelijkheden – te analyseren.

5.4 Werk en inkomensongelijkheid – enkele theoretische illustraties

In deze paragraaf wordt onderzocht welk effect enkele simpele veranderingen op de arbeidsmarkt – in het bijzonder de overgang van een persoon van een uitkering naar

betaald werk – hebben voor de inkomensongelijkheid. Daarbij wordt het aantal veranderingen dat zich tegelijkertijd voordoet, tot een minimum beperkt om de analyse zo overzichtelijk mogelijk te houden. Omdat het over het algemeen niet mogelijk is om uitspraken te doen die voor alle ongelijkheidsmaatstaven die in gebruik zijn, opgaan, wordt de aandacht beperkt tot de twee maatstaven die in paragraaf 5.2 zijn besproken, de Ginicoëfficiënt en de Theilcoëfficiënt. Verder gaat het in deze paragraaf steeds om netto besteedbare huishoudensinkomens. Aangezien hier geen veranderingen in de huishoudenssamenstelling worden geanalyseerd, maakt het overigens niet uit of de huishoudensinkomens zijn gestandaardiseerd, dat wil zeggen met behulp van equivalentiefactoren zijn gecorrigeerd voor verschillen in huishoudenssamenstelling.

De eenvoudigste verandering die kan worden onderzocht, betreft een uitkeringsgerechtigde die betaald werk vindt en daardoor in inkomen vooruitgaat. Als de inkomens van alle andere huishoudens gelijk blijven, is het intuïtief aannemelijk dat hierdoor de inkomensongelijkheid kleiner wordt. Indien men de ongelijkheid meet met de Gini-coëfficiënt of de Theilcoëfficiënt is dit over het algemeen inderdaad het geval. Daarvoor moet echter wel aan enkele randvoorwaarden worden voldaan. In bijlage B5.2.1 wordt afgeleid dat de Ginicoëfficiënt afneemt indien de uitkeringsgerechtigde (of diens huishouden) na het vinden van werk niet méér plaats boven het middelste inkomen (de mediaan) uitkomt dan hij of zij zich eerst eronder bevond. Als het betreffende huishouden eerst tot de $p\%$ armste huishoudens behoorde (met $p < 50$), mag het, na het vinden van werk, dus *niet* tot de $p\%$ rijkste personen zijn doorgedrongen, wil de inkomensongelijkheid afnemen. Het is aannemelijk dat in de praktijk meestal aan deze voorwaarde wordt voldaan. Huishoudens die van een sociale uitkering afhankelijk zijn, behoren voor het grootste deel tot de onderste inkomensdecielen en het is niet zo waarschijnlijk dat zij, als iemand in het huishouden werk vindt, onmiddellijk tot de hoogste inkomensdecielen gaan behoren. Het loon dat de werkvinder gaat verdienen, wordt immers vaak geheel of gedeeltelijk in mindering gebracht op de sociale uitkering die het huishouden voordien ontving, zodat de netto-inkomensvoortgang, indien men geen bijzonder hoog loon gaat verdienen, beperkt blijft. In bijlage B5.2.3 wordt afgeleid onder welke voorwaarde de Theilcoëfficiënt afneemt. Dit is het geval indien het huishouden dat werk vindt, minder dan e^T maal het gemiddelde inkomen gaat verdienen. Hierin is e het grondgetal van de natuurlijke logaritme (2,718) en T de (oude) waarde van de Theilcoëfficiënt. Aangezien deze positief is (behalve bij een volstrekt egalitaire verdeling) is $e^T > 1$ en is dus een voldoende (maar niet noodzakelijke) voorwaarde dat het huishouden na het vinden van werk niet meer dan het gemiddelde inkomen verdient. Aangezien de Theilcoëfficiënt van de gestandaardiseerde besteedbare huishoudensinkomens in Nederland circa 0,1 bedraagt (zie § 5.5), neemt de ongelijkheid af zolang het huishouden dat werk vindt, niet méér dan 10,5% (immers, $e^{0,1} = 1,105$) boven het gemiddelde inkomen uitkomt.

Terwijl de verandering van de Ginicoëfficiënt uitsluitend wordt bepaald door de verandering in de rangorde van de inkomens, hangt de verandering van de Theilcoëfficiënt af van de verandering in de (relatieve) hoogte van het inkomen. Over de relatie tussen beide valt op voorhand niet veel te zeggen; deze hangt sterk af van de vorm van de

inkomensverdeling. Wel is in de praktijk het mediane inkomen bijna altijd lager dan het gemiddelde inkomen.⁹ Dit betekent dat de Theilcoëfficiënt minder 'streng' is ten aanzien van het oorspronkelijke inkomen van de werkvinder, wil er van een vermindering van de ongelijkheid sprake kunnen zijn: ook als het huishouden dat werk vindt, aanvankelijk een inkomen had dat rond het gemiddelde inkomen en in het algemeen dus boven het mediane inkomen ligt, is het mogelijk dat een (beperkte) inkomensstijging in een afname van de ongelijkheid resulteert. Bij de Ginicoëfficiënt dient het oorspronkelijke inkomen onder de mediaan en doorgaans dus ruim onder het gemiddelde inkomen te liggen, maar het is wel mogelijk dat het inkomen na het vinden van werk hoger uitkomt dan bij de Theilcoëfficiënt is toegestaan.

Uit het vorenstaande volgt dat de inkomensongelijkheid over het algemeen afneemt als een uitkeringsgerechtigde – of een lid van een huishouden dat van een uitkering afhankelijk is – werk vindt en daardoor in inkomen vooruitgaat. Het spreekt echter geenszins vanzelf dat dit ook geldt als in een huishouden met een actieve kostwinner een ander gezinslid werk vindt. Stel bijvoorbeeld dat een huisvrouw in een traditioneel kostwinnersgezin, betaald werk vindt. Als haar (werkende) echtgenoot een redelijk hoog inkomen heeft, is het heel wel mogelijk dat het huishouden in de beginsituatie al tot de bovenste helft van de inkomensverdeling behoorde. Het extra inkomen van de partner zal dan, op basis van de Ginicoëfficiënt, tot een schevere inkomensverdeling leiden. Ook als het huishouden aanvankelijk tot de onderste 50% van de inkomensverdeling behoorde, is het denkbaar dat het, dankzij het inkomen van de partner, verder boven de mediaan uitkomt dan het zich aanvankelijk eronder bevond. Als een traditioneel kostwinnersgezin aanvankelijk bijvoorbeeld tot de 45% 'armste' huishoudens behoorde, maar doordat de vrouwelijke partner werk vindt, opklimt tot het zestigste percentiel (zodat dan nog slechts 40% van de huishoudens 'rijker' is), zal de inkomensongelijkheid volgens de Ginicoëfficiënt groter worden. Als het nieuwe gezinsinkomen meer dan 10% boven het gemiddelde inkomen ligt, zal ook de Theilcoëfficiënt stijgen. Aangezien dit zeker geen uitzonderlijk voorbeeld is, is het niet onaannemelijk dat een toename van het aantal tweeverdieners de inkomensongelijkheid doet toenemen.

In vorenstaande voorbeelden wordt verondersteld dat één persoon werk vindt en dat er verder niets verandert. In de praktijk gaat een toename van het aantal werkenden doorgaans echter gepaard met veranderingen in de inkomens van de werkenden en/of van de niet-werkenden. Ook binnen beide groepen kunnen zich veranderingen in de inkomensverdeling voordoen. Welk effect een toename van het aantal werkenden in dergelijke gevallen op de inkomensongelijkheid heeft, is niet op voorhand te zeggen. Dit hangt van verschillende factoren af, zoals de (gemiddelde) hoogte van het inkomen van de werkenden en de niet-werkenden en de veranderingen daarin, de omvang van beide groepen, het aandeel van de niet-werkenden dat werk vindt en de gehanteerde ongelijkheidsmaatstaf. Hierna wordt een cijfervoorbeeld gegeven waarin een beleid wordt gevoerd dat tracht de werkgelegenheid te bevorderen door de afstand tussen de sociale uitkeringen en de lonen te vergroten. Dit kan bijvoorbeeld worden gerealiseerd door het netto-uitkeringsniveau te verlagen en de opbrengst daarvan te gebruiken om de belasting- en premiedruk voor werkenden te verlichten, zodat het nettoloon stijgt. Als een dergelijk beleid slaagt, treden er twee tegengestelde effecten op de inkomens-

verdeling op. Aan de ene kant neemt het inkomensverschil tussen werkenden en uitkeringsgerechtigden (de tussengroepsongelijkheid) toe, hetgeen de inkomensongelijkheid vergroot. Aan de andere kant vindt een deel van de uitkeringsgerechtigden werk en gaat daardoor in inkomen vooruit, hetgeen de inkomensongelijkheid in het algemeen verkleint. De vraag is nu welk effect groter is. Dit hangt af van de mate waarin de kloof tussen loon en uitkeringen wordt vergroot, van het aantal uitkeringsgerechtigden dat werk vindt en van de inkomensverbetering die zij ondervinden.

Stel dat er twee groepen zijn, de uitkeringsgerechtigden (meer in het algemeen: de niet-werkenden) en de werkenden. Alle uitkeringsgerechtigden ontvangen een netto-uitkering y_U die lager is dan het (gemiddelde) nettoloon y_W van de werkenden. Stel nu dat (onder de veronderstelling van een constante bevolkingsomvang) een deel van de uitkeringsgerechtigden werk vindt en daardoor een netto-inkomen y'_E gaat verdienen dat maximaal gelijk is aan het loon van degenen die al werkten. Tegelijkertijd wordt de uitkering van de blijvende uitkeringsgerechtigden echter verlaagd tot y'_U .

In bijlage B5.3.1 wordt aangetoond dat de Ginicoëfficiënt in dit geval alleen afneemt indien de gezamenlijke inkomensvooruitgang van de werkvinders ten minste een factor $(1+n_E)/(1-n_U)$ groter is dan het gezamenlijke inkomensverlies van de resterende werklozen. Hierin is n_E het aandeel van de werkvinders in de totale bevolking en n_U het aandeel van de blijvende werklozen. Stel bijvoorbeeld dat een derde (33,3%) van de bevolking uit niet-werkende uitkeringsgerechtigden bestaat en dat, dankzij een verlaging van de uitkeringen, één op de tien niet-werkenden (dus 3,3% van de totale bevolking) werk vindt, zodat 30% van de bevolking van een uitkering afhankelijk blijft.

De gezamenlijke inkomensvooruitgang van de werkvinders moet dan $(1 + 0,033)/(1 - 0,3) = 1,033/0,7 = 1,48$ maal zo groot zijn als de gezamenlijke inkomensachteruitgang van de overige uitkeringsgerechtigden. Aangezien verondersteld is dat het aantal blijvende uitkeringsgerechtigden negenmaal zo groot is als het aantal werkvinders, zal iedere werkvinder $9 \times 1,48 = 13,3$ maal zoveel in inkomen vooruit moeten gaan als iedere uitkeringsgerechtigde achteruitgaat. Een verlaging van de uitkeringen met 5% vereist dan dat de werkvinders minimaal 66% in inkomen vooruitgaan. Als niet 10% maar slechts 5% van de uitkeringsgerechtigden werk vindt, is een inkomensstijging van liefst 141%¹⁰ voor de werkvinders nodig om de verlaging van de uitkeringen met 5% te compenseren.

Zou in vorenstaande voorbeeld niet de Ginicoëfficiënt maar de Theilcoëfficiënt worden gebruikt om de inkomensongelijkheid te meten, dan neemt de ongelijkheid af als de gezamenlijke inkomensvooruitgang van de werkvinders ten minste een factor $\ln(y'_E/y'_W) / \ln(y'_U/y'_W)$ groter is dan het gezamenlijke inkomensverlies van de resterende werklozen (zie bijlage B5.3.2). Hierin zijn y'_U , y'_E en y'_W respectievelijk het netto-uitkeringsniveau, het nettoloon van de werkvinders en het nettoloon van de 'oude' werkenden nádat de veranderingen hebben plaatsgevonden. Stel bijvoorbeeld dat het nieuwe uitkeringsniveau de helft van het (nieuwe) loon van de 'oude' werkenden bedraagt en dat de werkvinders driekwart van dit loon gaan verdienen, dat wil zeggen $y'_U/y'_W = 0,5$ en $y'_E/y'_W = 0,75$. De gezamenlijke inkomenswinst van de werkvinders moet dan minimaal $\ln 0,5 / \ln 0,75 = 2,4$ maal zo groot zijn als de inkomensachteruitgang van de

blijvende werklozen. Als de uitkeringen (ten opzichte van de lonen) 5% worden verlaagd, betekent dit dat minimaal 20% van de uitkeringsgerechtigden werk moet vinden. Gaan de werkvinders slechts 60% van het loon van de oude werkenden verdienen, dan moet hun gezamenlijke inkomensvoortgang minimaal $\ln 0,5 / \ln 0,6 = 1,36$ maal de inkomensachteruitgang van de 'blijvers' zijn. Het aandeel werkvinders dient dan meer dan 26% te bedragen.

Uitgaande van de Ginicoëfficiënt wordt de 'vereiste' inkomensvoortgang van de werkvinders in verhouding tot de inkomensachteruitgang van de blijvende uitkeringsgerechtigden bepaald door de relatieve omvang van beide groepen. Als de gezamenlijke inkomensvoortgang van de werkvinders en de gezamenlijke inkomensachteruitgang van de blijvende uitkeringsgerechtigden gegeven zijn, is de kans dat de Ginicoëfficiënt afneemt groter naarmate zowel het aandeel werkvinders als het aandeel blijvende uitkeringsgerechtigden in de totale populatie kleiner is. De verklaring hiervoor is dat naarmate er minder uitkeringsgerechtigden en minder werkvinders zijn, de kans kleiner is dat de werkvinders tot de hoogste inkomensdecielen doordringen en daardoor de inkomensongelijkheid doen toenemen. De Ginicoëfficiënt zal dus afnemen als een relatief kleine groep uitkeringsgerechtigden werk vindt en daardoor sterk in inkomen voortgaat.

Bij de Theilcoëfficiënt wordt de vereiste inkomensvoortgang van de werkvinders in verhouding tot de inkomensachteruitgang van de blijvende uitkeringsgerechtigden bepaald door het relatieve inkomensniveau van beide groepen. Bij *gegeven* gezamenlijke inkomensvoortgang van de werkvinders en *gegeven* gezamenlijke inkomensachteruitgang van de blijvende uitkeringsgerechtigden is het waarschijnlijker dat de Theilcoëfficiënt kleiner wordt, naarmate het verschil in inkomen tussen de werkvinders en de blijvende werklozen kleiner is. Deze wat contra-intuïtieve conclusie wordt verklaard door het feit dat naarmate het loon van de werkvinders lager is, zij minder kans hebben om tot de hoogste inkomens te gaan behoren en daardoor de ongelijkheid te vergroten.

In tegenstelling tot de Ginicoëfficiënt neemt de Theilcoëfficiënt af als relatief veel uitkeringsgerechtigden werk vinden, maar ieder van hen betrekkelijk weinig in inkomen voortgaat. Als een verlaging van de uitkeringen vooral werkgelegenheids groei aan de onderkant van de arbeidsmarkt stimuleert, zullen de meeste werkvinders naar verwachting niet erg veel in inkomen voortgaan. Van een dergelijk beleid mag dus eerder een vermindering van de inkomensongelijkheid worden verwacht indien men de ongelijkheid met de Theilcoëfficiënt meet, dan indien men van de Ginicoëfficiënt gebruikmaakt.

Dat de Ginicoëfficiënt en de Theilcoëfficiënt niet tot dezelfde conclusie behoeven te leiden ten aanzien van de verandering van de inkomensongelijkheid, wordt geïllustreerd in tabel 5.1. In deze tabel zijn de consequenties van een aantal mogelijke veranderingen in de inkomens van de blijvende uitkeringsgerechtigden en van de werkvinders gesimuleerd. Hierbij wordt steeds verondersteld dat in de uitgangssituatie een derde van de bevolking afhankelijk is van een uitkering en dat het uitkeringsniveau de helft van het (gemiddelde) loon bedraagt. De waarde van de Ginicoëfficiënt bedraagt dan aanvankelijk 0,132 en de waarde van de Theilcoëfficiënt 0,043.

Tabel 5.1 Gesimuleerde veranderingen in de inkomensongelijkheid indien uitkeringen worden verlaagd en een deel van de uitkeringsgerechtigden werk vindt (in procenten)

	1	2	3	4	5
veronderstellingen:					
oude uitkeringsniveau ^a	50	50	50	50	50
nieuwe uitkeringsniveau ^b	45	49	45	45	45
loon van werkvinders ^b	75	75	100	57,5	100
aandeel blijvende uitkeringsgerechtigden ^c	30	30	30	16,5	27
aandeel werkvinders ^c	3	3	3	16,5	6
uitkomsten:					
mutatie Gini (absoluut)	0,011	-0,002	0,006	0,0006	-0,005
idem (in %)	8,0	-1,1	4,5	0,4	-3,3
mutatie Theil (absoluut)	0,008	-0,001	0,008	-0,001	0,003
idem (in %)	18,2	-2,4	18,2	-2,7	8,0
a In procenten van het 'oude' loon.					
b In procenten van het 'nieuwe' loon.					
c In procenten van de totale populatie.					
De afwijkingen in de veronderstellingen ten opzichte van simulatie 1 zijn vet gedrukt.					
Bron: SCP					

In situatie 1 daalt het (relatieve) uitkeringsniveau met 10% (van 50% naar 45% van het loon) en slaagt een op de elf uitkeringsgerechtigden (3% van de bevolking) erin werk te vinden, waardoor hun huishouden 50% in inkomen vooruitgaat en driekwart van het loon van de 'oude' werkkenden gaat verdienen. In dat geval is de gezamenlijke inkomensachteruitgang van de blijvende uitkeringsgerechtigden ($0,30 \times -0,10 = -0,03$) tweemaal zo groot als de gezamenlijke inkomensvooruitgang van de werkvinders ($0,03 \times 0,50 = 0,015$) en neemt de ongelijkheid zowel volgens de Gini- als volgens de Theilcoëfficiënt fors toe.

In situatie 2 worden de uitkeringen slechts met 2% verlaagd, waardoor de gezamenlijke inkomensachteruitgang van de 'blijvers' ($0,30 \times -0,02 = 0,006$) voldoende achterblijft bij de inkomensvooruitgang van de werkvinders om zowel in een lagere Gini- als in een lagere Theilcoëfficiënt te resulteren.

In situatie 3 gaan de werkvinders hetzelfde loon verdienen als de 'oude' werkkenden, zodat hun inkomen verdubbelt. Hoewel hun gezamenlijke inkomen even sterk groeit (met $0,03 \times 1 = 0,03$) als het inkomen van de blijvende uitkeringsgerechtigden daalt, neemt de inkomensongelijkheid volgens beide maatstaven toe.

In situatie 4 vindt maar liefst de helft van de uitkeringsgerechtigden (16,5% van de totale populatie) een baan. Ieder van hen gaat er echter slechts weinig, namelijk 15%, op vooruit. In dit geval weegt hun gezamenlijke inkomensvooruitgang bij gebruikmaking van de Theilcoëfficiënt voldoende op tegen het inkomensverlies van de blijvende uitkeringsgerechtigden om tot minder ongelijkheid te leiden. Bij gebruik van de Gini-coëfficiënt neemt de ongelijkheid echter iets toe.

Ten slotte is in situatie 5 verondersteld dat zowel het aantal werkvinders als hun inkomensvoortgang tweemaal zo groot is als in situatie 1. Ook in dit geval leveren de Gini- en de Theilcoëfficiënt tegenstrijdige resultaten op: terwijl de Gini nu kleiner wordt, stijgt de Theil.

De voorbeelden van situatie 4 en 5, waarin de Gini- en de Theilcoëfficiënt in tegengestelde richting wijzen, zijn tamelijk extreem: ofwel vinden zeer veel niet-werkenden een baan, ofwel gaan de werkvinders zeer sterk in inkomen vooruit. Dit suggereert dat het in de praktijk niet snel zal voorkomen dat de ene maatstaf op een toename en de andere op een afname van de ongelijkheid duidt.

De theoretische exercities in deze paragraaf leiden tot de volgende conclusies. Als de mate van inkomensongelijkheid wordt gemeten met de Ginicoëfficiënt of de Theilcoëfficiënt, dan:

- neemt de inkomensongelijkheid, ceteris paribus, in het algemeen af als huishoudens die afhankelijk zijn van een sociale uitkering werk vinden;
- neemt de inkomensongelijkheid, ceteris paribus, in het algemeen toe als in alleenverdienershuishoudens die zich rond of boven het gemiddelde inkomen bevinden, de niet-werkende partner werk vindt;
- neemt de inkomensongelijkheid toe indien de uitkeringsniveaus worden verlaagd en als gevolg daarvan het gezamenlijke inkomen van de blijvende uitkeringsgerechtigden tenminste evenveel daalt als het gezamenlijke inkomen van de uitkeringsgerechtigden die werk vinden, stijgt.

Totnogtoe is verondersteld dat de inkomensongelijkheid binnen de onderscheiden groepen, de (blijvende) uitkeringsgerechtigden en de werkenden, niet verandert; de binnengroepsongelijkheid is immers gelijk aan nul verondersteld. In de praktijk zal deze veronderstelling vaak niet opgaan. Het is bijvoorbeeld denkbaar dat het geschetste beleid van vergroting van de afstand tussen lonen en uitkeringen ook van invloed is op de beloningsverhoudingen. Als de ongelijkheid tussen de loontrekkers onderling groter wordt, gaat hiervan, ceteris paribus, een opwaarts effect uit op de totale inkomensongelijkheid. Dit geldt ook indien de binnengroepsongelijkheid van de uitkeringsgerechtigden toeneemt. Het zou te ver voeren om, analoog aan vorenstaande exercitie, alle denkbare combinaties van toe- en afname van binnengroepsongelijkheden tezamen met de mogelijke veranderingen in de tussengroepsongelijkheid en in de omvang van de groepen te analyseren. Bij een analyse van de feitelijke ontwikkeling van de inkomensongelijkheid in de afgelopen decennia is het echter wel gewenst met al deze mogelijke veranderingen rekening te houden. Om het belang van de verschillende factoren – tussengroepsongelijkheid, binnengroepsongelijkheden en populatieaandelen – te kunnen vaststellen, heeft het grote voordelen om gebruik te maken van de Theilcoëfficiënt. In tegenstelling tot de Ginicoëfficiënt kan de Theilcoëfficiënt namelijk eenvoudig worden ontleed (of 'gedecomposeerd') in de tussengroepsongelijkheid en de binnengroepsongelijkheden (Odink 1985: 34). Als N verschillende groepen worden onderscheiden kan de Theilcoëfficiënt worden geschreven als:

$$T = T_t + \sum_{i=1}^N y_i T_i \quad (5.1)$$

Hierin is T_i de tussengroepsongelijkheid, y_i het aandeel van groep i in het totale inkomen van de bevolking en T_i de inkomensongelijkheid binnen groep i , dat wil zeggen de binnengroepsongelijkheid. De bijdrage van de ongelijkheid binnen een bepaalde groep aan de totale ongelijkheid wordt dus gewogen met het inkomensaandeel van de betreffende groep.

Om *veranderingen* in de inkomensongelijkheid te analyseren, dient men er rekening mee te houden dat de componenten van vergelijking (5.1) door verschillende factoren worden beïnvloed. Zo wordt de tussengroepsongelijkheid T_i zowel bepaald door het gemiddelde inkomen van de verschillende groepen als door de omvang van die groepen. Hetzelfde geldt voor de inkomensandelen y_i . In bijlage B5.4 wordt afgeleid dat een verandering van de Theilcoëfficiënt, ΔT , bij benadering kan worden geschreven als:

$$\Delta T = \sum_{i=1}^N [c_i^{\mu} \Delta n_i + c_i^T \Delta n_i + f_i \Delta \mu_i + y_i \Delta T_i] \quad (5.2)$$

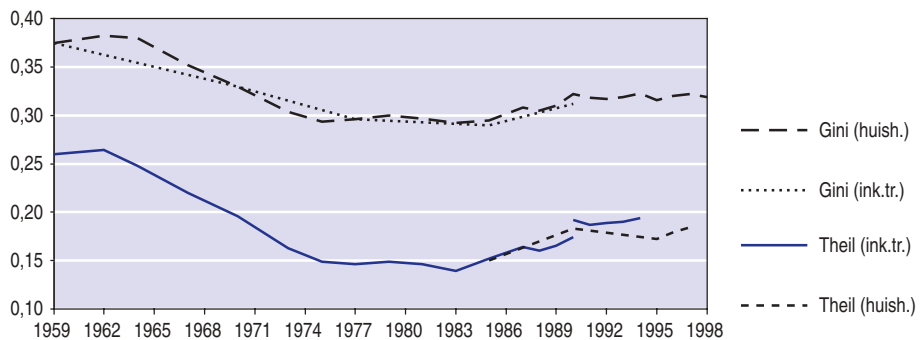
De specificatie van de coëfficiënten c_i^{μ} , c_i^T en f_i wordt in bijlage B5.4 gegeven. De eerste twee termen van vergelijking (5.2) vormen tezamen de bijdrage van de veranderingen in de populatieaandelen van de bevolkingsgroepen (Δn_i), de derde term is de bijdrage van de veranderingen in het gemiddelde inkomen van de groepen ($\Delta \mu_i$) en de vierde term is de bijdrage van de veranderingen in de inkomensongelijkheid binnen de groepen (de mutatie van de binnengroepsongelijkheid, ΔT_i). De bijdrage van de veranderingen in de populatieaandelen (Δn_i) valt uiteen in twee effecten. Het eerste effect is afhankelijk van het relatieve inkomensniveau van de verschillende groepen. Naarmate het gemiddelde inkomen van een bepaalde groep sterker verschilt van het gemiddelde inkomen van de totale populatie, is de coëfficiënt c_i^{μ} groter en zal een verandering in de omvang van de betreffende groep sterker doorwerken in de totale ongelijkheid. Het tweede effect, c_i^T , hangt af van de binnengroepsongelijkheid in groep i . Als deze groter is dan de totale inkomensongelijkheid T , draagt een toename van het populatieaandeel van groep i bij aan een toename van de totale ongelijkheid. Is de binnengroepsongelijkheid van groep i kleiner dan de totale ongelijkheid, dan neemt de totale ongelijkheid af als groep i groter wordt. Het effect f_i van een verandering in het gemiddelde inkomen μ van groep i op de totale inkomensongelijkheid hangt zowel af van de relatieve hoogte van het inkomen van deze groep als van de grootte van de binnengroepsongelijkheid. Als de binnengroepsongelijkheid niet veel verschilt van de totale inkomensongelijkheid, zal een stijging van het gemiddelde inkomen van groep i de totale inkomensongelijkheid vergroten indien het inkomen van deze groep hoger is dan het gemiddelde inkomen van de totale populatie. De laatste term van vergelijking (5.2) is het eenvoudigst te interpreteren: als de binnengroepsongelijkheid T_i van groep i groter wordt, neemt ook de totale inkomensongelijkheid toe en wel met een factor die gelijk is aan het inkomensaandeel y_i van de betreffende groep.

5.5 Werkgelegenheid en inkomensongelijkheid in de praktijk

In deze paragraaf wordt de ontwikkeling van de inkomensongelijkheid in Nederland in de afgelopen decennia geanalyseerd. In het bijzonder gaat daarbij de belangstelling uit naar de vraag in hoeverre veranderingen in de inkomensongelijkheid samenhangen met de ontwikkeling van de werkgelegenheid.

Figuur 5.1 toont de ontwikkeling van de ongelijkheid van de besteedbare inkomens vanaf 1959 op basis van de Ginicoëfficiënt en de Theilcoëfficiënt. Doordat de oudere gegevens betrekking hebben op 'inkomenstrekkers' (in de meeste gevallen zijn dat alleenstaanden of echtparen) en de latere gegevens op huishoudens, vertonen deze tijdreeksen in de jaren tachtig een breuk. Doordat voor een aantal jaren zowel 'oude' als 'nieuwe' cijfers beschikbaar zijn, overlappen de cijferreeksen elkaar echter en kan worden vastgesteld dat de ontwikkeling van beide reeksen nauwelijks verschilt.

Figuur 5.1 Inkomensongelijkheid, 1959-1998

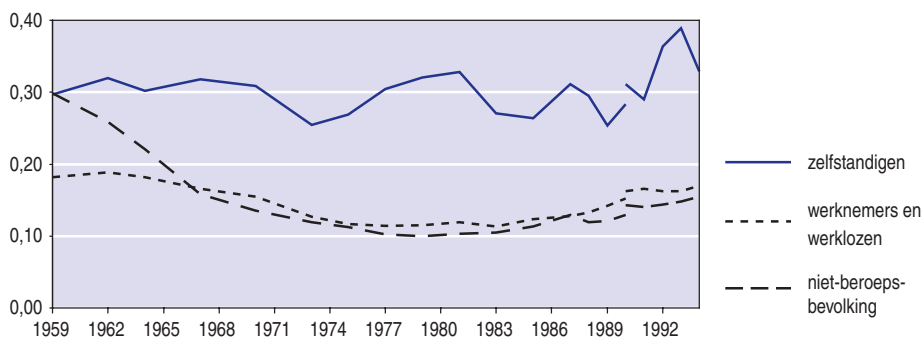

Bron: CBS (2000c:52; f: 1996/12: 31-34, 50-61; 1999/3: 23-27, 49-60; 2000/2: 45, 53)

In de jaren zestig en de eerste helft van de jaren zeventig namen de inkomensverschillen fors af: de Theilcoëfficiënt daalde met 44% en de Ginicoëfficiënt met 21%. Tussen 1975 en 1983 was de inkomensongelijkheid bijna stabiel. De Theilcoëfficiënt daalde nog licht (-7%), terwijl de Ginicoëfficiënt vrijwel gelijk bleef. Vanaf 1983 begint de inkomensongelijkheid echter toe te nemen. Tussen 1983 en 1990 steeg de Theilcoëfficiënt met 38% en de Ginicoëfficiënt met 10%. In de jaren negentig namen de inkomensverschillen overigens niet verder toe. Zowel de Theil- als de Ginicoëfficiënt stabiliseerden zich op een niveau dat vergelijkbaar is met dat rond 1970.

Voor de periode 1959-1994 is het mogelijk om de inkomensongelijkheid op basis van de Theilcoëfficiënt op een consistente wijze te ontleden in de ongelijkheid van drie sociaal-economische categorieën. Hiertoe wordt ook voor de periode 1990-1994 gebruikgemaakt van gegevens over de besteedbare inkomens van 'inkomenstrekkers'. Deze sluiten, als gevolg van een andere berekeningswijze, echter niet precies aan op de gegevens voor de periode 1959-1990, zodat de reeksen in 1990 een breuk vertonen. Figuur 5.2 toont de ontwikkeling van de inkomensongelijkheid van respectievelijk werknemers en werklozen, zelfstandigen en de niet-beroepsbevolking. Helaas is het hierbij niet mogelijk om de inkomensgegevens van werknemers en werklozen te scheiden, zodat een wat hybride categorie van zowel werkenden als niet-werkenden ontstaat.

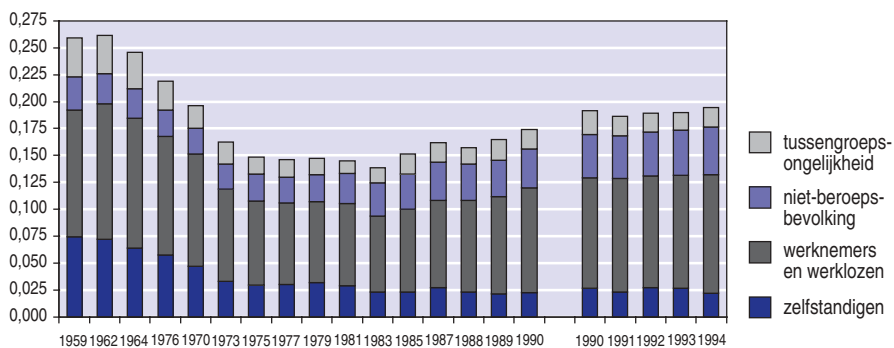
Figuur 5.2 Theilcoëfficiënt besteedbare inkomens, 1959-1994

Bron: CBS (f: 1996/12: 31-34, 50-61)

Figuur 5.2 laat zien dat de inkomensongelijkheid binnen zowel de groep werkenden en werklozen als de niet-beroepsbevolking aan het begin van de jaren tachtig een omslag vertoont van een dalende trend naar een stijgende trend. Overigens namen de inkomensverschillen binnen de niet-beroepsbevolking al vanaf 1980 licht toe, maar na 1983 trad hierin een versnelling op. Zowel de toename in de inkomensverschillen tussen de werkenden onderling als de toename in de ongelijkheid tussen de niet-werkenden onderling hebben derhalve bijgedragen aan de overgang van een periode van nivellering in de jaren zestig en zeventig naar een periode van denivellering in de jaren tachtig. De inkomensongelijkheid binnen de derde categorie, de zelfstandigen, heeft over de beschouwde periode een grillig verloop, waarin geen duidelijke trend valt te bespeuren.

Figuur 5.3 Bijdrage aan inkomensongelijkheid (Theil), 1959-1994

Bron: CBS (2000c:118; f: 1996/12: 31-34, 50-61) SCP-bewerking

Figuur 5.2 biedt niet direct inzicht in de bijdrage die de inkomensongelijkheid binnen de drie categorieën levert aan de ontwikkeling van de totale inkomensongelijkheid. Deze bijdragen zijn namelijk afhankelijk van het inkomensaandeel van de categorieën

in het totale inkomen. Daarnaast wordt de totale inkomensongelijkheid bepaald door de inkomensverschillen *tussen* de categorieën (de tussengroepsongelijkheid). Gebruikmakend van de decompositie van vergelijking (5.1) zijn in figuur 5.3 de bijdragen aan de totale inkomensongelijkheid weergegeven van de binnengroepsongelijkheid van respectievelijk de werkenden en werklozen, de niet-beroepsbevolking en de zelfstandigen en van de tussengroepsongelijkheid in de periode 1959-1994.

De inkomensongelijkheid werd vanaf het midden van de jaren zestig steeds voor ten minste de helft bepaald door de ongelijkheid binnen de groep werknemers en werklozen. De vermindering van de inkomensongelijkheid in de jaren zestig en zeventig moet vooral worden toegeschreven aan de afgenomen ongelijkheid binnen de categorie werknemers en werklozen en binnen de categorie zelfstandigen. Ook de tussengroepsongelijkheid nam in deze periode fors af, maar het belang daarvan voor de totale ongelijkheid was relatief beperkt.

De stijging van de inkomensongelijkheid na 1983 wordt verklaard door een toename van de inkomensongelijkheid zowel binnen de groep werknemers en werklozen als binnen de niet-beroepsbevolking. De grotere inkomensverschillen binnen de groep werkenden en werklozen verklaren ruim driekwart (77%) van de toename van de inkomensongelijkheid tussen 1983 en 1990. De grotere inkomensongelijkheid binnen de niet-beroepsbevolking voegde daar nog 16% aan toe. De zelfstandigen droegen niet bij aan de toename van de inkomensongelijkheid. Ook de tussengroepsongelijkheid leverde slechts een geringe bijdrage aan de denivellering in de jaren tachtig.

De opsplitsing van de totale inkomensongelijkheid in figuur 5.3 geeft nog altijd slechts een beperkt inzicht in de factoren die de veranderingen in de totale ongelijkheid verklaren. Zo wordt de bijdrage van de groep werknemers en werklozen aan veranderingen van de totale ongelijkheid niet alleen bepaald door veranderingen in de binnengroepsongelijkheid van deze groep, maar ook door veranderingen in de relatieve omvang van de groep, en veranderingen in het gemiddelde inkomen in verhouding tot dat van de beide andere groepen. Om de bijdrage van elk van deze factoren te bepalen, dient een decompositie te worden uitgevoerd zoals beschreven in vergelijking (5.2). Daartoe wordt de periode 1962-1994 in vier subperioden onderverdeeld, te weten 1962-1975, 1975-1983, 1983-1990 en 1990-1994. In de eerste periode daalde de inkomensongelijkheid sterk, in de tweede periode daalde zij nog licht, in de derde periode nam de ongelijkheid aanzienlijk toe en in de vierde was zij vrijwel stabiel. De periode 1959-1962, waarin de ongelijkheid licht toenam, blijft hier buiten beschouwing. Tabel 5.2 geeft de uitkomsten van deze decompositie. In de eerste rij is de verandering van de Theilcoëfficiënt ($\times 1.000$) voor de totale bevolking in elk van de subperioden vermeld. In de volgende rijen leest men de bijdragen van de verschillende componenten aan deze veranderingen.

Uit de tweede rij blijkt dat de veranderingen in het aandeel van de drie groepen in de totale bevolking vrijwel geen invloed hebben gehad op de inkomensongelijkheid (hierbij wordt de bijdrage van de populatieaandelen, conform vergelijking (5.2), gesplitst in een effect dat samenhangt met de relatieve inkomens en een effect dat samenhangt met de binnengroepsongelijkheden). Hoewel het aandeel van de niet-beroepsbevolking in de totale bevolking tussen 1962 en 1983 met 18 procentpunten groeide, was het effect daarvan op de totale inkomensongelijkheid te verwaarlozen. De vermindering

van de inkomensverschillen tussen de groepen verklaart wel een substantieel deel (ruim een kwart) van de afname van de inkomensongelijkheid, althans tussen 1962 en 1975: het inkomen van de niet-beroepsbevolking steeg in deze periode beduidend sneller dan het inkomen van de werkenden en werklozen en van de zelfstandigen. Verreweg de belangrijkste verklaring voor de inkomensnivellering tussen 1962 en 1975 moet echter worden gezocht in de afname van de ongelijkheid binnen de drie groepen. Zowel binnen de groep werknemers en werklozen als binnen de niet-beroepsbevolking werden de inkomensverschillen aanzienlijk kleiner. Hoewel de nivellering binnen de niet-beroepsbevolking sterker was dan binnen de groep werknemers en werklozen, droeg de laatste groep, vanwege het veel grotere aandeel in de totale populatie, toch tweemaal zoveel bij aan de vermindering van de totale inkomensongelijkheid.

Tabel 5.2 Decompositie van de mutatie van de ongelijkheid van besteedbare inkomens per inkomensrekker (op basis van de Theilcoëfficiënt), 1962-1994 (x 1.000)

	1962-1975	1975-1983	1983-1990	1990-1994
totaal	-115	-10	35	2
bijdrage van populatieaandelen	-3	-4	-2	-1
w.v. relatieve inkomens	1	0	-1	0
binnengroepsongelijkheid	-4	-4	-1	-1
bijdrage van inkomensverhoudingen tussen groepen	-31	0	3	-6
bijdrage van binnengroepsongelijkheden	-81	-4	32	10
w.v. zelfstandigen	-9	0	1	1
werknemers en werklozen	-48	-3	25	5
niet-beroepsbevolking	-24	-2	7	3
restterm	0	-1	1	0

Bron: CBS (1996b) SCP-bewerking

In de periode 1975-1983 nam de ongelijkheid nog iets verder af, vooral door een verdere nivellering binnen de groep werknemers en werklozen en binnen de niet-beroepsbevolking en doordat de groep met de grootste binnengroepsongelijkheid, de zelfstandigen, kromp.

Ook de toename van de inkomensongelijkheid na 1983 blijkt vrijwel volledig te moeten worden toegeschreven aan de veranderingen in de binnengroepsongelijkheden. Vooral de inkomensverschillen tussen werkenden en werklozen onderling namen tussen 1983 en 1990 fors toe, hetgeen bijna driekwart van de denivellering in deze periode verklaart. Opmerkelijk is dat ondanks de ingrepen in de uitkeringsniveaus tussen 1983 en 1990 (zoals de generieke verlaging van de sociale uitkeringen met 3% in 1984) de toename van de inkomensverschillen tussen de groepen slechts een klein deel (minder dan 10%) van de stijging van de inkomensongelijkheid voor haar rekening neemt. Ten dele zou dit kunnen worden verklaard door het feit dat de werklozen in deze decompositie bij de werknemers worden gerekend (de beschikbare gegevens laten geen andere indeling

toe). Aangezien in de jaren tachtig de werkloosheidsuitkeringen in verhouding tot de lonen zijn verlaagd,¹¹ wordt een deel van de groeiende inkomens kloof tussen werkenden en niet-werkenden in deze analyse dus aan de binnengroepsongelijkheid van werknemers en werklozen toegerekend.

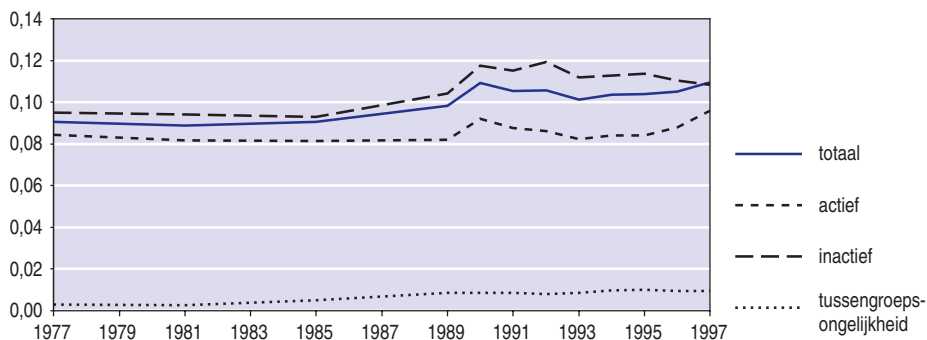
In de eerste helft van de jaren negentig blijken de inkomensverschillen tussen de drie beschouwde groepen weer kleiner te zijn geworden. Maar doordat de denivellerende tendens binnen de groepen zich voortzette (zij het veel minder sterk dan in de jaren tachtig), nam de totale inkomensongelijkheid per saldo nog licht toe.

De heterogene samenstelling van de groep werknemers en werklozen in vorenstaande analyse maakt het moeilijk om exact vast te stellen waar de oorzaak van de omslag in de inkomensverhoudingen in 1983 ligt. Zo is in de eerste helft van de jaren tachtig het aantal werklozen explosief gegroeid, zodat het denkbaar is dat de denivellering vooral uit het inkomensverschil tussen werknemers en werklozen moet worden verklaard. Daar komt nog bij dat ook de groep werknemers van samenstelling is veranderd. Zo is sinds de jaren tachtig het aantal tweeverdieners fors gegroeid, hetgeen eveneens zou kunnen hebben bijgedragen aan de grotere inkomensverschillen binnen deze groep. Om het belang van deze factoren te onderzoeken, is een meer verfijnde decompositie-analyse uitgevoerd op microgegevens uit het Inkomenspanelonderzoek (IPO) van het CBS over de jaren 1977-1997. Hoewel deze gegevens een aanzienlijk kortere periode bestrijken dan de reeks die hiervoor is geanalyseerd, omvatten ze in ieder geval de omslag van een nivellerende naar een denivellerende trend. Helaas zijn echter alleen gegevens beschikbaar voor de jaren 1977, 1981, 1985 en 1989-1997, zodat op basis van deze gegevens niet exact kan worden bepaald in welk jaar de omslag van een nivellerende naar een denivellerende trend plaatsvond.

Het grootste voordeel van de beschikbaarheid van microcijfers is dat ze het mogelijk maken een groter aantal subgroepen te onderscheiden. Daarnaast is het met deze gegevens ook mogelijk om de inkomensongelijkheid te berekenen op basis van het gestandaardiseerde besteedbare huishoudensinkomen. Standaardisering houdt, zoals eerder opgemerkt, in dat de inkomens met zogenoemde equivalentiefactoren worden gecorrigeerd voor verschillen in huishoudensgrootte en -samenstelling. Het voordeel daarvan is dat veranderingen in de samenstelling van de bevolking naar huishoudensvorm op zichzelf niet van invloed zijn op de berekende inkomensongelijkheid.

Om te beginnen wordt een decompositieanalyse gepresenteerd die vergelijkbaar is met die in tabel 5.2. Hierbij worden slechts twee groepen onderscheiden, namelijk actieve huishoudens en inactieve huishoudens. Actieve huishoudens zijn huishoudens waarvan de hoofdkostwinner actief is, dat wil zeggen dat zijn of haar (hoogste) inkomen afkomstig is uit arbeid of onderneming.¹² Alle overige huishoudens worden als inactief beschouwd. Een deel van deze huishoudens kan dus wel een inkomen uit arbeid als ondergeschikte inkomensbron hebben (bijv. een klein baantje van de afhankelijke partner).

Figuur 5.4 Theilcoëfficiënt gestandaardiseerde huishoudensinkomens, 1977-1997

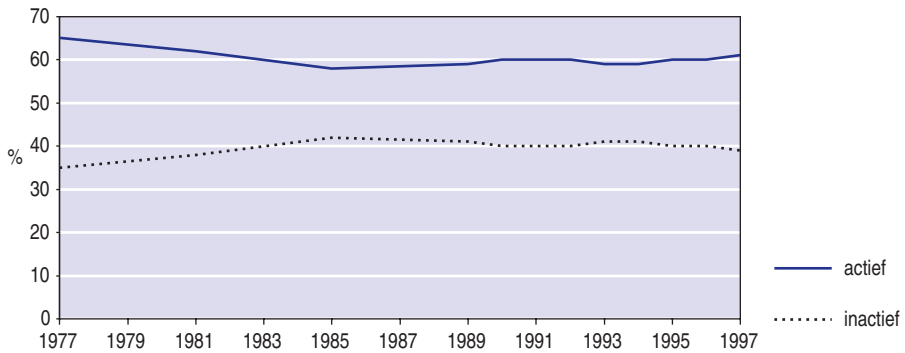
Bron: CBS (IPO '77-'97) SCP-bewerking

Figuur 5.4 toont de ontwikkeling van de inkomensongelijkheid van actieve huishoudens, van inactieve huishoudens en van de totale populatie alsmede de tussengroepsongelijkheid in de periode 1977-1997. In grote lijnen komt het beeld overeen met dat in figuur 5.2: tussen 1977 en 1985 waren de inkomensverhoudingen stabiel, tussen 1985 en 1990 namen de inkomensverschillen toe en in de jaren negentig bleven zij weer min of meer gelijk. De mate van denivellering in de tweede helft van de jaren tachtig is met 20,4% iets minder sterk dan op basis van ongestandaardiseerde huishoudensinkomens (22%). Dit betekent dat de verandering in de samenstelling van de populatie naar huishoudentype slechts een klein deel van de toename van de (ongestandaardiseerde) inkomensongelijkheid verklaart. De grotere ongelijkheid van de huishoudensinkomens kan dus niet worden toegeschreven aan de sterke groei van het aandeel alleenstaanden, die gemiddeld een beduidend lager inkomen hebben dan meerpersoons-huishoudens.

In de jaren negentig heeft de inkomensongelijkheid een wat grillig verloop. Tussen 1990 en 1993 nam de ongelijkheid af, maar daarna is ze opnieuw gestegen, waardoor de inkomensongelijkheid over de periode 1990-1997 per saldo nagenoeg gelijk is gebleven. De veranderingen in de jaren negentig lijken vooral te zijn bepaald door de ontwikkeling van de inkomensongelijkheid binnen de groep actieve huishoudens. De ongelijkheid binnen de groep inactieve huishoudens nam na 1992 juist weer iets af. De inkomensverschillen tussen actieve en inactieve huishoudens (de tussengroepsongelijkheid) verdrievoudigden tussen 1981 en 1989 en stabiliseerden daarna. Voor de decompositie van de verandering in de inkomensongelijkheid zijn ook de populatieaandelen van de categorieën en de gemiddelde inkomens van belang. Figuur 5.5 laat de ontwikkeling van het aandeel van de actieve en de inactieve huishoudens in het totale aantal huishoudens zien. Vanzelfsprekend vertonen beide aandelen een tegengestelde trend: het aandeel actieve huishoudens daalde tussen 1977 en 1985 fors van 65% naar 58%, fluctueerde in de tien jaar daarna rond de 59% om de laatste paar jaar te stijgen tot 61%. De daling van het aandeel actieven tussen 1977 en 1985 hangt vanzelfsprekend samen met de ongunstige werkgelegenheidsontwikkeling in deze periode. Het is echter opmerkelijk dat de sterke stijging van de werkgelegenheid

sinds het midden van de jaren tachtig slechts in een geringe toename van het aandeel actieve huishoudens heeft geresulteerd. Op de oorzaak hiervan wordt nog teruggekomen.

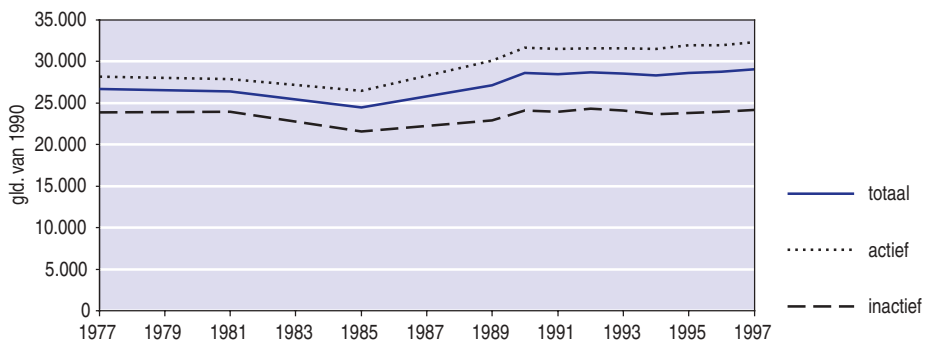
Figuur 5.5 Populatieaandeel, 1977-1997

Bron: CBS (IPO '77-'97) SCP-bewerking

Figuur 5.6 toont de ontwikkeling van het gemiddelde reële gestandaardiseerde huishoudensinkomen van actieven en inactieven tussen 1977 en 1997. De inkomens van actieve en inactieve huishoudens laten globaal dezelfde ontwikkeling zien: een daling tussen 1977 en 1985 (met name tussen 1981 en 1985), een stijging tussen 1985 en 1990 en stabilisatie in de jaren negentig. Doordat de inkomens van inactieven in de eerste helft van de jaren tachtig sterker daalden dan die van actieven en in de tweede helft van de jaren tachtig minder sterk stegen, is de afstand tussen het gemiddelde inkomen van actieven en inactieven fors toegenomen: in 1977 was het gemiddelde inkomen van inactieve huishoudens 15% lager dan dat van actieve huishoudens, in 1997 was de achterstand opgelopen tot 25%.

Figuur 5.6 Reële gestandaardiseerde huishoudensinkomens, 1977-1997

Bron: CBS (IPO '77-'97) SCP-bewerking

Om onderstaande decompositie zo veel mogelijk te laten aansluiten bij die in tabel 5.2 wordt de periode 1977-1997 in drie subperioden onderverdeeld, namelijk 1977-1985, waarin de inkomensongelijkheid stabiel was, 1985-1990, waarin de ongelijkheid toenam en 1990-1997, waarin de ongelijkheid fluctueerde en per saldo zeer licht toenam.¹³ Tabel 5.3 vermeldt de uitkomst van de decompositie, dat wil zeggen de bijdragen van de veranderingen in de gemiddelde inkomens, in de populatieaandelen en in de ongelijkheid binnen beide categorieën aan de ontwikkeling van de totale inkomensongelijkheid.

Tabel 5.3 Decompositie van de mutatie van de ongelijkheid van gestandaardiseerde besteedbare huishoudensinkomens (op basis van de Theilcoëfficiënt) naar actieven en inactieven, 1977-1997 (x 1.000)

	1977-1985	1985-1990	1990-1997	1977-1997
totale mutatie	0,2	18,5	0,4	19,1
bijdrage van populatieaandelen	2,1	-0,7	-0,5	1,9
w.v. relatieve inkomens	0,3	-0,1	-0,1	0,4
binnengroepsongelijkheid	1,8	-0,6	-0,4	1,5
bijdrage van de inkomensverhouding tussen actieven en inactieven	1,6	3,5	0,9	5,8
bijdrage van binnengroepsongelijkheden	-2,6	15,4	-0,4	12,1
w.v. actieven	-1,8	6,8	2,6	7,9
inactieven	-0,8	8,7	-3,0	4,2
restterm	-0,9	0,3	0,3	-0,6

Bron: CBS (IPO77-'97) SCP-bewerking

Zowel tussen 1977 en 1985 als tussen 1990 en 1997 bleef de inkomensongelijkheid nagenoeg constant. Dit betekent evenwel niet dat de onderliggende factoren geen veranderingen ondergingen, zo laat tabel 5.3 zien. Tussen 1977 en 1985 namen zowel binnen de groep actieven als binnen de groep inactieven de inkomensverschillen iets af. Deze licht nivellerende tendens werd echter geheel tenietgedaan door het feit dat de inkomensongelijkheid tussen beide groepen toenam, zowel als gevolg van veranderende inkomensverhoudingen als van verschuivingen in de populatieaandelen. Het gemiddelde reële inkomen van actieve huishoudens daalde tussen 1977 en 1985 met 6%, terwijl inactieve huishoudens bijna 10% achteruitgingen. De krimp van het aandeel actieve huishoudens en de groei van het aandeel inactieve huishoudens in de totale populatie hadden eveneens een gering denivellerend effect, vooral doordat de binnengroepsongelijkheid van de actieve huishoudens kleiner is dan die van de inactieve huishoudens.

De sterke toename van de inkomensongelijkheid tussen 1985 en 1990 wordt voor het grootste deel verklaard door de toename van de inkomensverschillen zowel binnen de groep actieve huishoudens als binnen de groep inactieve huishoudens. In tegenstelling tot de eerdere analyse blijkt de grotere ongelijkheid binnen de groep inactieven nu méér bij te dragen aan de toename van de totale ongelijkheid dan de ongelijkheid binnen

de groep actieven. Het ligt voor de hand om dit te verklaren uit het feit dat de werklozen nu niet meer worden samengenomen met de werknemers, maar bij de inactieven worden ingedeeld. Ook de ongelijkheid tussen beide groepen, actieven en inactieven, nam tussen 1985 en 1990 verder toe, doordat de inkomens van actieven beduidend sterker stegen (+20%) dan de inkomens van inactieven (+12%). De groei van het aandeel actieven in deze periode had een verwaarloosbaar klein nivellerend effect.

In de periode 1990-1997 waren de inkomensverhoudingen vrijwel stabiel. Het gemiddelde inkomen van actieve huishoudens steeg iets meer dan dat van inactieve huishoudens (+2,0% resp. +0,4%), waardoor de ongelijkheid tussen beide groepen licht toenam. Tegelijkertijd werd een denivellerende tendens binnen de groep actieven meer dan volledig tenietgedaan door een nivellerende tendens binnen de groep inactieven. Opnieuw was het effect van de toename van het aandeel actieve huishoudens erg klein. De analyse in tabel 5.3 bevestigt ook voor de periode 1977-1997 de eerdere conclusie dat de veranderingen in de inkomensongelijkheid voor het grootste deel zijn veroorzaakt door veranderingen in de ongelijkheid *binnen* de groep actieven of *binnen* de groep inactieven, en slechts in zeer beperkte mate door veranderingen in de populatie-aandelen of de inkomensverhoudingen tussen beide groepen.

Dit is reden om de ontwikkeling van de binnengroepsongelijkheden nader onder de loep te nemen. Daartoe worden zowel de groep actieven als de groep inactieven in een aantal subcategorieën onderverdeeld. De actieve huishoudens worden onderscheiden naar de samenstelling van het huishouden en het aantal actieve verdieners. Dit leidt tot een driedeling in eenverdienersparen (paren met of zonder kinderen, waarvan alleen de kostwinner actief is), tweeverdienersparen (paren met of zonder kinderen, waarvan beide partners actief zijn) en overigen (voornamelijk alleenstaanden en eenoudergezinnen met een actief hoofd). De inactieve huishoudens worden onderscheiden naar de aard van de uitkering die de belangrijkste inkomensbron vormt en naar de leeftijd van het gezinshoofd. Dit resulteert in vijf subcategorieën: ontvangers van een werkloosheids- of bijstandsuitkering,¹⁴ arbeidsongeschikten, pensioenontvangers jonger dan 65 jaar (voornamelijk vutters), overige niet-actieve huishoudens jonger dan 65 jaar, en 65-plussers met een AOW-uitkering (en eventueel een aanvullend pensioen). Tabel 5.4 bevat de benodigde gegevens voor deze verschillende groepen.

Tabel 5.4 laat zien dat zich binnen de groep actieve huishoudens en binnen de groep inactieve huishoudens grote verschillen voordoen in zowel het niveau als de ontwikkeling van de gemiddelde inkomens, de populatieaandelen en de binnengroepsongelijkheid. De veranderingen in de inkomensongelijkheid binnen de actieve huishoudens en binnen de inactieve huishoudens zijn dan ook het resultaat van uiteenlopende ontwikkelingen binnen beide groepen.

Tabel 5.4 Reëel gestandaardiseerd besteedbaar huishoudensinkomen, populatieaandeel en inkomensongelijkheid, 1977-1997

	niveaus				mutaties ^a			
	1977	1985	1990	1997	1977-1985	1985-1990	1990-1997	1977-1997
reëel gestandaardiseerd besteedbaar huishoudensinkomen (x 1.000 gld.) ^b								
actieven	28,1	26,4	31,6	32,3	-6,0	19,7	2,0	14,7
w.v. eenverdienersparen	25,9	24,1	28,9	29,6	-6,9	19,9	2,2	14,1
tweeverdienersparen	31,9	30,0	35,8	36,7	-5,9	19,5	2,5	15,3
overigen	30,5	26,9	29,6	27,7	-12,0	10,4	-6,5	-9,1
inactieven	23,9	21,6	24,1	24,2	-9,7	11,6	0,4	1,2
w.v. werkloosheid/bijstand	18,1	15,8	15,7	16,5	-12,8	-0,4	5,0	-8,8
arbeidsongeschiktheid	24,0	20,4	22,5	21,5	-15,4	10,5	-4,3	-10,6
pensioen (65-)	27,1	26,0	30,3	30,1	-3,9	16,4	-0,5	11,3
overig (65-)	19,5	24,0	23,4	23,9	23,5	-2,5	2,2	23,1
65+	24,3	22,8	25,5	25,8	-6,0	11,6	1,3	6,2
populatieaandeel (%)								
actieven	65,4	58,5	59,9	60,7	-6,9	1,4	0,8	-4,8
w.v. eenverdienersparen	38,9	29,7	23,5	16,9	-9,3	-6,2	-6,6	-22,0
tweeverdienersparen	17,9	18,3	22,1	27,2	0,4	3,8	5,1	9,3
overigen	8,7	10,5	14,3	16,5	1,9	3,8	2,2	7,9
inactieven	34,6	41,5	40,1	39,3	6,9	-1,4	-0,8	4,8
w.v. werkloosheid/bijstand	3,2	8,0	6,8	6,9	4,8	-1,2	0,1	3,8
arbeidsongeschiktheid	5,0	5,7	5,2	4,5	0,8	-0,5	-0,7	-0,5
pensioen (65-)	4,1	5,3	5,6	4,8	1,2	0,3	-0,8	0,7
overig (65-)	0,9	1,2	0,5	0,6	0,3	-0,8	0,1	-0,4
65+	21,4	21,3	22,0	22,6	-0,1	0,7	0,6	1,2
Theilcoëfficiënt (x 1.000)								
actieven	84,3	81,6	92,0	95,9	-2,8	10,4	3,9	11,6
w.v. eenverdienersparen	86,1	88,4	96,0	93,0	2,2	7,7	-3,0	6,9
tweeverdienersparen	63,8	59,9	67,7	75,9	-4,0	7,8	8,2	12,1
overigen	89,1	80,7	108,4	108,8	-8,3	27,7	0,4	19,8
inactieven	95,1	92,8	117,5	108,3	-2,3	24,6	-9,2	13,2
w.v. werkloosheid/bijstand	70,9	46,4	59,6	82,5	-24,5	13,2	22,9	11,6
arbeidsongeschiktheid	52,3	53,1	73,6	72,9	0,8	20,5	-0,7	20,6
pensioen (65-)	79,7	71,8	72,5	74,6	-7,9	0,7	2,1	-5,0
overig (65-)	299,0	164,9	181,6	177,9	-134,1	16,7	-3,7	-121,0
65+	96,5	94,7	120,4	100,8	-1,8	25,6	-19,6	4,3
tussengroepsongelijkheid	7,6	12,1	17,8	19,9	4,5	5,7	2,1	12,3

a De mutaties van de huishoudensinkomens zijn uitgedrukt in procenten, de mutaties van de populatieaandelen in procentpunten en de mutaties in de Theilcoëfficiënt in absolute veranderingen.

b Reëel gestandaardiseerd besteedbaar huishoudensinkomen in guldens van 1990.

Bron: CBS (IPO'77-'97) SCP-bewerking

Hoewel het inkomen van tweeverdienersparen gemiddeld bijna een kwart hoger is dan dat van eenverdienersparen, ontliet de reële inkomensontwikkeling van beide groepen elkaar in de periode 1977-1997 niet veel: tussen 1977 en 1985 daalden de reële inkomens van beide groepen iets, om daarna (vooral in de tweede helft van de jaren tachtig) weer fors te stijgen, waardoor eenverdieners in 1997 gemiddeld 14% en tweeverdieners 15% meer verdienden dan twintig jaar eerder. De overige actieve huishoudens gingen in deze twee decennia echter bijna 9% achteruit. Niet alleen leverden zij tussen 1977 en 1985 meer in, maar na enig herstel in de tweede helft van de jaren tachtig daalde hun reële inkomen ook in de jaren negentig. Wat hiervan de oorzaak is, is niet duidelijk. In ieder geval blijkt uit nadere analyses dat deze reële inkomensdaling zich zowel bij alleenstaanden als bij eenoudergezinnen en overigen (niet-gezinshuishoudingen) heeft voorgedaan.

Zowel het inkomensniveau als de inkomensontwikkeling van de diverse groepen inactieven laten grote verschillen zien. Terwijl het gemiddelde reële inkomen van werklozen en bijstandsonvangers en arbeidsongeschikten in 1997 aanzienlijk lager was dan twintig jaar eerder, is het inkomen van gepensioneerden (zowel onder als boven 65 jaar) en overige niet-actieven in deze periode fors gestegen. Als de kleine groep 'overigen' buiten beschouwing wordt gelaten, gingen wel alle onderscheiden groepen inactieven tussen 1977 en 1985 in inkomen achteruit en tussen 1985 en 1997 vooruit. In de jaren negentig is het inkomen van arbeidsongeschikten en vervroegd gepensioneerden echter weer iets gedaald, terwijl de inkomensverbetering voor werklozen en bijstandsonvangers en 65-plussers doorzette.

Het ligt in de rede om de inkomensontwikkeling van uitkeringsgerechtigden vooral aan ingrepen in het socialezekerheidsstelsel toe te schrijven. Zo hangt de forse daling van de inkomens tussen 1981 en 1985 samen met de generieke verlaging van de sociale uitkeringen met 3% in 1984 en met de bevrozing van de uitkeringen in de daaropvolgende jaren. De inkomensachteruitgang voor arbeidsongeschikten in de jaren negentig kan waarschijnlijk worden verklaard uit de wijzigingen in de WAO per 1 augustus 1993 (krachtens de Wet terugdringing beroep op de arbeidsongeschiktheidsregelingen, TBA), die onder meer bestond uit een herbeoordeling van arbeidsongeschikten (waardoor een deel van hen gedeeltelijk arbeidsgeschikt werd verklaard en daardoor een lagere uitkering kreeg) en een beperking van hoogte en duur van de WAO-uitkering.

In de samenstelling van de groep actieve huishoudens deed zich in de periode 1977-1997 een opvallende verschuiving voor. Terwijl in 1977 bijna 60% (38,9% t.o.v. 65,4%) van de actieve huishoudens uit kostwinnersgezinnen (eenverdienersparen) bestond, was dit in 1997 nog maar iets meer dan een kwart. Tegelijkertijd groeide het aandeel van de tweeverdieners van een kwart naar bijna de helft. Ook het aandeel van de overige actieve huishoudens groeide sterk in deze periode.

Binnen de groep inactieve huishoudens waren de verschuivingen minder groot. Het opvallendste was de forse groei van het aandeel werklozen en bijstandsonvangers van 3,2% in 1977 naar 8,0% in 1985. Daarna is hun aandeel weer licht gekrompen. Het aandeel van de arbeidsongeschikten, de vervroegd gepensioneerden en de overige inactieven onder 65 jaar veranderde tussen 1977 en 1997 opvallend weinig, terwijl ook de groei van het aandeel 65-plussers beperkt bleef.

Deze onderverdeling in verschillende categorieën actieve en inactieve huishoudens werpt enig licht op de eerder gesignaleerde paradox dat, ondanks de sterke groei van de arbeidsparticipatie sinds het midden van de jaren tachtig, het aandeel actieve huishoudens in de totale populatie slechts weinig is toegenomen. De groei van de arbeidsparticipatie blijkt vooral te hebben geresulteerd in een verschuiving in de populatie van eenverdienersparen naar tweeverdienersparen en nauwelijks in een afname van het aandeel inactieve huishoudens ('nulverdieners'). Anders gezegd, de groei van de werkgelegenheid is in de afgelopen vijftien jaar vooral ten goede gekomen aan personen die deel uitmaakten van een huishouden met een actief hoofd, dat wil zeggen vooral aan afhankelijke partners in traditionele kostwinnersgezinnen die een eigen inkomen zijn gaan verdienen. Aangezien het absolute aantal eenverdienershuishoudens (zowel paren als alleenstaanden en eenoudergezinnen) tussen 1985 en 1997 gelijk is gebleven op 2,1 miljoen en het aantal tweeverdienershuishoudens met driekwart miljoen is gegroeid van 952.000 naar 1,7 miljoen, is het aantal actieve *personen* op basis van deze cijfers in ieder geval met anderhalf miljoen toegenomen (werkende kinderen en andere actieve gezinsleden worden dan nog buiten beschouwing gelaten). Dit komt aardig overeen met de werkgelegenheidsgroei met 1,6 miljoen die uit arbeidsmarktstatistieken blijkt. Als gevolg van de groei van het totale aantal huishoudens nam tegelijkertijd het aantal inactieve huishoudens echter toe van 2,2 miljoen naar 2,5 miljoen.

Binnen alle groepen actieven is de inkomensongelijkheid tussen 1977 en 1997 per saldo toegenomen, het sterkst bij de overige huishoudens. Tot 1985 was de binnengroepsongelijkheid echter stabiel (bij eenverdienersparen) of nam ze af. Tussen 1985 en 1990 namen de inkomensverschillen binnen iedere groep fors toe, terwijl de jaren negentig een wisselend beeld lieten zien: afnemende ongelijkheid binnen de groep eenverdienersparen en toenemende ongelijkheid binnen de groep tweeverdieners. Vooral na 1993 namen de inkomensverschillen binnen de groep tweeverdieners en binnen de groep overige actieven vrij sterk toe. Overigens valt op dat de binnengroepsongelijkheid van tweeverdieners nog altijd beduidend kleiner is dan van eenverdieners. Dit kan verschillende oorzaken hebben. Een oorzaak kan zijn dat de inkomensverschillen tussen de hoofdkostwinners in tweeverdienershuishoudens kleiner zijn dan tussen kostwinners in eenverdienershuishoudens. Dit is bijvoorbeeld het geval indien tweeverdieners vooral tot de middengroepen behoren en minder vaak tot de hoogste of laagste loongroepen. Een andere oorzaak kan zijn dat het loon van de hoofdkostwinner en van de werkende partner niet sterk (of juist negatief) met elkaar samenhangen. Een deel van de mannen met een hoog loon zal dan een vrouw met een relatief laag loon hebben en vice versa, waardoor de verschillen in huishoudensinkomens worden gematigd.

De ontwikkeling van de inkomensongelijkheid binnen de verschillende groepen inactieve huishoudens laat een gevarieerd beeld zien. De inkomensverschillen binnen de groep werklozen en bijstandsontvangers namen tussen 1977 en 1985 sterk af om daarna, en vooral in de jaren negentig, weer sterk toe te nemen. Dit hangt waarschijnlijk samen met de verdeling van deze groep over WW- en bijstandsuitkeringen. De hoogte van bijstandsuitkeringen loopt, na correctie voor de huishoudenssamenstelling,¹⁵ veel minder uiteen dan de hoogte van werkloosheidsuitkeringen (die aan het vroegere loon

gerelateerd zijn), zodat een toename van het aandeel bijstandsuitkeringen in vergelijking tot het aantal werkloosheidsuitkeringen de inkomensverschillen binnen deze groep reduceert. Deze ontwikkeling deed zich tussen 1977 en 1985 voor, toen het aantal huishoudens dat afhankelijk is van een bijstandsuitkering meer dan verdrievoudigde, terwijl het aantal huishoudens met een werkloosheidsuitkering (WW en RWW) 'slechts' verdubbelde. In de eerste helft van de jaren negentig nam daarentegen het aantal ontvangers van een werkloosheidsuitkering toe (van 250.000 in 1990 naar 332.000 in 1995), terwijl het aantal bijstandsontvangers min of meer stabiel bleef (ca. 140.000).¹⁶ Dit verklaart de relatief sterke toename van de inkomensongelijkheid binnen de groep werkloosheids- en bijstandsuitkeringen tussen 1990 en 1997.

Tussen 1985 en 1990 nam vooral de inkomensongelijkheid binnen de groep arbeidsongeschikten en de groep 65-plussers fors toe (de kleine groep overige inactieven onder 65 jaar, die een erg grillig verloop laat zien, blijft hier verder onbesproken). Bij de arbeidsongeschikten hangt dit mogelijk samen met de wijzigingen in de WAO in 1987, waarbij onder meer de zogenoemde verdiscontering van de werkloosheid werd afgeschaft. Als gevolg daarvan kregen aanzienlijk meer arbeidsongeschikten een gedeeltelijke WAO-uitkering, hetgeen de spreiding in uitkeringsniveaus kan hebben vergroot. De toename van de ongelijkheid onder 65-plussers moet wellicht worden verklaard uit de wijziging van de samenstelling van deze groep. Aan de ene kant ondervonden gepensioneerden die van uitsluitend een AOW-uitkering moeten rondkomen in de tweede helft van de jaren tachtig de gevolgen van de bevrozing van de minimum-uitkeringen, waardoor hun reële inkomen daalde. Aan de andere kant stroomde een nieuwe groep in de AOW die in de meeste gevallen een substantieel aanvullend pensioen had en daardoor minder gevolgen ondervond van de bevrozing van de sociale uitkeringen. Daardoor namen de inkomensverschillen tussen gepensioneerden onderling toe. Dat de inkomensongelijkheid binnen de groep 65-plussers in de jaren negentig weer is afgenomen, zou kunnen worden verklaard uit het feit dat de koppeling van de uitkeringen aan de lonen in de jaren negentig werd hersteld, waardoor de AOW'ers weer meeprofitteerden van de welvaartsstijging, uit de verhoging van de ouderenaftrek in de inkomstenbelasting en uit de verdere groei van het aandeel 65-plussers met een aanvullend pensioen, waardoor degenen met alleen een WAO-uitkering steeds minder gewicht in de schaal legden.

Ten slotte vertoont de tussengroepsongelijkheid over de gehele periode 1977-1997 een stijgende tendens. Doordat nu meer categorieën worden onderscheiden dan in de eerdere analyse, is de tussengroepsongelijkheid groter. De relatieve stijging van de tussengroepsongelijkheid blijkt echter wat kleiner te zijn.

Op basis van de gegevens in tabel 5.4 is in tabel 5.5 de verandering in de inkomensongelijkheid tussen 1977 en 1997 in verschillende componenten ontleed.

In vergelijking met de eerdere decompositie (tabel 5.3) is de bijdrage van veranderingen in de populatieaandelen en in de inkomensverhoudingen tussen categorieën groter.

Tabel 5.5 Decompositie van de mutatie van de ongelijkheid van gestandaardiseerde besteedbare huishoudensinkomens (op basis van de Theilcoëfficiënt), 1977-1997 (x 1.000)

	1977-1985	1985-1990	1990-1997	1977-1997
totale mutatie	0,2	18,5	0,4	19,1
bijdrage van populatieaandelen	2,7	-1,7	0,6	4,1
w.v. relatieve inkomens	3,7	-0,1	2,0	6,7
binnengroepsongelijkheid	-1,0	-1,8	-1,4	-2,6
bijdrage van inkomensverhoudingen tussen de groepen	1,6	5,8	0,6	7,0
bijdrage van binnengroepsongelijkheden	-3,9	14,4	-0,9	8,9
w.v. actieven				
w.v. eenverdienersparen	0,8	2,0	-0,6	1,9
tweeverdienersparen	-0,9	2,0	2,6	3,4
overigen	-0,9	3,7	0,1	2,5
inactieven				
w.v. werkloosheid/bijstand	-0,9	0,6	0,9	0,4
arbeidsongeschiktheid	0,0	0,9	0,0	0,8
pensioen (65-)	-0,4	0,0	0,1	-0,2
overig (65-)	-1,3	0,1	0,0	-0,7
65+	-0,4	5,1	-3,9	0,8
restterm	-0,2	0,2	0,0	-0,8

Bron: CBS (IPO'77-'97) SCP-bewerking

Dit spreekt voor zich, want door grote categorieën in kleinere onder te verdelen, verandert een deel van de binnengroepsongelijkheid in ongelijkheid tussen groepen. Tussen 1977 en 1985 was de verandering in de samenstelling van de populatie de belangrijkste denivellerende factor. Dit moet vooral worden toegeschreven aan de sterke groei van de categorie werklozen en bijstandsontvangers, die gemiddeld een laag inkomen hebben. Dit effect werd enigszins getemperd door het feit dat de binnengroepsongelijkheid van enkele uitdijende groepen, namelijk de tweeverdieners, werklozen en bijstandsontvangers, arbeidsongeschikten en vervroegd gepensioneerden, relatief klein is. De divergerende inkomensontwikkelingen tussen de categorieën hadden in de periode 1977-1985 slechts een beperkt denivellerend effect. De afname van de inkomensongelijkheid binnen de meeste categorieën compenseerde deze denivellerende tendensen grotendeels. Alleen binnen de groep eenverdienersparen namen de inkomensverschillen tussen 1977 en 1985 iets toe.

Ook nu meer categorieën worden onderscheiden dan in tabel 5.3, blijkt de sterke toename van de inkomensongelijkheid tussen 1985 en 1990 nog steeds voor het grootste deel (ruim driekwart) te worden verklaard door de toename van de binnengroepsongelijkheden. Vooral de grotere inkomensverschillen tussen 65-plussers onderling en tussen 'overige' actieven onderling droegen in de tweede helft van de jaren tachtig bij aan de groei van de inkomensongelijkheid. Daarnaast ging ook van de grotere ongelijkheid

onder eenverdienersparen en onder tweeverdienersparen een substantieel denivellerend effect uit. Een gering tegenwicht werd in deze periode geboden door de veranderingen in de samenstelling van de populatie. Weliswaar heeft groei van het aandeel tweeverdieners door hun relatief hoge inkomen op zichzelf een denivellerend effect (zie § 5.4), maar doordat de inkomensongelijkheid binnen de groep tweeverdieners kleiner is dan de totale inkomensongelijkheid, ging hiervan per saldo toch een licht nivellerend effect uit (niet in de tabel). Ook de afname van het aandeel ontvangers van een werkloosheids- of bijstandsuitkering had, vanwege hun lage inkomen, een nivellerend effect. Ook bij de meer verfijnde decompositie van tabel 5.5 blijkt de periode 1990-1997 te worden gekenmerkt door relatief weinig beweging in de inkomensverhoudingen. Van de verschuivingen in de omvang van de categorieën en de veranderingen in gemiddelde inkomens ging een licht denivellerend effect uit. Evenals in de eerdere perioden had de groei van het aandeel tweeverdieners per saldo een nivellerend effect, doordat de binnengroepsongelijkheid van tweeverdieners relatief klein is. De sterke krimp van het aandeel eenverdienersparen, waarvan de binnengroepsongelijkheid eveneens kleiner is dan de totale inkomensongelijkheid, werkte daarentegen denivellerend. De toename van de inkomensverschillen tussen de categorieën, die vooral het gevolg was van de bovengemiddelde inkomensstijging van tweeverdieners, droeg eveneens bij aan de stijging van de inkomensongelijkheid. Deze denivellerende tendensen werden voor een groot deel gecompenseerd door de afname van de ongelijkheid binnen de categorieën tussen 1990 en 1997. Deze afname was overigens het saldo van grotere ongelijkheid onder de tweeverdieners en onder de werklozen en bijstandsonvangers, en kleinere ongelijkheid onder de 65-plussers en de eenverdienersparen.

Over de gehele periode 1977-1997 bezien blijkt de stijging van de Theilcoëfficiënt met 0,019 (een toename met 21%) voor bijna helft te moeten worden toegeschreven aan de toename van de ongelijkheid binnen de afzonderlijke categorieën, voor ruim een derde aan de toename van de inkomensverschillen tussen de categorieën en slechts voor iets meer dan een vijfde aan verschuivingen van huishoudens tussen de diverse categorieën. Anders gezegd, de toe- of afname van het aandeel werkenden in de totale populatie heeft slechts een zeer bescheiden effect op de inkomensverdeling. Veranderingen in de relatieve inkomens tussen verschillende groepen werkenden en niet-werkenden en veranderingen in de inkomensspreiding binnen deze groepen zijn van veel meer belang.

Worden de uitkomsten van vorenstaande empirische analyse vergeleken met de theoretische exercities in paragraaf 5.4, dan blijkt de praktische betekenis daarvan beperkt te zijn. Bij de theoretische analyses werd de aandacht immers gericht op het effect van veranderingen in de populatieaandelen en in de inkomensverschillen tussen groepen. In de praktijk blijken echter juist (veranderingen in) de binnengroepsongelijkheden het meeste gewicht in de schaal te leggen. Zo wordt het effect van een toename van het aandeel tweeverdieners op de totale inkomensongelijkheid niet zozeer bepaald door het hoge gemiddelde inkomen van tweeverdieners als wel door de relatief kleine binnengroepsongelijkheid van tweeverdieners. Daardoor draagt de groei van het aandeel tweeverdieners per saldo toch bij aan een vermindering van de inkomensongelijkheid. Evenzo was de denivellerende trend in de tweede helft van de jaren tachtig minder het

gevolg van de toename van de inkomensverschillen tussen werkenden en uitkeringsgerechtigden dan van de toename van de binnengroepsongelijkheden van de diverse groepen actieven en inactieven. Ook daarmee is in de theoretische analyse geen rekening gehouden.

De relatie tussen veranderingen in de arbeidsparticipatie en in de inkomensverdeling blijkt dus slechts in beperkte mate te worden bepaald door het verschil in inkomen tussen werkenden en niet-werkenden en door verschuivingen tussen beide groepen. Het zijn veeleer de veranderingen in de ongelijkheid binnen de groepen die de uitkomst in termen van meer of minder inkomensongelijkheid bepalen. Deze constatering vormt aanleiding om de ongelijkheid binnen de grootste groep inkomensstrekkers, namelijk de werkenden, nader onder de loep te nemen. Deze groep omvat zowel werknemers in loondienst als zelfstandigen. Uit de cijfers van de inkomensongelijkheid over de periode 1959-1997 bleek evenwel dat alleen de ontwikkeling van de inkomensverdeling van werknemers (plus werklozen) rond 1983 de markante omslag laat zien van een periode van nivellering naar een periode van denivellering. In de ontwikkeling van de inkomensongelijkheid onder zelfstandigen ontbreekt een dergelijke trendbreuk. In de drie volgende paragrafen zal de aandacht zich daarom beperken tot de werkenden in loondienst. Omdat de interesse hier uitgaat naar de relatie tussen de inkomensongelijkheid en ontwikkelingen op de arbeidsmarkt, wordt verder niet ingegaan op veranderingen in de inkomensongelijkheid tussen uitkeringsgerechtigden onderling.

5.6 Verschuivende beloningsverhoudingen in theorie

Naar de beloningsverhoudingen op de arbeidsmarkt is veel theoretisch en empirisch onderzoek verricht. Vooral voor economen is de loonvorming een belangrijk onderzoeksterrein. Sociologen richten zich in hun onderzoek van de arbeidsmarkt vaker op andere vormen van ongelijkheid, zoals beroepsprestigeverschillen en machtsverhoudingen. Omdat het in dit hoofdstuk alleen om financiële ongelijkheden gaat, krijgen economische theorieën in deze paragraaf de meeste aandacht. Sociologische benaderingen komen aan de orde voorzover zij een belangrijke aanvulling op of alternatief voor de economische benadering vormen.

Ondanks het vele onderzoek dat economen naar de loonvorming en de loonverhoudingen hebben gedaan, bestaat er zeker geen consensus over de belangrijkste verklarende factoren voor de ontwikkeling van de loonverhoudingen. Integendeel, er woedde in de jaren negentig onder economen juist een heftig debat over de vraag aan welke factoren het te wijten is dat in veel landen vanaf de jaren zeventig of tachtig de loonverschillen fors zijn toegenomen.

5.6.1 De human-capitaltheorie

Uitgangspunt voor bijna iedere economische beschouwing over de loonvorming vormt de neoklassieke analyse van het gedrag van een winstmaximaliserende ondernemer. Deze neemt zo veel personeel aan dat de (marginale) productiviteit van de laatst aangenomen werknemer gelijk is aan de reële kosten om hem of haar tewerk te stellen. Afgezien van andere beloningselementen en indirecte arbeidskosten, betekent dit dat het brutoloon van een werknemer gelijk is aan diens (marginale) productiviteit. Op een volledig vrije arbeidsmarkt zal de loonverdeling dus identiek zijn aan de productivi-

teitsverdeling: iedereen verdient een loon dat overeenkomt met zijn of haar (marginale) productiviteit. De beloningsongelijkheid wordt dan bepaald door de productiviteitsverschillen tussen werknemers, en veranderingen in de loonverdeling zijn het gevolg van veranderingen in de productiviteitsverdeling.

Ter verklaring van die productiviteitsverdeling – en dus van de loonverdeling – is in de jaren vijftig door de economen Gary Becker en Jacob Mincer (zie bijv. Becker 1975 en Mincer 1958) de zogeheten *human-capital*theorie ontwikkeld. Volgens deze theorie wordt de beloning van werknemers bepaald door de hoeveelheid menselijk kapitaal waarover zij beschikken. Dit menselijk kapitaal verwerft men in de eerste plaats in het reguliere onderwijs, maar daarnaast ook via werkervaring en *training on the job*. Een werknemer zal zoveel in de verwerving van menselijk kapitaal investeren dat de (marginale) opbrengst van het 'laatste' uur dat hij of zij aan scholing of training besteedt, gemeten in termen van het extra loon dat dit over de resterende actieve levensloop oplevert, nog juist opweegt tegen de (marginale) kosten van die scholing of training, in termen van gedeelde inkomsten, benodigde leermiddelen en vereiste inspanning.

De *human-capital*theorie biedt een verklaring voor beloningsverschillen tussen opleidingsniveaus: naarmate men een langere en duurdere opleiding heeft gevolgd, zal men een hoger loon moeten verdienen – anders zou men de moeite niet nemen om een hoger opleidingsniveau te behalen. De theorie verklaart echter niet waarom sommige mensen meer en andere minder in onderwijs en training investeren. Daarvoor moet men bijvoorbeeld aannemen dat er verschillen zijn in (al dan niet aangeboren) talent, die maken dat een bepaalde opleiding voor de een minder inspanning of tijd kost dan voor de ander. Een getalenteerd persoon zal daardoor gedurende langere tijd een hogere opleiding volgen en daardoor uiteindelijk meer gaan verdienen dan een minder getalenteerd persoon. Een andere verklaring voor verschillen in menselijk kapitaal kan zijn gelegen in verschillen in tijdsvoorkeuren. Wie niet ver vooruitkijkt, zal aan de kosten op korte termijn van het volgen van een opleiding meer gewicht toekennen dan aan het langetermijnperspectief van een hogere beloning en daarom minder onderwijs volgen dan iemand die een langere tijdshorizon heeft.

De *human-capital*theorie biedt verder een verklaring voor het kenmerkende verloop van de beloning over de actieve levensloop, in de vorm van een omgekeerde U (Becker 1975). Jongeren hebben een relatief lage productiviteit en lage beloning, doordat zij, via scholing en werkervaring, nog bezig zijn te investeren in hun menselijk kapitaal. Naarmate zij meer ervaring opdoen, neemt hun productiviteit en daarmee hun beloning toe. Vanaf een bepaalde leeftijd gaan de productiviteit en dus ook de beloning echter dalen door 'slijtage' van het menselijk kapitaal (achterhaalde kennis, afnemende flexibiliteit en creativiteit, e.d.) en doordat het, vanwege het naderende pensioen, steeds minder loont om nog in scholing te investeren.

De *human-capital*theorie biedt weinig aanknopingspunten om veranderingen in de beloningsverhoudingen in de loop van de tijd te verklaren. Daartoe zal men immers moeten aannemen dat ofwel de verdeling van aanleg en talenten, ofwel de spreiding van tijdsvoorkeuren, ofwel de leeftijdsverdeling van de (beroeps)bevolking verandert. Elk van deze mogelijke veranderingen op zich ligt evenwel buiten het terrein dat de *human-capital*theorie bestrijkt (vgl. Hartog 1980: 140-141).

Een andere mogelijkheid is dat het rendement op menselijk kapitaal toe- of afneemt. De oorzaak daarvan moet evenwel 'elders' zijn gelegen, bijvoorbeeld in de technologische ontwikkeling (zie § 5.6.4).

5.6.2 De invloed van instituties

De *human-capital*theorie, zoals die hiervoor kort is geschetst, gaat uit van een volledig vrij en onbelemmerd functionerende arbeidsmarkt. Op een dergelijke markt kan ieder die dit wil, werk vinden tegen een loon dat overeenstemt met zijn of haar hoeveelheid menselijk kapitaal. In werkelijkheid wordt de werking van de arbeidsmarkt echter beïnvloed door allerlei instituties: wettelijke geboden en verboden, afspraken tussen vakbonden en werkgevers.

Het 'klassieke' voorbeeld van een versturende institutie is het wettelijk minimumloon. Deze maakt het onmogelijk om werknemers aan te stellen tegen een loon onder een bepaald minimumniveau.¹⁷ In een simpel neoklassiek model zal eenieder wiens productiviteit onder het minimumloon ligt, werkloos worden (of blijven) en dus geen loon (meer) ontvangen. Als gevolg daarvan worden de beloningsverschillen tussen werkenden onderling kleiner; de laagste lonen zijn immers verdwenen.

Wat hiervan de consequentie is voor de *inkomensongelijkheid* hangt af van de hoogte van de sociale uitkering waarop de (onvrijwillig) werkloze aanspraak kan maken. Als de uitkering gelijk is aan het minimumloon, zullen ook de inkomensverschillen kleiner zijn dan zonder minimumloon en sociale uitkeringen het geval zou zijn geweest.

Het effect van een minimumuitkering op de beloningsongelijkheid is in feite identiek aan dat van een even hoog minimumloon. Immers, een inkomensgarantie op sociaal minimumniveau heeft in de praktijk tot gevolg dat niemand onder dat niveau nog werk zal accepteren: dat levert immers geen enkel financieel voordeel op ten opzichte van een uitkering.¹⁸ Een verhoging van het minimumloon en/of van de minimumuitkeringen zal, volgens de neoklassieke theorie, dus zowel tot minder werkgelegenheid als tot kleinere beloningsverschillen leiden.

Op langere termijn kan dit effect nog worden versterkt door de *disincentives* die van een genereus stelsel van sociale zekerheid uitgaan. Aangezien sociale zekerheid de inkomensverschillen verkleint – enerzijds door het inkomen van niet-werkenden te verhogen en anderzijds door het netto-inkomen van werkenden, die de sociale premies moeten opbrengen, te verlagen – nemen de prikkels af om zich in te spannen. Als de (marginale) opbrengst van een lage opleiding afneemt, doordat men in geval van werkloosheid verzekerd is van een minimumuitkering, zou dit minder getalenteerden kunnen ontmoedigen om een opleiding te volgen. Het resultaat daarvan zou kunnen zijn dat het aantal personen waarvan de productiviteit onder het minimumloon ligt en die daardoor werkloos blijven, toeneemt, terwijl het aantal werkenden dat (iets meer dan) het minimumloon verdient, afneemt.

Als het minimumloon en/of het uitkeringsstelsel de minst productieve arbeidskrachten buiten het arbeidsproces houdt, kan de werkgelegenheid zowel worden vergroot door het minimumloon of de minimumuitkeringen te verlagen als door de productiviteit van deze laagproductieve groep te vergroten. Verlaging van minimumloon en/of minimumuitkeringen gaat gepaard met een vergroting van de beloningsverschillen. Dit leidt tot de volgende hypothese:

Hypothese 1

Een verhoging van het minimumloon en/of de minimumuitkeringen leidt ertoe dat zowel de werkgelegenheid aan de 'onderkant' van de arbeidsmarkt als de loonongelijkheid toenemen. Een verhoging van het minimumloon en/of de minimumuitkeringen levert het omgekeerde effect op.

Bij een verhoging van de productiviteit, bijvoorbeeld door middel van scholing, kan dit anders liggen. Als dankzij scholing een deel van de laagproductieve inactieven tegen een beloning op of boven het minimumloonniveau aan het werk gaat, zal de werkgelegenheids groei zich aan de 'onderkant van het loongebouw' concentreren. Dit geldt althans onder de plausibele veronderstelling dat de productiviteit van deze groep ruim onder het gemiddelde van de werkenden zal blijven.

Of dit in een toename of afname van de loonongelijkheid resulteert, hangt af van de exacte hoogte van het loon van de nieuwe werknemer, de gebruikte ongelijkheidsmaatstaf en de bestaande loonongelijkheid. In bijlage B5.2.2 wordt afgeleid dat de ongelijkheid in ieder geval toeneemt indien de nieuwe werknemer een loon gaat verdienen dat niet meer dan $(1-G)/(1+G)$ maal het gemiddelde loon bedraagt. Aangezien de Ginicoëfficiënt van de verdeling van de voltijdlonen in Nederland circa 0,14 bedraagt, neemt de loonongelijkheid toe indien het loon van een nieuwe werknemer lager is dan driekwart ($0,86/1,14 = 0,75$) van het gemiddelde loon. Gegeven het gemiddelde loon van voltijdwerknemers van iets meer dan 60.000 gulden in 1997, komt dit neer op een loongrens van circa 45.000 gulden, dat is 55% meer dan het wettelijk minimumloon (dat in 1997 ongeveer 29.000 gulden bedroeg).

Bij gebruik van de Theilcoëfficiënt is de grens waaronder een nieuw loon in een toename van de ongelijkheid resulteert, niet in een eenvoudige formule uit te drukken. In bijlage B5.2.4 wordt afgeleid dat de Theilcoëfficiënt (uitgaande van de verdeling van voltijdlonen in 1997) toeneemt als een nieuwe werknemer minder dan twee derde van het gemiddelde loon gaat verdienen, dat is circa 40.000 gulden of 38% meer dan het minimumloon. Op basis van de Theilcoëfficiënt moet de werkgelegenheids groei dus sterker aan de onderkant van de arbeidsmarkt zijn geconcentreerd om tot uitdrukking te komen in een toename van de loonongelijkheid dan op basis van de Ginicoëfficiënt.

5.6.3 Conjuncturele fluctuaties

Om enig inzicht te krijgen in fluctuaties in de loonongelijkheid gedurende de conjunctuurcyclus, is het in de *human-capital*theorie gebruikelijke onderscheid tussen algemeen en specifiek menselijk kapitaal van belang (vgl. Becker 1975). Algemeen menselijk kapitaal, dat men bijvoorbeeld door middel van een algemeen vormende opleiding verwerft, kan in beginsel in iedere onderneming even productief worden aangewend. Specifiek menselijk kapitaal, dat men opdoet via ervaring, *training on the job*, bedrijfscursussen en dergelijke, verhoogt alleen in het huidige bedrijf de productiviteit van de werknemer en niet (of in veel mindere mate) in andere bedrijven. Volgens de *human-capital*theorie zullen de kosten van het verwerven van dit specifieke menselijke kapitaal grotendeels door de werkgever worden gedragen. Als een bedrijf nu, in een neergaande fase van de conjunctuur, gedwongen is zijn personeel tijdelijk in te krimpen, zal het medewerkers die over weinig of geen specifiek menselijk kapitaal beschikken,

het eerst laten afvloeien. Immers, als na enige tijd de conjunctuur weer aantrekt en het bedrijf zijn personeelsbestand op het oude peil wil terugbrengen, zal het doorgaans niet eenvoudig zijn om werknemers met het benodigde bedrijfsspecifieke kapitaal aan te trekken. Het scholen en trainen van nieuwe medewerkers is een kostbare en tijdrovende zaak. Daarom zal een ondernemer er de voorkeur aan geven de medewerkers met veel specifiek menselijk kapitaal gedurende een recessie in dienst te houden, zelfs als er tijdelijk weinig werk voor hen is (*labour hoarding*). Als werknemers met veel specifiek menselijk kapitaal een hoger loon ontvangen dan werknemers met weinig specifiek kapitaal (zie hierna), zullen in een neergaande conjunctuurfase dus vooral laagbetaalde werknemers worden ontslagen, en in een opgaande conjunctuurfase vooral laagbetaalde werknemers worden aangenomen. De gevolgen hiervan voor de loonongelijkheid hangen af van de relatieve hoogte van het loon van de werknemers die worden ontslagen c.q. aangenomen. Op grond van wat in paragraaf 5.6.2 is gezegd over het effect van de toetreding van een nieuwe werknemer (zie tevens bijlage B5.2), kan worden geconcludeerd dat in een conjuncturele inzinking de Ginicoëfficiënt en de Theilcoëfficiënt toenemen indien werknemers die minder dan respectievelijk 155% en 138% van het minimumloon verdienen worden ontslagen. Wanneer de conjunctuur weer aantrekt, geldt het omgekeerde. Indien aan deze voorwaarden is voldaan, vertoont de loonongelijkheid een procyclisch verloop: in een recessie neemt ze af en in een aantrekkende conjunctuur neemt ze weer toe. Let wel, het gaat hierbij uitsluitend om de loonverdeling en niet om de inkomensverdeling.

Dat werknemers met veel specifiek menselijk kapitaal relatief veel verdienen, is om meerdere redenen aannemelijk. Weliswaar wordt hun training grotendeels door de werkgever betaald, maar deze heeft er belang bij om hen aan het bedrijf te binden door henzelf aanvankelijk een deel van de kosten te laten betalen in ruil voor een hoger loon als men langer bij het bedrijf in dienst blijft (vgl. Becker 1975: 29-30). Daarnaast gaan algemeen en specifiek menselijk kapitaal vaak samen. Het verwerven van specifiek kapitaal vergt vaardigheden en capaciteiten die men doorgaans eerder zal hebben benut om een hoge 'algemene' opleiding te volgen. Aangezien algemeen menselijk kapitaal door de werkgever moet worden beloond (anders kan men naar een concurrent overstappen), zullen werknemers met veel specifiek kapitaal een relatief hoog loon hebben.

Naast investeringen in specifiek menselijk kapitaal zijn er ook andere redenen waarom in een recessie de laagbetaalde arbeidskrachten het eerst worden ontslagen (vgl. Hamermesh 1993: 278). Laagbetaalde en laag gekwalificeerde arbeidskrachten verrichten vaak het directe productiewerk, terwijl hoogbetaalde en hoog gekwalificeerde arbeidskrachten indirecte en ondersteunende activiteiten verrichten, zoals administratie, onderzoek en ontwikkeling, marketing en management. Het teruglopen van de vraag naar producten heeft direct zijn weerslag op de productie zelf en dus op de werkgelegenheid van laag gekwalificeerden, maar veel minder op indirecte en ondersteunende werkzaamheden en daarmee op de werkgelegenheid van hoger gekwalificeerden. Het vorenstaande kan worden samengevat in de volgende hypothese:

Hypothese 2

In een neergaande conjunctuurfase worden vooral laagbetaalde arbeidskrachten ontslagen, waardoor de loonongelijkheid afneemt; in een opgaande conjunctuurfase neemt de ongelijkheid weer toe, doordat de werkgelegenheid van laagbetaalden het sterkst aantrekt.

Men dient zich te realiseren dat deze hypothese uitsluitend betrekking heeft op fluctuaties in de loonongelijkheid in samenhang met de conjunctuurcyclus. Bij structurele veranderingen gelden andere wetmatigheden: als de vraag naar de producten van een bedrijf permanent naar een lager niveau daalt, zal na verloop van tijd het gehele personeelsbestand, van laag tot hoog, aan de nieuwe situatie worden aangepast. Er is dan geen reden om een verandering in de verhouding tussen laag- en hoogbetaalden te verwachten.

5.6.4 De invloed van technologie en internationale concurrentie

Hiervoor zijn de verklaringen voor veranderingen in de beloningsverhoudingen ofwel aan de aanbodzijde ofwel aan de vraagzijde van de arbeidsmarkt gezocht. In de *human-capital*theorie worden veranderingen in de loonongelijkheid verklaard uit veranderingen in de verdeling van aanleg of tijdsvoorkeuren of de leeftijdsopbouw van de beroepsbevolking. In de beschouwing over de conjuncturele fluctuaties ligt de oorzaak van veranderingen in de loonverdeling in verschillen in conjunctuurgevoeligheid tussen de vraag naar hoger en de vraag naar lager opgeleiden.

Wanneer de aandacht zich richt op veranderingen in de loonverhoudingen op langere termijn, dienen evenwel de aanbodzijde en de vraagzijde van de arbeidsmarkt simultaan in beschouwing te worden genomen. Op langere termijn zullen de beloningsverhoudingen immers worden bepaald door de wisselwerking tussen vraag en aanbod. Volgens Tinbergen (1975) wordt de beloningsongelijkheid op langere termijn bepaald door een 'race tussen technologische ontwikkeling en opleiding'. Door de toepassing van nieuwe technologieën verschuift de vraag naar arbeid van laagopgeleiden naar hoogopgeleiden. Zoals het in het hedendaagse economenjargon heet: er is sprake van *skill-biased technological change*. Simpel gezegd vervangen computers, robots en andere moderne productietechnieken laag gekwalificeerde arbeidskrachten, terwijl de bediening van deze apparatuur om hoger gekwalificeerd personeel vraagt. Als de samenstelling van het arbeidsaanbod naar opleidingsniveau gelijk zou blijven, zouden de loonverschillen tussen hoog- en laagopgeleiden daardoor steeds groter worden. In werkelijkheid stijgt het opleidingsniveau van de beroepsbevolking echter gestaag. Indien het arbeidsaanbod van hoogopgeleiden sneller groeit dan de vraag naar hoogopgeleiden als gevolg van technologische vernieuwing groeit, zal de beloningsvoorsprong van hoogopgeleiden ten opzichte van laagopgeleiden afnemen. Tinbergen stelde dat in de periode 1900-1970 het opleidingsniveau aan de winnende hand was, waardoor de loonverschillen tussen hoog- en laagopgeleiden afnamen. Hij verwachtte dat deze trend zich in de jaren zeventig zou voortzetten, maar voor de jaren tachtig sloot hij in ieder geval voor de Verenigde Staten een kentering in deze trend niet uit (Tinbergen 1975: 103). Als op een gegeven moment de stijging van het opleidingsniveau zou stagneren (bijv. doordat er in de beroepsbevolking weinig 'verborgen talent' meer over

is) of als de technologische ontwikkeling zou versnellen, zou de balans kunnen omslaan en zouden de loonverschillen weer toenemen. Veel onderzoekers zien hierin inderdaad de belangrijkste oorzaak voor de trend van toenemende beloningsverschillen die zich sinds de jaren zeventig in veel landen heeft voorgedaan (o.a. Freeman 1995, Machin 1996).

Dit geeft aanleiding tot de volgende hypothese:

Hypothese 3

Als, ten gevolge van de technologische ontwikkeling, de vraag naar hoger opgeleiden sneller toeneemt dan het aanbod van hoogopgeleiden, nemen de beloningsverschillen tussen hoog- en laagopgeleiden toe.

De aanhangers van de technologieverklaring zijn al jaren in debat met degenen die de toenemende loonongelijkheid verklaren uit veranderingen in de internationale arbeidsverdeling (bijv. Wood 1995 en Borjas en Ramey 1994). Liberalisering van het internationale handels- en kapitaalverkeer heeft bijgedragen aan scherpere concurrentie door nieuwe industrielanden of *emerging economies* in onder meer Zuidoost-Azië (zie ook § 2.2). Doordat de lonen in de nieuwe industrielanden veel lager zijn dan hier (vandaar de benaming lagelonenlanden), kunnen zij, zelfs bij een lagere productiviteit, hun producten goedkoper op de wereldmarkt aanbieden. Het zou hierbij vooral gaan om relatief arbeidsintensieve industriële producten waarvoor hoofdzakelijk laaggeschoolde arbeidskrachten worden ingezet. Om deze concurrentie het hoofd te bieden, zouden in de rijke landen de lonen voor laaggeschoolden moeten dalen. De beloningsverschillen tussen hoogopgeleiden en laagopgeleiden zouden daardoor toenemen. Blijft deze loonaanpassing achterwege, dan delven de producenten van arbeidsintensieve en kennis-extensieve producten in het rijke Westen in de concurrentiestrijd met de lagelonenlanden het onderspit en gaat laagbetaalde werkgelegenheid verloren. De ongelijkheid van de loonverdeling zal dan overigens paradoxalerwijs afnemen, doordat er minder laagbetaalde banen overblijven. Als deze laagbetaalden terugvallen op een lagere sociale uitkering, zal de totale inkomensverdeling echter wel schever worden.

Op basis van de internationale concurrentietheorie kan de volgende toetsbare hypothese worden geformuleerd:

Hypothese 4

Naarmate de invoer, in het bijzonder uit lagelonenlanden, een groter deel van (de besteding van) het nationaal inkomen vormt, nemen de beloningsverschillen tussen hoog- en laagopgeleiden toe.

Over het belang van respectievelijk de technologische ontwikkeling en de concurrentie van lagelonenlanden voor veranderingen in beloningsverhoudingen hebben (vooral Amerikaanse) economen de afgelopen jaren een heftig debat gevoerd.¹⁹ Dit debat heeft (nog) geen duidelijke winnaar opgeleverd. Wellicht komt dit doordat beide verklaringen nauw met elkaar samenhangen (vgl. Wilterdink 1999 en Garretsen en Peeters 1999). Als de rijke westerse landen een voorsprong hebben op het gebied van geavanceerde productietechnologieën, waarvoor vooral hoogopgeleide arbeidskrachten

nodig zijn, terwijl de opkomende economieën gebruikmaken van eenvoudiger productiemethoden die de inzet van voornamelijk laagopgeleiden vergen, zal in de rijke landen de vraag verschuiven van laagopgeleide naar hoogopgeleide arbeidskrachten. Deze ontwikkeling kan dan zowel aan de concurrentie van lagelonenlanden als aan de technologische ontwikkeling worden toegeschreven.

5.6.5 Opleiding als screeninginstrument

In het voorgaande is verondersteld dat er een direct verband bestaat tussen het opleidingsniveau of andere indicatoren voor het menselijk kapitaal waarover een werknemer beschikt, en diens productiviteit. Dat verklaart waarom werkgevers hoogopgeleiden hoger belonen dan laagopgeleiden. Als er sprake is van onvolledige of asymmetrische informatie kan het behaalde opleidingsniveau echter ook fungeren als een screening- of filteringinstrument (Arrow 1973). Voor een werkgever is het vaak moeilijk om de capaciteiten van een sollicitant vast te stellen. Deze laatste heeft er immers belang bij om zijn bekwaamheden zo gunstig mogelijk voor te stellen. Als het behalen van een bepaald diploma echter dezelfde capaciteiten vereist als die waaraan de werkgever behoefte heeft, dan biedt een dergelijk diploma hem de mogelijkheid om uit het aanbod van sollicitanten de geschikte kandidaten te 'filteren'. Zelfs als de betreffende opleiding niets bijdraagt aan de capaciteiten van de student of cursist, is het voor de werkgever toch efficiënt om nieuw personeel op grond van het behaalde diploma te selecteren. Daarmee voorkomt hij immers dat hij ongeschikte kandidaten aanneemt. Werkgevers sorteren de kandidaten voor een functie dan op volgorde van het behaalde opleidingsniveau (de z.g. *labor queue*), en de kandidaat met de beste papieren wordt aangenomen, ongeacht of zijn/haar opleiding voor de betreffende functie per se nodig is (vgl. Thurow 1975). Dit kan leiden tot verschijnselen als onderbenutting, overscholing en diploma-inflatie. Wie zijn of haar kansen op de arbeidsmarkt wil vergroten, dient een zo hoog mogelijk opleidingsniveau te bereiken, zelfs als dat betekent dat men hoger geschoold is dan voor de functie die men ambieert strikt gezien nodig is. Wie genoeg neemt met of tot niet meer in staat is dan een 'voldoende' opleiding, wordt voorbijgestreefd door andere werkzoekenden die een hogere opleiding hebben gevolgd. Als een opleiding in de eerste plaats als screeninginstrument fungeert, verdwijnt de directe band tussen opleidingsniveau enerzijds en productiviteit en beloning anderzijds. Dit betekent dat een toename van het aanbod van hoger opgeleiden bij een gegeven productietechnologie en een gegeven vraag naar hoger gekwalificeerden niet, zoals bij Tinbergen het geval is, in een vermindering van de loonverschillen tussen hoog- en laagopgeleiden hoeft te leiden (vgl. Krugman 1998). Naarmate getalenteerde werknemers vaker een hogere opleiding volgen, zal een steeds groter deel van de on- en laaggeschoolde werknemers uit minder getalenteerden bestaan. Het 'verborgen talent' onder on- en laaggeschoolden raakt op. De gemiddelde productiviteit van deze groep daalt dan en als gevolg daarvan daalt ook hun loon. In welke richting het loon van de hoogopgeleiden verandert, hangt af van de vraag of de nieuwe hoogopgeleiden gemiddeld meer of minder getalenteerd zijn dan de oude hoogopgeleiden. Als beide groepen weinig verschillen in aanleg, zullen de gemiddelde productiviteit van de hoogopgeleiden en dus ook hun beloning ongeveer gelijk blijven. Het loonverschil tussen hoog- en laagopgeleiden neemt dan toe.²⁰ Indien de nieuwe hoogopgeleiden

minder getalenteerd zijn dan de oude hoogopgeleiden, dalen evenwel de productiviteit en het loon van de hoogopgeleiden. In dat geval staat niet bij voorbaat vast of het loonverschil tussen hoog- en laagopgeleiden groter of kleiner wordt. In de volgende hypothese wordt echter verondersteld dat het loonverschil wel toeneemt.

Hypothese 5

Naarmate het aandeel van hoogopgeleiden in de beroepsbevolking groeit en zich onder de laagopgeleiden minder 'verborgen talent' bevindt, nemen de beloningsverschillen tussen hoog- en laagopgeleiden toe.

5.6.6 Sociale vaardigheden

Naarmate een steeds groter deel van het arbeidsaanbod een hoog opleidingsniveau verwerft, wordt het behaalde diploma echter minder effectief als filter. Als er tussen degenen met hetzelfde hoge opleidingsniveau aanzienlijke verschillen in capaciteiten bestaan, zullen werkgevers op zoek gaan naar andere kenmerken van sollicitanten die een indicatie voor hun capaciteiten vormen. Daarbij zou het bijvoorbeeld kunnen gaan om sociale en communicatieve vaardigheden of – voor wie trendgevoeliger is – om 'emotionele intelligentie' (Goleman 1996). Het belang dat werkgevers tegenwoordig aan dergelijke 'zachte' kwalificaties hechten, wordt geïllustreerd door het volgende lijstje van kenmerken die in een willekeurig nummer van het weekblad *Intermediair* in het jaar 1999 in personeelsadvertenties voor hoger opgeleiden werden gevraagd: initiatiefrijk, energiek, leergierig, flexibel, stressbestendig, daadkrachtig, ondernemend, klant- en marktgericht, collegiaal, zelfstandig, accuraat, communicatief, *teampayer*, doortastend, inspirerend, servicegericht, resultaatgericht, proactief. Dat werkgevers dergelijke eisen stellen, kan voortvloeien uit het feit dat sociale en communicatieve vaardigheden daadwerkelijk bijdragen aan de productiviteit van werknemers in een moderne, postindustriële arbeidsmarkt of 'kenniseconomie'. Steeds meer mensen werken in de dienstverlening en onderhouden contacten met klanten, toeleveranciers en collega's, terwijl de aard van het werk onder invloed van technologische ontwikkelingen en reorganisaties vaker verandert en men zich steeds sneller moet aanpassen aan veranderingen in de vraag (vgl. Castells 1996: hoofdstuk 4). Het is echter ook mogelijk dat sociale en communicatieve vaardigheden, die relatief gemakkelijk in een sollicitatiegesprek of een psychologische test lijken vast te stellen, als een indicator worden beschouwd voor andere, minder gemakkelijk waarneembare capaciteiten. Sociale vaardigheden zouden dan, evenals de formele opleiding, geen onmisbare productieve kwalificaties zijn, maar slechts een nieuw screeninginstrument.

Bij sociale vaardigheden lijkt het ten dele te gaan om vaardigheden die men zich in het onderwijs en op de werkplek eigen kan maken en ten dele om aangeboren persoonskenmerken of karaktertrekken. Daarnaast is het aannemelijk dat men sociale vaardigheden ook via de opvoeding en het sociale milieu 'erft' van de ouders. Voorzover dit laatste het geval is, zou het groeiende belang van sociale vaardigheden bij de selectie van personeel ertoe kunnen leiden dat succes op de arbeidsmarkt weer in toenemende mate door de sociale afkomst wordt bepaald. Terwijl de band tussen sociale afkomst en opleidingsniveau in de afgelopen decennia losser is geworden en personen uit 'lagere' sociale milieus daardoor gemakkelijker toegang konden krijgen tot hogere functies, zou via selectie op sociale en communicatieve vaardigheden de relatie tussen de sociale

positie van de ouders en die van de kinderen weer sterker kunnen worden. Dit zou een ommekeer betekenen in de ontwikkeling naar een steeds 'opener' samenleving die kenmerkend was voor de tweede helft van de twintigste eeuw.

Het toenemende belang van sociale vaardigheden zou ertoe kunnen leiden dat niet alleen de beloningsverschillen tussen werknemers met een verschillend opleidingsniveau groter worden, maar ook de beloningsverschillen tussen werknemers met hetzelfde opleidingsniveau. Inderdaad is in onderzoek naar de toenemende loonongelijkheid in de Verenigde Staten en het Verenigd Koninkrijk meermalen geconstateerd dat een belangrijk deel van de toename zich heeft voorgedaan binnen groepen met overeenkomstig opleidingsniveau, leeftijd en geslacht (Levy en Murnane 1992, Machin 1996, Gottschalk 1997).

Dit leidt tot de volgende hypothese:

Hypothese 6

Naarmate een groter deel van de beroepsbevolking hoogopgeleid is, wordt sterker geselecteerd op sociale en communicatieve vaardigheden en nemen als gevolg daarvan de beloningsverschillen tussen personen met hetzelfde opleidingsniveau toe.

5.6.7 De rol van vakbonden

Totnogtoe is in deze paragraaf (impliciet) verondersteld dat de beloningsverhoudingen het resultaat zijn van overeenkomsten tussen individuele werkgevers en werknemers.

In de praktijk worden de hoogte van het loon en de andere arbeidsvoorwaarden voor een bepaalde functie vaak vastgelegd in een collectieve arbeidsovereenkomst en een bijbehorend functieclassificatiesysteem. Deze zijn de uitkomst van onderhandelingen tussen vakbonden en werkgevers of werkgeversorganisaties. Om veranderingen in beloningsverhoudingen te verklaren, kan men dus ook aanknopingspunten zoeken in het onderhandelingsproces over de arbeidsvoorwaarden.

Hoewel er vanaf de jaren tachtig een opleving heeft plaatsgevonden in de wetenschappelijke belangstelling voor de rol van vakbonden en het collectieve arbeidsvoorwaardenoverleg, gaat de aandacht daarbij vrijwel uitsluitend uit naar de relatie tussen (veranderingen in) het *gemiddelde* loonniveau en de werkgelegenheid. Aan de invloed van vakbonden en CAO-onderhandelingen op de beloningsverhoudingen wordt zelden aandacht besteed (vgl. Hartog 1995). Vaak lijkt impliciet te worden verondersteld dat vakbonden de beloningsverschillen willen beperken. Dit spreekt echter niet voor zich. Het zou vanzelfsprekend zijn indien vakbonden bij uitstek de lager betaalden zouden vertegenwoordigen en ernaar zouden streven het loon van deze groep te verhogen.

In de praktijk blijken weliswaar de hoogst betaalden ondervertegenwoordigd te zijn onder de leden van vakbonden, maar dit geldt ook voor de laagst betaalden. De vakbeweging organiseert dus vooral de middengroepen (Van den Berg 1995: 133).

Zouden vakbonden ook bij uitstek de belangen van de middengroepen behartigen, dan zou men verwachten dat zij vooral de verschillen in de bovenste helft van de loonverdeling trachten te verkleinen door hogere lonen voor de middengroepen te eisen. Het kan echter ook in het belang van de vakbondsleden zijn om de verschillen tussen de middelste en de laagste loongroepen niet te zeer te laten toenemen. Dit geldt in het bijzonder wanneer de werkgever het werk van de middengroepen ook door lager

betaalden kan laten verrichten. De werkgever zou dan de kostenstijging voor de midden-groepen kunnen compenseren door hen te vervangen door personeel in de lagere loon-schalen. Om deze concurrentie van laagbetaalden tegen te gaan, doet een vakbond er verstandig aan om ook looneisen te stellen voor de lonen aan de onderkant van het 'loongebouw'. Hoewel de totale werkgelegenheid in de betreffende onderneming of sector daardoor nadelig kan worden beïnvloed, wordt de positie van de middengroepen, die de vakbond vertegenwoordigt, erdoor versterkt.

Een andere reden voor vakbonden om de beloningsverschillen te beperken, kan zijn dat zij niet alleen de directe belangen van hun leden behartigen, maar ook de solidariteit tussen werknemers onderling willen versterken. Werknemers zouden dan echter niet alleen uit eigenbelang lid moeten worden van een vakbond, maar ook om uitdrukking te geven aan meer altruïstische doeleinden.

Als vakbonden daadwerkelijk kleinere loonverschillen nastreven dan de uitkomst zou zijn op een volledig 'vrije' arbeidsmarkt, zouden veranderingen in de feitelijke loon-verschillen mede het resultaat kunnen zijn van wijzigingen in de machtspositie van de vakbonden. De kracht van de vakbonden wordt meestal afgemeten aan hun ledental: naarmate zij een groter deel van het personeel vertegenwoordigen, zouden zij tegenover de werkgever(s) een sterkere vuist kunnen maken. Dit is overigens niet vanzelfsprekend. De kracht van de vakbonden wordt bijvoorbeeld ook bepaald door de wettelijke regels met betrekking tot CAO-onderhandelingen. Zo is de formele onderhandelingsbevoegdheid van een vakbond in Nederland niet afhankelijk van het aantal leden in de betreffende onderneming of bedrijfstak. Ook indien slechts een klein percentage van de werknemers vakbondslid is, is een vakbond gerechtigd over de CAO te onderhandelen en is de overeengekomen CAO op *alle* werknemers, inclusief de niet-leden, van toepassing. Niettemin is het aannemelijk dat een vakbond, naarmate deze meer leden heeft in een onderneming of bedrijfstak, meer druk kan uitoefenen op de werkgever(s): enerzijds doordat hij overtuigender met een staking kan dreigen (niet-leden krijgen immers geen stakingsuitkering en zullen daardoor minder stakingsbereidheid tonen) en anderzijds doordat de werkgever de vakbond eerder als legitieme vertegenwoordiger van het personeel zal erkennen. Hoewel vermindering van het ledental van vakbonden niet onmiddellijk consequenties hoeft te hebben voor de uitkomst van CAO-onderhandelingen, mag worden verwacht dat het steeds verder afbrokkelen van het ledenbestand op den duur de onderhandelingspositie zal verzwakken.

Aangezien in veel westerse landen de organisatiegraad sinds de jaren tachtig is terug-gelopen (Visser en Ebbinghaus 1996: 24), zou hierin een verklaring kunnen liggen voor de toename van de loonongelijkheid in die periode.

Hoewel de invloed van vakbondsmacht op de loonverhoudingen in theorie niet een-duidig is, kan niettemin de volgende hypothese worden geformuleerd:

Hypothese 7

Als de organisatiegraad van de vakbeweging daalt, neemt haar matigende invloed op de vrije loonvorming af en nemen de beloningsverschillen toe.

5.6.8 De overgang naar de postindustriële samenleving

Zoals Kuznets de overgang van een agrarische naar een industriële samenleving in verband bracht met opeenvolgende fasen van toenemende en weer afnemende inkomensongelijkheid, zo wordt in meer sociologisch getinte theorieën een verband gelegd tussen de overgang naar een postindustriële samenleving en een nieuwe fase van toenemende inkomensongelijkheid. Volgens Bell (1973: 212-221) wordt de postindustriële samenleving gekenmerkt door een sterke groei van kennisberoepen: leerkrachten, onderzoekers, engineers en technici. Hoewel hij geen aandacht besteedde aan de gevolgen hiervan voor de inkomensverdeling, is het aannemelijk dat hierdoor de loonverschillen toenemen. De kennisberoepen behoren immers tot de beter betaalde beroepen, zodat een verschuiving in de beroepenstructuur van traditionele industrieberoepen naar kennisberoepen over het algemeen in een schevere loonverdeling zal resulteren. In paragraaf 5.4 werd vastgesteld dat wanneer een persoon uit de onderste $p\%$ van de inkomensverdeling tot de bovenste $p\%$ doordringt, de Ginicoëfficiënt toeneemt. Als beroepen in de bovenste helft van de loonverdeling in aantal toenemen, terwijl beroepen in de onderste helft krimpen, wordt de Ginicoëfficiënt dus groter. Maakt men gebruik van de Theil-coëfficiënt, dan neemt de ongelijkheid toe als beroepsgroepen die meer dan e^T maal het gemiddelde loon verdienen, groeien en beroepsgroepen onder deze grens krimpen. In meer recente beschouwingen over de postindustriële samenleving of de kennis-economie wordt erop gewezen dat niet alleen beroepen aan de bovenkant van de loonverdeling groeien, maar ook bepaalde beroepen aan de onderkant. De komst van de postindustriële samenleving gaat weliswaar gepaard met een groot verlies aan traditionele industriearbeid, maar daar staat tegenover dat in de dienstensector veel laagbetaalde routinematige banen ontstaan, bijvoorbeeld in de horeca en detailhandel. Reich (1992: 171-184) onderscheidt in dit verband drie soorten banen, namelijk routinematig productiewerk, persoonlijke dienstverlening en 'symboolanalytisch' werk (vergelijkbaar met het kenniswerk van Bell). Tegenover de krimp van de traditionele handarbeid staat de gelijktijdige groei van routinematige dienstenarbeid en symboolanalytisch werk. Er treedt daardoor een polarisering van de beroepenstructuur op, die gepaard gaat met een polarisering van de loonverhoudingen: zowel aan de bovenkant als aan de onderkant is er sprake van groei, terwijl het middensegment krimpt. Ook anderen hebben gewezen op een polarisatie van de beroepenstructuur en de daaruit resulterende beloningsverhoudingen (o.a. Kuttner 1983, Bluestone en Harrison 1988, Castells 1996). In Nederland is deze gedachte uitgedragen door Elfring en Kloosterman (1989, 1994). De gepolariseerde beroepen- en loonstructuur zou zich vooral in de sterk groeiende commerciële dienstensector manifesteren. Dit wordt wel in verband gebracht met de geringe organisatiegraad in de dienstensector, waardoor de beloningsverhoudingen veel meer dan in de sterker georganiseerde industrie en bouwnijverheid, door de vrije marktkrachten worden bepaald. Zo bedroeg de organisatiegraad in de handel en horeca in 1991 slechts 12% en in het bank- en verzekeringswezen en de zakelijke dienstverlening 17%, tegenover 34% in de industrie en 42% in de bouwnijverheid.²¹ De lage organisatiegraad in de dienstensector hangt weer samen met de veel heterogenere samenstelling van de banen en het personeelsbestand. Zo neemt de mannelijke kostwinner met een vaste voltijd baan – die de typische werknemer in de industrie én de traditionele achterban van de vakbeweging vormt – in de dienstensector een minder-

heidspositie in: verhoudingsgewijs werken daar meer vrouwen en zijn er naast vaste voltijdbanen meer deeltijd- en flexibele banen.
De postindustriële these over de beloningsverhoudingen kan als volgt worden samengevat:

Hypothese 8

Naarmate de economische structuur verschuift van de industrie en bouwnijverheid naar de (commerciële) dienstensector, is er sprake van een meer gepolariseerde beroepsstructuur en grotere loonverschillen.

5.6.9 The winner takes all

Een andere verklaring voor toenemende beloningsverschillen die samenhangen met veranderingen in de economische structuur, is geopperd door de Amerikaanse economen Frank en Cook in hun boek *The winner-take-all society* (1996). Hun stelling luidt dat in de moderne economie, onder meer onder invloed van de nieuwe informatie-technologie en massacommunicatiemiddelen, beloningsverhoudingen steeds sterker worden bepaald door *relatieve* prestaties in plaats van door *absolute* prestaties. Dat wil zeggen dat de nummer één op een bepaald terrein veel meer verdient dan de nummer twee; ook als er slechts een marginaal verschil in prestaties tussen beiden is. Hiervan is het duidelijkst sprake in de wereld van de sport, waar het per definitie om relatieve prestaties gaat. Frank en Cook signaleren echter vergelijkbare tendensen in tal van andere sectoren: in de amusements- en mediawereld, in kunst en literatuur, in de organisatie- en advieswereld, in de advocatuur, in de effectenhandel, enzovoorts. Hoewel de extreem hoge beloningen voor de 'besten' zich tot een in kwantitatief opzicht kleine top van 'supersterren' beperken en dus niet de gehele loonverdeling 'scheef trekken', menen Frank en Cook dat zich in lagere echelons vergelijkbare verschijnselen voordoen, zij het in minder extreme mate. Zo zouden ook op lagere niveaus promoties steeds sterker door relatieve in plaats van door absolute prestaties worden bepaald, hetgeen ertoe leidt dat kleine prestatieverschillen in disproportionele beloningsverschillen resulteren. Dit zou ook verklaren waarom de toename van de loonongelijkheid zich in sterkere mate *binnen* beroepsgroepen en opleidingsniveaus manifesteert dan *tussen* beroepen en opleidingsniveaus (Frank en Cook 1996: 85-99).

Hoewel de grotere beloningsverschillen die Frank en Cook voorspellen moeilijk zijn te relateren aan andere meetbare ontwikkelingen, kan op grond van hun verklaring niettemin de volgende hypothese worden geformuleerd:

Hypothese 9

Door het toenemende belang van 'winner-take-all'-markten nemen vooral de beloningsverschillen binnen beroepsgroepen en binnen opleidingscategorieën toe.

In de twee volgende paragrafen zal worden getracht de negen hypothesen die in deze paragraaf uit verschillende theoretische benaderingen zijn afgeleid, empirisch te toetsen op basis van de feitelijke ontwikkeling in de beloningsverhoudingen in Nederland in de jaren tachtig en negentig.

5.7 Verschuivende beloningsverhoudingen in Nederland

Voor verschillende landen – in het bijzonder de Verenigde Staten, maar bijvoorbeeld ook het Verenigd Koninkrijk – is in de jaren negentig veel empirisch onderzoek verricht naar de oorzaken van de toenemende loonongelijkheid in de jaren zeventig en tachtig. Voor Nederland is dergelijk onderzoek echter schaars. Een belangrijke oorzaak daarvan lijkt het gebrek aan consistente data over de beloningsverhoudingen die een wat langere periode bestrijken. Er zijn geen algemeen toegankelijke databestanden die voor de gehele jaren tachtig, waarin de omslag van een nivellerende naar een denivellerende trend plaatsvond, naast consistente loongegevens ook voldoende relevante achtergrondgegevens (zoals arbeidsduur, bedrijfstak, leeftijd, geslacht en opleidingsniveau) omvatten. Empirische analyses van de beloningsverhoudingen in Nederland beperken zich daardoor meestal tot een of enkele momentopnames van de loonstructuur. Een uitzondering hierop vormen het onderzoek naar het rendement van scholing van Hartog et al. (1993), dat de periode 1962-1989 bestrijkt, en het onderzoek van Hartog et al. (1999), dat in aanvulling hierop de ontwikkeling in de periode 1986-1996 schetst. Uit deze onderzoeken blijkt dat het rendement op scholing – en dus het loonverschil tussen hoog- en laagopgeleiden – tot halverwege de jaren tachtig daalde en sindsdien is gestabiliseerd of (bij mannen) licht is toegenomen.²² Deze onderzoeken trachten echter niet de veranderingen in de totale loonongelijkheid te verklaren en verschaffen dan ook geen inzicht in het belang van de verschillende factoren die daarbij een rol kunnen spelen.

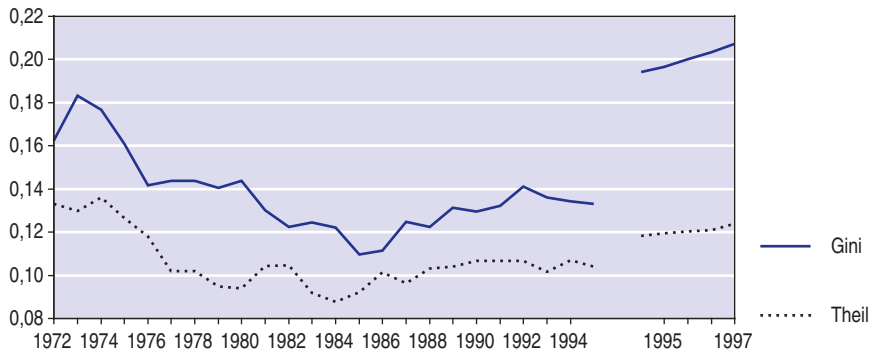
In deze paragraaf wordt getracht langs twee wegen in deze kennislacune te voorzien. In de eerste plaats wordt gebruikgemaakt van gegevens over de verdiende lonen van voltijdwerknemers die het Centraal Bureau voor de Statistiek jaarlijks publiceert. Deze gegevens maken het mogelijk om de ontwikkeling van de loonongelijkheid vanaf 1972 in kaart te brengen. Het enige achtergrondgegeven dat hierbij voor alle jaren bekend is, is de bedrijfstak, zodat deze gegevens geen gedetailleerde analyse van veranderingen in de loonongelijkheid mogelijk maken. In aanvulling hierop worden daarom voor enkele afzonderlijke jaren loongegevens uit het Aanvullend Voorzieningsgebruik Onderzoek (AVO) van het Sociaal en Cultureel Planbureau geanalyseerd. Vanwege de relatief kleine steekproefomvang zijn de gegevens uit dit onderzoek weliswaar minder betrouwbaar, maar omdat veel meer achtergrondgegevens bekend zijn, biedt dit databestand meer mogelijkheden om potentiële oorzaken van veranderingen in de loonverdeling te onderzoeken.

Sinds 1972 publiceert het Centraal Bureau voor de Statistiek jaarlijks (soms halfjaarlijks) gegevens over de verdiende lonen, die het mogelijk maken om de ontwikkeling van de loonongelijkheid van jaar tot jaar te volgen.²³ Op basis van de door het CBS gepubliceerde frequentieverdelingen kunnen voor elk jaar in de periode 1972-1997 de Gini-coëfficiënt en de Theilcoëfficiënt van de loonverdeling worden berekend. Omdat de ongelijkheid van weeklonen en jaarlonen sterk wordt beïnvloed door veranderingen in het aandeel deeltijders, zonder dat daarbij sprake hoeft te zijn van veranderingen in de onderliggende loonstructuur, zoals die tot uitdrukking komt in de uurlonen, is in onderstaande berekening uitsluitend gebruikgemaakt van loongegevens van voltijdwerknemers.²⁴

Als gevolg van diverse wijzigingen in de gebruikte definities en meetmethoden van het loon, vertoont de cijferreeks diverse breuken, die de volgtijdelijke vergelijking van de loonongelijkheid bemoeilijken. Zo ontbreken tot 1977 gegevens over de lonen bij de overheid en hebben de cijfers tot 1984 betrekking op weeklonen en daarna op jaarlonen. De overgang in 1995 naar een geheel nieuwe registratiemethode, de Enquête werkgelegenheid en lonen (EWL), leidde eveneens tot onvergelykbaarheid van de oude en de nieuwe cijferreeks.²⁵

Doordat bij de reeksbreuken in 1977 en 1984 voor een of twee jaar gegevens op basis van zowel de oude als de nieuwe definitie en meetmethode zijn gepubliceerd, is het evenwel mogelijk de reeksbreuken te helen door ze in overlappende jaren 'aan elkaar te knopen'.²⁶ Hierbij wordt verondersteld dat de wijzigingen in de cijferreeksen *niet* van invloed zijn op de trendmatige ontwikkeling van de loonongelijkheid. Bij de laatste reeksbreuk, tussen 1994 en 1995, is het, vanwege het ontbreken van overlappende waarnemingen, niet mogelijk om de reeksbreuk te herstellen.

Figuur 5.7 Ongelijkheid voltijdlonen (gecorrigeerde reeksen), 1972-1997

Bron: CBS (1983:41; a, b, f. 1994/11; 1995/12; 1999/5) SCP-bewerking

Figuur 5.7 toont de ontwikkeling van de ongelijkheid van de voltijdlonen in de periode 1972-1997 op basis van de Ginicoëfficiënt en de Theilcoëfficiënt. Hoewel de veranderingen van de twee ongelijkheidsmaatstaven van jaar tot jaar nogal eens uiteenlopen, komt de trendmatige ontwikkeling van beide maatstaven vrij goed overeen met het beeld dat eerder is geschetst op basis van inkomensstatistieken: in de jaren zeventig werd de loonongelijkheid aanzienlijk kleiner, in het begin van de jaren tachtig stabiliseerden de beloningsverhoudingen zich min of meer, om tussen 1983 of 1984 en 1990 toe te nemen en zich in de jaren negentig weer te stabiliseren. Vanwege de trendbreuk in 1995 is het (nog) niet goed mogelijk om vast te stellen in welke richting de loonongelijkheid in de meest recente jaren tendeert. Twee opvallende verschillen tussen de ontwikkeling van de Theilcoëfficiënt en de Ginicoëfficiënt zijn, dat de Ginicoëfficiënt ook in het begin van de jaren tachtig nog op een afnemende ongelijkheid duidt en dat de omslag van nivellering naar denivellering volgens de Theilcoëfficiënt in 1983 en

volgens de Ginicoëfficiënt in 1984 plaatsvond. In het algemeen was deze omslag op basis van de Ginicoëfficiënt geprononceerder dan op basis van de Theilcoëfficiënt. Dit suggereert dat de toename van de loonongelijkheid in de tweede helft van de jaren tachtig zich vooral in het middendeel van de loonverdeling heeft voorgedaan, aangezien de Ginicoëfficiënt in vergelijking tot de Theilcoëfficiënt wat gevoeliger is voor veranderingen in de middeninkomens (bijlage B5.1).

Het feit dat het markante patroon van nivellering tot 1983 of 1984, gevolgd door een periode van denivellering, dat eerder bij de inkomensverdeling werd geconstateerd, zich ook voordoet bij de categorie werknemers met een voltijd baan, betekent dat deze ontwikkeling niet kan worden verklaard uit de sterke groei van het aandeel van deeltijdwerk in de werkgelegenheid. Deze constatering laat echter nog een groot aantal andere verklaringen open. Om het belang van verschillende verklaringen te kunnen vaststellen, wordt een benadering in twee stappen gevolgd. In de eerste stap wordt de ontwikkeling van de ongelijkheid van de voltijdlonen voor een aantal verschillende groepen in kaart gebracht, om na te gaan wáár de toename van de ongelijkheid sinds 1983/1984 zich het meest nadrukkelijk manifesteerde. De in paragraaf 5.6 geformuleerde hypothesen zoeken de verklaring voor de divergerende loonontwikkeling immers ten dele bij verschillende categorieën werknemers. Het effect van een verlaging van het minimumloon en de minimumuitkeringen zou vooral tot uitdrukking moeten komen in een toename van de werkgelegenheid en een daling van de lonen onder laagopgeleiden (hypothese 1). Het conjuncturele effect op de loonongelijkheid zou tot uitdrukking moeten komen in een dalende werkgelegenheid van laagopgeleiden en/of laag gekwalificeerde beroepsgroepen en daardoor afnemende ongelijkheid in het begin van de jaren tachtig, en de omgekeerde tendens in de tweede helft van de jaren tachtig (hypothese 2). Zowel de technologiehypothese als de internationale concurrentiehypothese en de hypothese over de vermindering van verborgen talent, voorspellen het samengaan van een groeiend aandeel hoogopgeleide werknemers en een toename van de beloningsverschillen tussen hoog- en laagopgeleiden (hypothesen 3, 4 en 5). Als in toenemende mate wordt geselecteerd op sociaal-communicatieve vaardigheden zou een groeiend aandeel hoogopgeleiden echter vooral gepaard kunnen gaan met grotere loonverschillen tussen hoogopgeleiden onderling (hypothese 6).

Terwijl de voorgaande hypothesen vooral veranderingen in de beloningsverhoudingen tussen opleidings- en kwalificatieniveaus 'voorspellen', richten de hypothesen 7 en 8 de aandacht meer op verschillen tussen bedrijfstakken. Hypothese 7 over de macht van vakbonden is weliswaar geformuleerd voor de gehele economie, maar te verwachten valt dat de toename van de loonongelijkheid zich het sterkst manifesteert in sectoren waarin de organisatiegraad het sterkst is gedaald, dat wil zeggen in de (commerciële) dienstverlening. Volgens de postindustriële these zou de toename van de loonongelijkheid ook direct kunnen samenhangen met de verschuiving in de sectorstructuur van de industrie naar de (commerciële) dienstverlening en de daarmee samenhangende veranderingen in de beroepenstructuur (hypothese 8).

Ten slotte valt op grond van de *winner-take-all* hypothese te verwachten dat vooral de loonongelijkheid binnen beroepsgroepen en opleidingscategorieën toeneemt (hypothese 9). Omdat sommige hypothesen aanleiding geven tot vergelijkbare 'voor-

spelingen' ten aanzien van de ontwikkeling van de loonverhoudingen tussen uiteenlopende groepen, zal, in de tweede stap, nog een aanvullende analyse op macroniveau worden uitgevoerd. Daarbij wordt nagegaan of de omslag in de trendmatige ontwikkeling van de loonongelijkheid kan worden verklaard uit een aantal macro-economische grootheden die als indicatoren kunnen dienen voor de factoren die in verschillende hypothesen worden opgevoerd.

Tabel 5.6 Gemiddeld brutojaarloon, aandeel in de totale voltijdwerkgelegenheid en loonongelijkheid (o.b.v. de Theilcoëfficiënt) van voltijdwerknemers naar sector, 1984 en 1991 en mutatie

	niveaus		mutaties ^a
	1984	1991	1984-1991
gemiddeld loon (totaal = 100)			
totaal ^b	100	100	
industrie	101	98	-2
bouwnijverheid	96	94	-2
handel, horeca en reparatiebedrijven	89	87	-1
transport-, opslag- en communicatiebedrijven	103	106	3
bank- en verzekeringswezen, zakelijke dienstverlening	114	114	0
overige dienstverlening	101	104	3
aandeel in totale aantal voltijdbanen (%)			
totaal ^b	100,0	100,0	
industrie	25,3	24,8	-0,5
bouwnijverheid	8,3	8,7	0,4
handel, horeca en reparatiebedrijven	15,6	17,3	1,7
transport-, opslag- en communicatiebedrijven	7,6	8,0	0,3
bank- en verzekeringswezen, zakelijke dienstverlening	9,8	11,8	2,0
overige dienstverlening	30,3	26,4	-3,9
loonongelijkheid (Theilcoëfficiënt x 1.000)			
totaal ^b	90	107	17
industrie	85	99	14
bouwnijverheid	49	48	-1
handel, horeca en reparatiebedrijven	129	143	14
transport-, opslag- en communicatiebedrijven	63	70	7
bank- en verzekeringswezen, zakelijke dienstverlening	142	177	35
overige dienstverlening	82	88	6
a	De mutaties van het gemiddelde loon en van de populatieaandelen zijn uitgedrukt in procentpunten en de mutatie van de Theilcoëfficiënt in absolute veranderingen.		
b	Inclusief de sectoren landbouw en visserij, delfstoffenwinning en openbare nutsbedrijven, waarover geen afzonderlijke gegevens vermeld zijn.		

Bron: CBS (a 1986, b 1994, 1996c) SCP-bewerking

Zoals opgemerkt, laten de loongegevens van het CBS alleen een uitsplitsing van de loonongelijkheid naar economische sector toe. Dit maakt alleen een toets van de hypothesen 7 en 8 mogelijk. Voor een goede vergelijkbaarheid over de tijd wordt de aandacht hier beperkt tot de periode 1984-1991, waarin de definitie en meetmethode van het brutojaarloon van voltijdwerknemers niet veranderden (tot en met 1983 werden

alleen gegevens over weeklonen gepubliceerd). Aangezien in deze periode de loonongelijkheid toenam, kan deze analyse inzicht verschaffen in het belang van de verandering in de sectorstructuur voor de toename van de loonverschillen. Tabel 5.6 verschaft de benodigde gegevens. Hieruit blijkt dat het gemiddelde loon van een voltijdwerknemer in het bank- en verzekeringswezen en de zakelijke dienstverlening het hoogst is, en in de handel, horeca en reparatiebedrijven het laagst. De andere sectoren ontlopen elkaar niet veel.

Hoewel in de periode 1984-1991 het aandeel van de commerciële dienstverlening in de totale (voltijd)werkgelegenheid met 4 procentpunten toenam, ging dit niet ten koste van het aandeel van de nijverheid (industrie en bouw), maar ten koste van het aandeel van de 'overige' dienstverlening, die voornamelijk uit de overheid en de quartaire sector bestaat.

Tussen de sectoren bestaan, blijkens het onderste deel van tabel 5.6, grote verschillen in loonongelijkheid. In het bank- en verzekeringswezen en in de handel, horeca en reparatiebedrijven zijn de loonverschillen ongeveer driemaal zo groot als in de bouwnijverheid en tweemaal zo groot als in de transport-, opslag- en communicatiesector. Dit biedt ondersteuning aan de hypothese dat een sterke vakbond de loonverschillen beperkt, aangezien de organisatiegraad in het bank- en verzekeringswezen en in de handel, horeca en reparatiesector laag is en in de bouwnijverheid en de transportsector hoog. Aangezien het bank- en verzekeringswezen en de handel, horeca en reparatie de twee snelst groeiende bedrijfstakken waren, ging van deze verschuiving in de sectorstructuur inderdaad een opwaarts effect op de loonongelijkheid uit. Tegelijkertijd blijkt uit tabel 5.6 dat ook de loonverschillen binnen iedere sector, met uitzondering van de bouwnijverheid, tussen 1984 en 1991 toenamen. De 'scheefgroei' in de loonverhoudingen kan dus niet uitsluitend uit de veranderingen in de sectorstructuur worden verklaard. De veranderingen in de organisatiegraad per sector zouden hiervoor ten dele een verklaring kunnen bieden: tussen 1983 en 1991 nam de organisatiegraad in de meeste sectoren af. Dit was echter niet het geval in de industrie (waar de organisatiegraad vrijwel gelijk bleef) en in de bouw (waar de organisatiegraad steeg van 33% naar 42%).²⁷ De toename van de loonongelijkheid in de industrie kan dus niet uit de ontwikkeling van het aantal vakbondsleden worden verklaard, terwijl men in de bouw, op grond van de stijging van de organisatiegraad, zelfs een afname van loonverschillen zou verwachten.

Om het belang van deze verschillende ontwikkelingen vast te stellen, vermeldt tabel 5.7 de uitkomsten van de decompositieanalyse.

De verschuiving in de sectorstructuur naar de commerciële dienstverlening blijkt slechts een klein deel (minder dan een vijfde) van de toename van de loonongelijkheid te verklaren. Het overgrote deel (ruim driekwart) van de toename van de loonverschillen tussen 1984 en 1991 moet worden verklaard uit de stijging van de binnengroepsongelijkheid in de verschillende sectoren. De grootste bijdrage hieraan leverden het bank- en verzekeringswezen en de zakelijke dienstverlening, maar opmerkelijk is dat ook de stijging van de loonongelijkheid in de industrie een fors deel van de toename van de loonverschillen verklaart. Deze analyse vormt op zichzelf weliswaar een bevestiging

van hypothesen 7 en 8, die stellen dat de verschuiving in de sectorstructuur naar de commerciële dienstverlening in een grotere loonongelijkheid resulteert. Tegelijkertijd blijken de veranderingen in de sectorstructuur toch slechts een klein deel van de totale toename van de inkomensongelijkheid te verklaren. De ontwikkelingen die zich binnen de verschillende sectoren voordeden, leggen beduidend meer gewicht in de schaal.

Tabel 5.7 Decompositie van de mutatie van de loonongelijkheid (Theilcoëfficiënt) van voltijdwerknemers naar economische sector tussen 1984 en 1991 (x 1.000)

	1984-1991
totale mutatie	17,2
bijdrage van werkgelegenheidsaandelen	3,1
w.v. relatieve lonen	0,4
binnengroepsongelijkheid	2,7
bijdrage van loonverschillen tussen de sectoren	0,9
bijdrage van binnengroepsongelijkheden	13,4
w.v. industrie	3,4
bouwnijverheid	-0,1
handel, horeca en reparatiebedrijven	2,0
transport-, opslag- en communicatiebedrijven	0,6
bank- en verzekeringswezen, zakelijke dienstverlening	4,3
overige dienstverlening	1,8
overige (landbouw en visserij, delfstoffenwinning en openbare nutsbedrijven)	1,4
restterm	-0,1

Bron: CBS (a 1986, b 1994, 1996c) SCP-bewerking

Om een analyse van de veranderingen in de loonongelijkheid naar andere achtergrondkenmerken dan de economische sector (bedrijfstak) mogelijk te maken, is zoals gezegd, gebruikgemaakt van gegevens uit het Aanvullend Voorzieningsgebruik Onderzoek (AVO) van het SCP. Dit onderzoek wordt sinds 1979 iedere vier jaar gehouden en levert derhalve gegevens op voor de jaren 1979, 1983, 1987, 1991, 1995 en 1999. Dit betekent dat het AVO gegevens van zowel vóór als tijdens en na de omslag in de trendmatige ontwikkeling van de loonongelijkheid bevat en dus in beginsel geschikt is voor een onderzoek naar de oorzaken van deze omslag. Doordat het AVO naast de bedrijfstak ook informatie bevat over onder meer geslacht, leeftijd, opleidingsniveau en beroepsgroep (m.u.v. 1979) van de (voltijd)werknemer, kunnen veranderingen in de loonverhoudingen tussen en binnen verschillende groepen worden geanalyseerd. Het niet al te grote aantal respondenten met een voltijd baan²⁸ in het AVO (in de meeste jaren niet meer dan circa 3.000) legt echter een beperking op aan het aantal groepen dat kan worden onderscheiden, omdat de onbetrouwbaarheidsmarges anders te groot zouden worden. Voorzover dit kan worden nagegaan, komen de loongegevens uit het AVO overigens redelijk overeen met die uit de loononderzoeken van het CBS (zie bijlage B5.6). Doordat de gegevens uit het AVO'95 niet goed vergelijkbaar blijken te zijn met die uit

het AVO'91,²⁹ terwijl de gegevens uit het AVO'99 ten tijde van het onderzoek nog niet beschikbaar waren, beperkt de navolgende analyse zich tot de jaren 1979-1991.

Aangezien in deze periode ook de omslag van nivellering naar denivellering plaatsvond, is het ontbreken van de meer recente jaren niet al te bezwaarlijk.

Hoewel in de verschillende hypothesen de nadruk ligt op loonverschillen naar opleidingsniveau en beroepsgroep, worden voor de volledigheid in de tabellen 5.8-5.10 ook gegevens naar geslacht en leeftijd vermeld. Er zijn namelijk ook verklaringen voor de toegenomen loonongelijkheid geopperd die de nadruk leggen op verschillen tussen de seksen of tussen leeftijdsgroepen (Levy en Murnane 1992, Topel 1997).

Tabel 5.8 Gemiddeld brutojaarloon ten opzichte van het gemiddelde van voltijdwerknemers naar geslacht, leeftijd, opleidingsniveau en beroepsgroep, 1979, 1983, 1987 en 1991

	1979	1983	1987	1991
totaal	100	100	100	100
geslacht				
man	106	106	106	107
vrouw	73	74	79	77
leeftijd				
15-24	66	60	60	62
25-34	100	93	91	91
35-44	119	118	117	117
45-54	120	119	125	123
55-64	117	126	124	114
opleidingsniveau				
bo	82	80	82	79
mavo	89	87	89	92
vbo	88	85	82	83
havo/vwo	94	97	97	109
mbo	100	98	95	92
hbo	139	134	131	124
wo	172	169	151	157
beroepsgroep				
wetenschappelijke e.a. vakspecialisten	.	112	111	111
beleidvoerende en hogere leidinggevende functies	.	170	157	168
administratieve functies	.	99	97	95
commerciële functies	.	105	109	98
dienstverlenende functies	.	81	76	77
agrarische beroepen	.	76	72	78
ambachts-, industrie-, transportberoepen	.	87	85	84

Bron: SCP (AVO'79, '83, '87, '91 en '95)

Tabel 5.8 laat zien dat mannen, ouderen, hoger opgeleiden en werknemers in wetenschappelijke en leidinggevende beroepen relatief veel verdienen. Interessanter zijn echter de veranderingen in de beloningsverhoudingen in de loop van de tijd. Vooral de ontwikkeling van de loonverschillen naar opleidingsniveau is opmerkelijk. Volgens verschillende hypothesen (3, 4 en 5) wordt de toenemende beloningsongelijkheid veroorzaakt door grotere loonverschillen tussen hoog- en laagopgeleiden. In Amerikaans onderzoek is meermalen aangetoond dat deze een deel van de toename van de loonongelijkheid in de Verenigde Staten verklaren. In Nederland blijkt dit evenwel niet het geval te zijn. Terwijl het loon van voltijdwerknemers met een hogere opleiding (hbo, wo) of een middelbare beroepsopleiding (mbo) ten opzichte van het gemiddelde loon tussen 1979 en 1991 daalde, bleef het relatieve loon van laagopgeleiden min of meer gelijk. Alleen werknemers met een havo- of vwo-diploma wisten hun relatieve positie te verbeteren.

Aangezien de toegenomen loonongelijkheid soms ook in verband wordt gebracht met grotere loonverschillen tussen jongeren en ouderen, is het eveneens opmerkelijk dat de loonverhoudingen tussen de leeftijdsklassen tussen 1983 en 1991 nauwelijks wijzigingen hebben ondergaan. Tussen 1979 en 1983 nam het loonverschil tussen jongeren en ouderen wel toe, maar in deze jaren nam de totale loonongelijkheid juist af. Ook de beloningsverhoudingen tussen de beroepsgroepen zijn weinig veranderd, met uitzondering van de relatieve verslechtering van de lonen in de commerciële functies. Doordat voor het jaar 1979 het beroep van de respondenten niet bekend is, kan echter niet worden vastgesteld of de loonverhoudingen tussen de beroepen vóór 1983 wel veranderden.

Tabel 5.9 bevestigt dat het aandeel van de hoogopgeleiden in de voltijdwerkgelegenheid groeit en het aandeel van de laagopgeleiden (m.u.v. de mavisten) krimpt. Het jaar 1983 vormt in deze ontwikkeling echter geen keerpunt, zodat deze trendmatige ontwikkeling weinig aanknopingspunten biedt voor een verklaring van de omslag in de loonongelijkheid.

Tabel 5.9 Aandeel in de totale voltijdwerkgelegenheid van voltijdwerknemers naar geslacht, leeftijd, opleidingsniveau en beroepsgroep, 1979, 1983, 1987 en 1991

	1979	1983	1987	1991
totaal	100	100	100	100
geslacht				
man	81	81	78	76
vrouw	19	19	22	24
leeftijd				
15-24	24	18	17	15
25-34	34	32	34	36
35-44	20	27	29	26
45-54	14	15	14	17
55-64	9	8	6	6
opleidingsniveau				
bo	16	12	7	11
mavo	9	8	7	11
vbo	31	29	27	22
havo/vwo	4	5	5	6
mbo	21	25	27	24
hbo	12	13	14	17
wo	5	6	9	8
beroepsgroep				
wetenschappelijke e.a. vakspecialisten	.	24	29	29
beleidvoerende en hogere leidinggevende functies	.	4	5	6
administratieve functies	.	23	20	22
commerciële functies	.	9	7	7
dienstverlenende functies	.	7	6	6
agrarische beroepen	.	2	2	2
ambachts-, industrie-, transportberoepen	.	31	31	29

Bron: SCP (AVO'79, '83, '87 en '91)

Tabel 5.9 laat verder zien dat het aandeel vrouwen en van het aandeel van de midden leeftijdscategorieën (35-54 jaar) in de voltijdwerkgelegenheid is gegroeid. Verder blijkt na 1983 het aandeel in de werkgelegenheid van de wetenschappelijke en leidinggevende functies fors te zijn gegroeid, en het aandeel van de administratieve, commerciële, dienstverlenende en ambachtelijke en industriële beroepen te zijn gekrompen. De afname van het aandeel laagopgeleiden en van het aandeel ambachtelijke en industriële beroepen vanaf 1983 valt moeilijk te rijmen met de conjunctuurhypothese, aangezien deze een relatief sterke groei van de lager gekwalificeerde werkgelegenheid in de opgaande conjunctuurfase voorspelt.

Tabel 5.10 Loonongelijkheid (o.b.v. de Theilcoëfficiënt, x 1.000) van voltijdwerknemers naar geslacht, leeftijd, opleidingsniveau en beroepsgroep, 1979, 1983, 1987 en 1991

	1979	1983	1987	1991
totaal	110	93	102	108
geslacht				
man	103	87	100	105
vrouw	85	70	74	76
leeftijd				
15-24	77	40	67	72
25-34	69	43	50	59
35-44	95	71	73	98
45-54	111	97	102	103
55-64	107	87	143	116
opleidingsniveau				
bo	91	45	51	67
mavo	94	74	85	92
vbo	88	61	54	66
havo/vwo	119	105	163	116
mbo	73	72	73	79
hbo	69	57	78	92
wo	106	81	106	106
beroepsgroep				
wetenschappelijke e.a. vakspecialisten	.	91	88	102
beleidvoerende en hogere leidinggevende functies	.	70	110	106
administratieve functies	.	76	83	83
commerciële functies	.	125	169	136
dienstverlenende functies	.	65	70	59
agrarische beroepen	.	66	55	80
ambachts-, industrie-, transportberoepen	.	52	56	54

Bron: SCP (AVO '79, '83, '87 en '91)

Tabel 5.10 schetst de ontwikkeling van de loonongelijkheid in de verschillende categorieën. Op basis van de gegevens uit het AVO kan worden berekend dat de Theilcoëfficiënt van de voltijdlonen tussen 1979 en 1983 met 0,017 is afgenomen (-15%) en tussen 1983 en 1991 weer met 0,015 is toegenomen (+16%), hetgeen niet veel verschilt van de cijfers op basis van het loononderzoek van het CBS. Het meest opmerkelijke is dat niet alleen de totale loonongelijkheid, maar ook de binnengroepsongelijkheid tussen 1979 en 1983 in alle onderscheiden groepen afnam en na 1983 in alle groepen weer toenam, al deed deze toename zich bij de vbo-gediplomeerden, de wetenschappelijke beroepen en de agrarische beroepen pas na 1987 voor. Het verschijnsel dat de binnengroepsongelijkheid voor vrijwel alle te onderscheiden categorieën toeneemt, is ook in buitenlands onderzoek veelvuldig geconstateerd. Dit betekent dat de toegenomen loonongelijkheid niet uitsluitend kan worden verklaard uit veranderingen in de loonverhoudingen tussen groepen en veranderingen in de samenstelling van de werkzame bevolking naar bepaalde kenmerken.

Om het belang van de veranderingen in de loonverhoudingen tussen de groepen, de verschuivingen in de populatieaandelen en de veranderingen in de binnengroepsongelijkheden vast te stellen, is in tabel 5.11, op de eerder beschreven wijze, een decompositie-analyse uitgevoerd van de verandering in de totale loonongelijkheid tussen 1979 en 1983 en tussen 1983 en 1991.

Uit deze decompositie blijkt zonneklaar dat – welk achtergrondkenmerk men ook in beschouwing neemt – de veranderingen in de binnengroepsongelijkheden verreweg het grootste deel van de verandering in de loonongelijkheid verklaren.³⁰ In een aantal gevallen is de bijdrage van veranderingen in de binnengroepsongelijkheden zelfs groter dan de totale verandering in de loonongelijkheid, hetgeen betekent dat andere veranderingen in tegengestelde richting werkten. Zo was tussen 1979 en 1983 de toename van de loonverschillen tussen de leeftijdscategorieën verantwoordelijk voor een toename van de Theilcoëfficiënt met 0,009. Doordat tegelijkertijd de loonongelijkheid binnen de afzonderlijke leeftijdsklassen afnam, werd de totale loonongelijkheid toch beduidend kleiner.

Tabel 5.11 Decompositie van de mutatie van de loonongelijkheid (Theilcoëfficiënt) van voltijdwerknemers naar een aantal achtergrondkenmerken tussen 1979 en 1983 en tussen 1983 en 1991 (x 1.000)^a

achtergrond- kenmerk	1979-1983				1983-1991			
	populatieaandeel		loon- verschillen tussen cat.	binnen- groeps- ongelijk- heid	populatieaandeel		loon- verschillen tussen cat.	binnen- groeps- ongelijk- heid
	relatieve lonen	ongelijk- heid			relatieve lonen	ongelijk- heid		
geslacht	0	0	-1	-16	2	0	-1	15
leeftijd	-4	1	9	-29	-3	-2	-3	24
opleidingsniveau	2	0	0	-22	3	1	-6	15
bedrijfstak	.	.	.	.	1	1	0	13
beroepsgroep	.	.	.	.	4	0	1	7
totale mutatie				-17				15

a Doordat de decompositie een benadering is, tellen de afzonderlijke bijdragen niet exact op tot de totale mutatie van de Theilcoëfficiënt.

Bron: SCP (AVO'79, '83 en '91)

Tussen 1983 en 1991 deed zich de omgekeerde tendens voor: de loonverschillen tussen de leeftijdsklassen werden kleiner, maar de invloed hiervan op de totale loonongelijkheid (-0,003) viel in het niet bij de forse toename van de loonverschillen binnen de leeftijdsklassen (+0,024). Ook de gemiddelde loonverschillen tussen mannen en vrouwen en tussen hoog- en laagopgeleiden namen tussen 1983 en 1991 af, maar deze bijdragen aan een kleinere loonongelijkheid werden eveneens ruimschoots tenietgedaan door de grotere loonverschillen binnen de geslachts- en opleidingscategorieën.

De enige uitzondering op de overheersende invloed van veranderingen in de binnengroepsongelijkheid op de totale loonongelijkheid doet zich in de periode 1983-1991 voor bij de decompositie naar beroepsgroep. 'Slechts' de helft van de toename van de

loonongelijkheid in deze jaren wordt verklaard door grotere beloningsverschillen binnen de beroepsgroepen, terwijl een derde wordt verklaard door veranderingen in de omvang van de beroepsgroepen en de loonverschillen tussen beroepsgroepen (de rest blijft 'onverklaard'). Zoals reeds opgemerkt, maakten de twee bestbetaalde beroepsgroepen, de wetenschappelijke en andere vakspecialisten en de beleidvoerende en hogere leidinggevende functionarissen, een forse groei door. Hun gezamenlijke aandeel in de totale voltijdwerkgelegenheid nam tussen 1983 en 1991 met 7 procentpunten toe (tabel 5.9). Het aandeel van de administratieve en commerciële functies, waarvan de beloning weinig verschilt van het gemiddelde, kromp daarentegen. Per saldo vond er dus een verschuiving plaats van de middenberoepen naar de hogere beroepen, hetgeen de loonongelijkheid vergrootte. Merk op dat de toename van de loonongelijkheid geen verband houdt met de ongelijkheid binnen de groeiende beroepsgroepen: de binnengroepsongelijkheid binnen de wetenschappelijke en de leidinggevende functies verschilt immers nauwelijks van het gemiddelde, zodat daarvan geen opwaartse druk op de loonongelijkheid uitging. Wel droeg de krimp van de ambachts-, industrie- en transportberoepen, die de kleinste binnengroepsongelijkheid kennen, bij aan de groei van de loonongelijkheid.

Binnen elk van de beroepsgroepen, met uitzondering van de dienstverlenende functies, namen de loonverschillen tussen 1983 en 1991 toe. Het sterkst deed zich dit voor bij de beleidvoerende en hogere leidinggevende functies. Tezamen met de toegenomen ongelijkheid onder de wetenschappelijke en andere vakspecialisten droegen deze beroepsgroepen 0,004 bij aan de toename van de Theilcoëfficiënt, een kwart van de totale toename.

Zowel de sterke groei van de wetenschappelijke en hogere leidinggevende beroepen als de forse toename van de ongelijkheid binnen beide beroepsgroepen heeft derhalve een substantiële bijdrage geleverd aan de stijging van de loonongelijkheid tussen 1983 en 1991. Doordat het AVO'79 geen gegevens over de beroepsgroep bevat, kan niet worden nagegaan of de veranderingen tussen en binnen deze beroepsgroepen ook de afname van de ongelijkheid vóór 1983 verklaren.

De belangrijke rol van veranderingen in de binnengroepsongelijkheden is alleen voorspeld door de hypothesen 6, volgens welke op de arbeidsmarkt steeds sterker op sociale en communicatieve vaardigheden wordt geselecteerd, en hypothese 9, die de aandacht richt op het belang van *winner-take-all* markten. In beide hypothesen ligt de nadruk op beloningsverschillen tussen werknemers met gelijk opleidingsniveau. De groei van deze binnengroepsongelijkheden kan inderdaad de groei van de loonongelijkheid tussen 1983 en 1991 volledig verklaren. Daarnaast voorspelt de *winner-take-all* hypothese ook een toename van loonverschillen tussen werknemers met hetzelfde beroep. Deze toename verklaart, zoals hiervoor opgemerkt, echter niet meer dan de helft van de groei van de totale loonongelijkheid. Hoewel de geconstateerde ontwikkelingen in overeenstemming zijn met beide hypothesen, is het erg lastig om ze rechtstreeks te toetsen aangezien sociale en communicatieve vaardigheden noch het *winner-take-all* mechanisme in enquêtes worden waargenomen.

Een nadeel van de vorenstaande decompositieanalyses is dat de veranderingen in de loonongelijkheid steeds slechts aan één kenmerk van de werkzame beroepsbevolking tegelijk worden gerelateerd. Daardoor geven deze analyses geen inzicht in het effect van simultane veranderingen in de loonverschillen tussen bijvoorbeeld leeftijds- en opleidingscategorieën. Stel dat tegelijkertijd het rendement op ervaring (of leeftijd) en het rendement op opleiding stijgen. Doordat jongeren gemiddeld hoger zijn opgeleid dan ouderen, werken beide effecten elkaar tegen. Het is dan denkbaar dat de waargenomen loonverschillen tussen hoogopgeleiden en laagopgeleiden en tussen jongeren en ouderen niet of nauwelijks veranderen. Om inzicht te krijgen in de feitelijke veranderingen in beloning naar opleiding en leeftijd, dient men een loonvergelijking te schatten waarin deze en andere variabelen tegelijkertijd als verklarende variabelen worden opgenomen. Tabel 5.12 geeft de veranderingen in het rendement van geslacht, leeftijd, opleiding, beroepsgroep en bedrijfstak tussen 1979 of 1983 en 1995.³¹ Hierbij wordt steeds het loon van voltijdwerknemers in twee categorieën die vrij ver uiteen liggen, met elkaar geconfronteerd. Bij de tabel dient de kanttekening te worden gemaakt dat de schattingen voor 1979 en 1995 minder betrouwbaar zijn: in 1979 werd het beroep niet waargenomen en was de bedrijfstakindeling grover dan in latere jaren; in 1995 wijkt de indeling van werknemers in beroepsgroepen en bedrijfstakken af van die volgens andere (meer betrouwbare) bronnen.

Tabel 5.12 Rendement^a van geslacht, leeftijd, opleiding, beroepsgroep en bedrijfstak, 1979-1995 (in procenten)

	geslacht		leeftijd		opleiding		beroepsgroep		bedrijfstak	
	man	t.o.v. vrouw	45-54 jaar	t.o.v. 25-34 jaar	wo	wo	weten-schappelijk	beleid-voerend	overige dienstverl.	overige dienstverl. handel
					mavo	mbo	industrieel ^b	industrieel ^c	industrie	/horeca
1979	26		18		52	43	.	.	3	9
1983	16		17		57	44	-5	32	1	8
1987	21		25		46	39	8	31	-3	3
1991	21		23		55	45	10	46	-8	-2
1995	24		27		54	50	13	42	-7	2

a Verschil in loon van voltijdwerknemers na correctie voor de invloed van andere achtergrondkenmerken.

b Wetenschappelijke en andere vakspecialisten t.o.v. ambachtelijke, industriële en transportberoepen.

c Beleidsvoerende en hogere leidinggevende functies t.o.v. ambachtelijke, industriële, transport- en agrarische beroepen.

Bron: SCP (AVO'79, '83, '87, '91 en '95)

Uit de eerste twee kolommen blijkt dat zowel het rendement van geslacht (mannen t.o.v. vrouwen) als dat van leeftijd (werknemers van 45-54 jaar t.o.v. werknemers van 25-34 jaar) in 1983 een minimum bereikt en daarna weer toeneemt. Het rendement van een hoge opleiding (wetenschappelijk onderwijs t.o.v. mavo of mbo) bereikte evenwel pas in 1987 zijn laagste punt en is daarna toegenomen. In 1991 was het rendement op onderwijs vergelijkbaar met dat in 1983, zodat hierin geen verklaring kan zijn gelegen voor de toename van de loonongelijkheid in deze periode.³² Het rendement van een wetenschappelijke of vakspecialistische functie ten opzichte van een ambachtelijk, industrieel of transportberoep was in 1983 nog licht negatief,

maar is daarna aanzienlijk verbeterd. Het rendement van een beleidvoerende of hogere leidinggevende functie is na 1987 aanzienlijk gestegen. Ten slotte blijkt uit de laatste twee kolommen van tabel 5.12 dat de lonen in de overige dienstverlening (voornamelijk overheid en quartaire sector) vanaf 1979 zijn gedaald ten opzichte van de lonen in zowel de industrie als de handel en horeca.

Alleen de omslag in het rendement op geslacht, leeftijd en (mogelijk) een wetenschappelijk beroep verklaren derhalve mede de toename van de inkomensongelijkheid tussen 1983 en 1991. Dat is opmerkelijk aangezien volgens tabel 5.11 de loonverschillen tussen mannen en vrouwen en tussen leeftijdscategorieën in de periode 1983-1991 juist bijdroegen aan vermindering van de loonongelijkheid. Blijkbaar doen zich inderdaad simultaan verschillende veranderingen voor die elkaar (ten dele) compenseren. Het overzicht van de verandering in het rendement van verschillende persoons- en baanmerken in tabel 5.12 biedt echter geen inzicht in het belang daarvan voor de totale loonongelijkheid. Op grond hiervan mag dan ook niet worden geconcludeerd dat de toegenomen loonverschillen tussen mannen en vrouwen en tussen ouderen en jongeren de belangrijkste (of zelfs een belangrijke) verklaring vormen voor de algehele trend in de loonongelijkheid vanaf 1983.

De belangrijkste conclusie van deze paragraaf is dat de omslag van een nivellerende naar een denivellerende beloningstrend rond 1983 *niet* samenhangt met veranderingen in de beloningsverhoudingen tussen hoger en lager opgeleiden. Daarmee moeten enkele van de populairste verklaringen voor de toename van de loonongelijkheid in ieder geval voor Nederland in de tweede helft van de jaren tachtig worden verworpen. Noch voor hypothese 3, volgens welke ten gevolge van de technologische ontwikkeling de vraag naar hoogopgeleiden toeneemt en de vraag naar laagopgeleiden afneemt, noch voor hypothese 4, die een vergelijkbare tendens verklaart uit de toegenomen internationale concurrentie van lagelonenlanden, biedt de voorgaande analyse steun. Dat geldt evenmin voor hypothese 5, die het opleidingsniveau vooral als een screeninginstrument beschouwt en voorspelt dat een groeiend aandeel hoogopgeleiden tot een groter beloningsverschil met laagopgeleiden leidt. Er zijn overigens aanwijzingen dat de loonverschillen tussen hoog- en laagopgeleiden in de jaren negentig wel zijn toegenomen (zie tabel 5.12 en Hartog et al. 1999 en Leuven en Oosterbeek 2000). Het is vooralsnog echter onduidelijk in hoeverre deze ontwikkeling ook een belangrijke invloed heeft gehad op de verandering in de totale loonongelijkheid in de jaren negentig.

Hypothese 1, die een toename van de ongelijkheid aan de onderkant voorspelt op grond van een (relatieve) verlaging van het minimumloon en/of de minimumuitkeringen, is eveneens moeilijk met de analyses in deze paragraaf te rijmen. Dat geldt ook voor hypothese 2 die de afnemende en vervolgens toenemende loonongelijkheid uit de golfbeweging van de economische conjunctuur verklaart.

Diverse meer sociologisch getinte verklaringen zijn meer in overeenstemming te brengen met de resultaten van deze paragraaf. De toename van de loonongelijkheid binnen elke onderscheiden categorie is in overeenstemming met hypothese 6, volgens welke sociale en communicatieve vaardigheden en *winner-takes-all* mechanismen op de arbeidsmarkt een steeds grotere rol spelen. Hypothese 7, die een belangrijke rol toekent aan de vakbeweging, is in overeenstemming met de vaststelling dat de loonverschillen het

grootst zijn in sectoren met de laagste (en bovendien dalende) organisatiegraad en dat de werkgelegenheid juist in die sectoren het sterkst is toegenomen. Ten slotte verklaart de postindustriële hypothese 8 een klein deel van de toegenomen loonongelijkheid, voorzover deze het gevolg is van de verschuiving in de werkgelegenheidsstructuur van de industrie naar de commerciële dienstensector, en een groter deel indien ook veranderingen in de beroepenstructuur als een gevolg van de ontwikkeling naar een postindustriële arbeidsmarkt kunnen worden beschouwd.

5.8 Een nadere analyse van de loonongelijkheid op macroniveau

De analyses in paragraaf 5.7 werpen weliswaar enig licht op de houdbaarheid van de diverse verklaringen voor de toegenomen loonongelijkheid, maar op grond daarvan kan (nog) geen definitieve uitspraak worden gedaan over de oorzaak van de groei van de loonverschillen. Een van de redenen daarvoor is dat met een decompositieanalyse alleen hypothesen kunnen worden getoetst die consequenties hebben voor de beloningsverhoudingen tussen en binnen groepen. In de analyse ontbreken de macrofactoren die verantwoordelijk zouden kunnen zijn voor die veranderingen, zoals de hoogte van het minimumloon en de sociale uitkeringen, het tempo van technologische ontwikkeling en de internationale handel.

In deze paragraaf wordt daarom, in aanvulling op de decompositieanalyses, nagegaan of het mogelijk is de ontwikkeling van de loonongelijkheid tussen 1972 en 1994 te verklaren uit de ontwikkeling van een of enkele macro-economische grootheden. Daartoe zijn indicatoren gezocht voor de factoren die volgens de hypothesen 1 tot en met 8 in paragraaf 5.6 van invloed zijn op de loonongelijkheid. De volgende indicatoren komen hiervoor in aanmerking:

1. de hoogte van het wettelijk minimumloon ten opzichte van het gemiddelde loon;
2. de hoogte van de (minimum)uitkeringen ten opzichte van het loon (de z.g. *replacement rate* of vervangingsratio);
3. de conjuncturele fluctuatie in de werkgelegenheidsontwikkeling;
4. de verhouding tussen het aandeel hoogopgeleiden en het aandeel laagopgeleiden in de (werkzame) beroepsbevolking;
5. de verhouding tussen het tempo van technologische ontwikkeling en de groei van het aanbod van hoogopgeleiden;
6. de groei van de handel met lagelonenlanden;
7. de organisatiegraad van de vakbeweging;
8. de sectorstructuur van de werkgelegenheid;
9. de beroepenstructuur van de werkgelegenheid.

Het belang van de eerste twee factoren volgt uit hypothese 1; het belang van de conjunctuurbeweging uit hypothese 2; de verhouding tussen hoog- en laagopgeleiden speelt een rol in hypothesen 5 en 6; de 'race tussen technologie en onderwijs' (indicator 4) ligt ten grondslag aan hypothese 3; de handel met lagelonenlanden staat centraal in hypothese 4; de organisatiegraad in hypothese 7; de sectorstructuur in hypothese 8 en de beroepenstructuur in zowel hypothese 8 als 9.

Voor de meeste van vorenstaande indicatoren ligt de operationalisering voor de hand. Dat geldt evenwel niet voor het tempo van technologische ontwikkeling. Hoewel

hypothese 3 in de internationale literatuur op veel steun kan rekenen, zijn er nog nauwelijks pogingen gedaan om deze hypothese direct te toetsen. Het tempo van technologische ontwikkeling en de daaruit resulterende vraag naar hoogopgeleiden zijn immers erg moeilijk te meten. Er zijn enkele pogingen gedaan om als indicatoren voor de technologische ontwikkeling het gebruik van computers of de (relatieve) uitgaven voor onderzoek en ontwikkeling (*research and development*) te hanteren (o.a. Borjas en Ramey 1994). Hoewel dergelijke indicatoren bruikbaar kunnen zijn voor een vergelijking van de (simultane) ontwikkeling in verschillende sectoren, lenen zij zich niet voor een analyse op macroniveau sinds het begin van de jaren zeventig, omdat de betreffende gegevens alleen voor recente jaren beschikbaar zijn. Bij gebrek aan een betere maatstaf wordt hier de stijging van de arbeidsproductiviteit, dat wil zeggen de productie (BBP) per arbeidsuur, als indicator voor de technologische ontwikkeling gebruikt.³³ Op voorhand zij toegegeven dat dit een zeer gebrekkige indicator is, omdat de stijging van de arbeidsproductiviteit van meer factoren afhankelijk is dan alleen de technologische ontwikkeling. Zo wordt de stijging van de arbeidsproductiviteit ook beïnvloed door het opleidingsniveau van de (werkzame) beroepsbevolking en door de sectorstructuur van de economie.

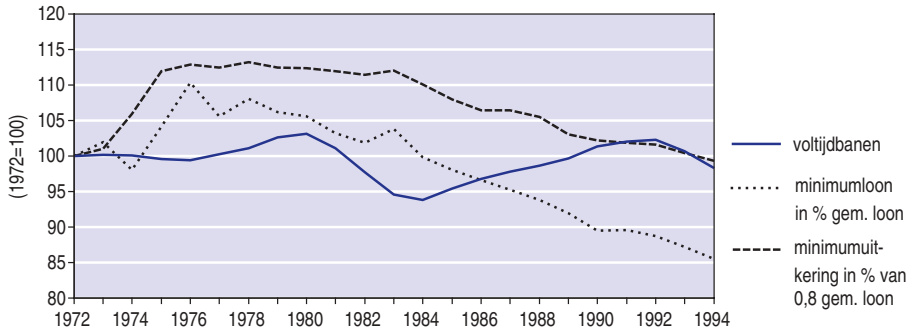
Voor de handel met de lagelonenlanden wordt als indicator gehanteerd het aandeel in het bruto binnenlands product (BBP) van de invoer uit de volgende delen van de wereld: Oost-Europa (incl. Rusland), Afrika, Midden- en Zuid-Amerika en Zuid- en Oost-Azië, met uitzondering van Japan.

Een voor de hand liggende indicator voor de overgang naar de postindustriële arbeidsmarkt is het aandeel van de dienstensector in de werkgelegenheid. Aangezien het aanemelijk is dat een verschuiving van de werkgelegenheid naar de commerciële dienstensector andere gevolgen heeft voor de loonverhoudingen dan een verschuiving naar de niet-commerciële diensten (overheid en quartaire sector), wordt tevens het werkgelegenheidsaandeel van deze beide sectoren afzonderlijk in de analyse opgenomen. Als indicator voor de veranderingen in de beroepsstructuur is het gezamenlijk aandeel van de wetenschappelijke en andere vakspecialisten en de beleidvoerende en hogere leidinggevende functies gebruikt. Daarmee komt het totaal op elf indicatoren.

De figuren 5.8a, b en c schetsen de ontwikkeling van de elf potentiële verklarende factoren (in bijlage B5.7 worden de cijferreeksen gepresenteerd). Gezien de omslag in de loonongelijkheid rond 1983 kan op voorhand worden geconstateerd dat alleen factoren die eveneens rond 1983 of iets eerder (als de factor met enige vertraging in de loonverhoudingen doorwerkt) een omslag, of op zijn minst een 'knik', in hun ontwikkeling vertonen, in aanmerking komen als verklaring voor de ontwikkeling van de loonongelijkheid. Op grond hiervan lijken al zeven van de elf factoren als serieuze kandidaat af te vallen. Zo vertonen de verhouding tussen het aandeel hoog- en laagopgeleide werknemers, het aandeel van de commerciële dienstensector en het aandeel van de wetenschappelijke en leidinggevende functies in de totale werkgelegenheid over de gehele periode 1972-1994 een monotoon stijgende trend (al vertonen het aandeel van de commerciële diensten rond 1983 en het aandeel van de wetenschappelijke en leidinggevende functies in 1985 een klein 'dipje'). Het verschil in groei tussen de arbeidsproductiviteit en het aantal hoogopgeleiden laat een monotoon dalende trend zien (d.w.z.

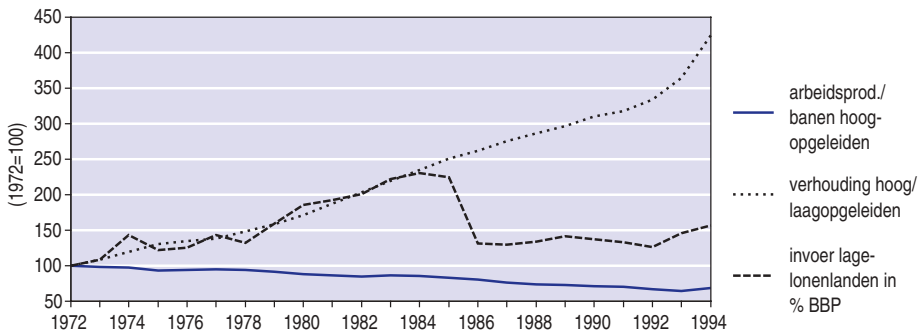
dat de werkgelegenheid van hoogopgeleiden sneller groeit dan de arbeidsproductiviteit). De groei van het aandeel van alle diensten in de voltijdwerkgelegenheid zwakt na 1983 weliswaar af, maar vertoont geen echte trendbreuk. De organisatiegraad van de vakbeweging laat al in 1977 een omslag zien van een stijgende naar een dalende trend, al versnelt deze trend wel vanaf 1983. Voor de relatieve hoogte van het minimum-loon treedt het keerpunt nog een jaar eerder op, in 1976. Bij zowel de organisatiegraad als de hoogte van het minimumloon zou men dus moeten aannemen dat deze met grote vertraging in de beloningsverhoudingen doorwerken.

Figuur 5.8a Relatief niveau minimumloon en minimumuitkeringen en aantal voltijdbanen, 1972-1994

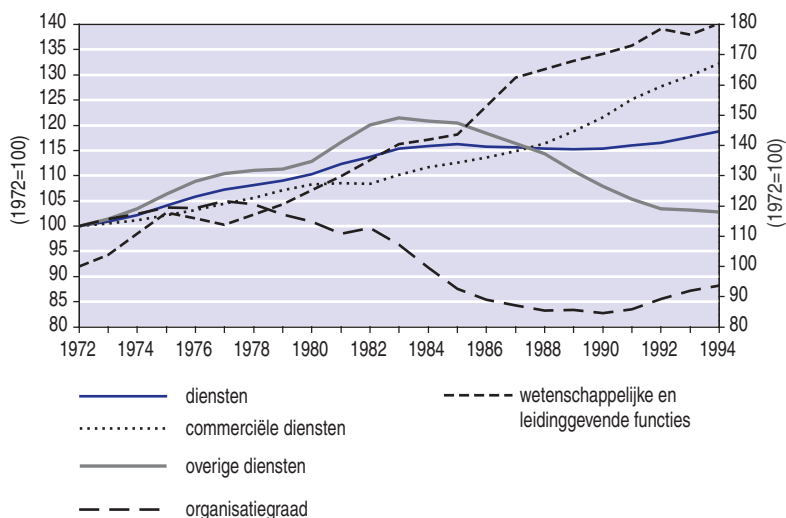
Bron: CBS (c: Tijdreeksen arbeid; f); CPB(a)

Figuur 5.8b Groei arbeidsproductiviteit versus hoogopgeleiden, verhouding hoog/laagopgeleiden en aandeel invoer uit laagelonenlanden, 1972-1994

Bron: CBS (c: Tijdreeksen arbeid; 1996d: 65; e); CPB(1998:56; a); SCP-bewerking

Figuur 5.8c Aandeel (commerciële en overige) diensten (linker-as), aandeel wetenschappelijke en leidinggevende functies (rechter-as) en organisatiegraad (linker-as), 1972-1994

Bron: CBS (c: Tijdsreeksen arbeid; f: 1996/1: 44); SCP-bewerking

De overige vier factoren vertonen wel rond 1983 een breuk of knik in hun ontwikkeling. De economische conjunctuur bereikte in 1983 het dieptepunt van na de Tweede Wereldoorlog, hetgeen een jaar later tot uitdrukking kwam in het kleinste aantal voltijdbanen in de beschouwde periode. 1983 betekende ook een omslag in de ontwikkeling van het relatieve uitkeringsniveau. Vanaf 1984 daalde de vervangingsratio sterk als gevolg van de generieke verlaging van de uitkeringen met 3%, gevolgd door een jarenlange bevrozing van de uitkeringsniveaus. Het aandeel van de 'overige' (voornamelijk niet-commerciële) diensten in de totale voltijdwerkgelegenheid begon vanaf 1983, na een forse groei in de jaren zeventig, weer af te nemen. Ten slotte vertoont de invoer uit de lagelonenlanden in 1985 een breukpunt: vanaf 1972 was deze per saldo fors toegenomen en in de jaren na 1985 nam hij weer af. Als toenemende concurrentie uit de lagelonenlanden de loonverschillen vergroot, zou men op grond hiervan echter verwachten dat de loonongelijkheid vóór 1985 toenam om daarna af te nemen. In werkelijkheid deed zich de omgekeerde trend voor, zodat ook de internationale concurrentie geen serieuze kandidaat voor de verklaring in de omslag van de loonongelijkheid lijkt.

Al met al zijn de conjuncturele werkgelegenheidsontwikkeling, de vervangingsratio en het aandeel van de overige diensten nog de meest plausibele kandidaten voor de verklaring van de loonongelijkheid. Vanwege het kleine aantal waarnemingen (25 jaren met drie trendbreuken) is een formele toetsing hiervan met behulp van een multivariate regressieanalyse van de loonongelijkheid niet zo eenvoudig. Als alle mogelijke verklarende variabelen tegelijkertijd in een regressievergelijking worden opgenomen, wordt het aantal vrijheidsgraden zo klein dat het risico om toevallige (significante) verbanden te vinden (*spurious correlation*) te groot wordt. Dit geldt eens te meer indien men ook rekening wil houden met de mogelijkheid dat sommige variabelen met enige vertraging hun invloed doen gelden. Om deze reden is een stapsgewijze regressie uitgevoerd, waarbij een voor een de meest significante variabele aan de

regressievergelijking wordt toegevoegd.³⁴ Om de mogelijkheid open te houden dat bepaalde factoren met enige vertraging de beloningsverhoudingen beïnvloeden, zijn alle variabelen ook een halfjaar,³⁵ een jaar en twee jaar vertraagd in de analyse meegenomen.

Omdat bij deze regressieanalyse de decomponeerbaarheid van de ongelijkheidsmaatstaf geen rol speelt, is de analyse niet alleen voor de Theilcoëfficiënt, maar ook voor de Ginicoëfficiënt uitgevoerd. De regressie van de Ginicoëfficiënt leverde met een voor vrijheidsgraden gecorrigeerde R^2 van 0,93 uit statistisch oogpunt weliswaar een goede 'fit' op, maar bleek bij nadere beschouwing onbevredigend. De geschatte coëfficiënten van de significante variabelen waren zeer instabiel en veranderden bij toevoeging van een nieuwe variabele soms zelfs van teken. Bovendien waren de gestandaardiseerde regressiecoëfficiënten van enkele variabelen zeer groot, hetgeen zou betekenen dat kleine variaties in deze variabelen onwaarschijnlijk grote veranderingen in de beloningsverhoudingen teweegbrengen. Blijkbaar kan met een combinatie van enkele variabelen de ontwikkeling in de Ginicoëfficiënt toevallig goed worden 'nagebootst'. Dit is niet ongebruikelijk indien zowel de te verklaren variabele (de Ginicoëfficiënt) als meerdere verklarende variabelen over de beschouwde periode een trendmatige ontwikkeling vertonen. Om hiervoor te corrigeren, is een regressie uitgevoerd van de ontwikkeling van de Ginicoëfficiënt, nadat hieruit de (lineaire) trend is verwijderd.³⁶ Deze regressie leverde een meer robuust en bevredigend resultaat op (zie tabel 5.13). De (gecorrigeerde) Ginicoëfficiënt wordt significant beïnvloed door de (een jaar vertraagde) vervangingsratio, door het aandeel in de werkgelegenheid van de overige diensten en door het (twee jaar vertraagde) aandeel van de wetenschappelijke en leidinggevende functies. Alle coëfficiënten zijn negatief. Bij de vervangingsratio en het aandeel van de overige diensten is dit conform de verwachting: een lager uitkeringsniveau en een kleiner aandeel van de overige diensten vergroten de loonongelijkheid. Dat ook een groter aandeel van de wetenschappelijke en leidinggevende functies leiden tot een kleinere loonongelijkheid, staat echter op gespannen voet met de decompositieanalyse uit de vorige paragraaf die erop duidde dat groei van deze beroepsgroepen heeft bijgedragen aan de toename van de ongelijkheid. De tijdreeks van de beroepenstructuur vertoont echter een aantal gebreken,³⁷ terwijl de coëfficiënt klein is, zodat aan deze uitkomst wellicht niet al te veel betekenis moet worden toegekend.

Tabel 5.13 Geschatte coëfficiënten (x 1.000) van een lineaire regressie van de ongelijkheid van voltijdlonen,^a 1972-1994

	Gini	Theil
vervangingsratio	-1,89 ^b	-2,74 ^c
aandeel overige diensten	-5,45	
aandeel wetenschappelijke en leidinggevende functies	-0,31 ^c	
constante	315	223
gecorrigeerde R^2	0,913	0,834
Durbin-Watson	2,00	1,69
(n)	(23)	(23)

a De ongelijkheidsmaatstaven zijn geschat na verwijdering van een lineaire trend. Alle coëfficiënten zijn op 99% niveau significant.
b Een jaar vertraagd.
c Twee jaar vertraagd.

Bron: CBS (a, b, f) SCP-bewerking

Hoewel de regressie van de (oorspronkelijke) Theilcoëfficiënt een meer bevredigend resultaat opleverde dan bij de Ginicoëfficiënt, is ten behoeve van de vergelijkbaarheid, ook deze ongelijkheidsmaatstaf geschat na verwijdering van de trend.³⁸ Ook de Theilcoëfficiënt blijkt dan significant negatief samen te hangen met de vervangingsratio (in dit geval twee jaar vertraagd). Alle andere variabelen zijn echter insignificant. Afgezien van het effect van de wetenschappelijke en leidinggevende beroepen zijn de uitkomsten van de lineaire regressie in tabel 5.13 plausibel. Het negatieve effect van het relatieve uitkeringsniveau op de loonongelijkheid is in overeenstemming met de neoklassieke theorie. Het is echter opmerkelijk dat de hoogte van het minimumloon geen significant effect op de loonverhoudingen uitoefent, terwijl dit de meest directe vorm van overheidsingrijpen in de loonverdeling is. Blijkbaar worden de beloningsverhoudingen aan 'de onderkant van het loongebouw' sterker bepaald door de hoogte van de minimumuitkeringen dan door de hoogte van het minimumloon. Dit is in overeenstemming met recente theorieën over de loonvorming, waarin het 'alternatieve' inkomen (*fallback income*) waarmee vakbonden rekening houden in de loononderhandelingen met werkgevers, mede wordt bepaald door de hoogte van de sociale uitkeringen (zie bijv. Graafland 1993 en Van Veen 1997). Indien de invloed van de vakbonden zich vooral in de onderste helft van de loonverdeling zou doen gelden, biedt dit een plausibele verklaring voor het matigende effect van de vervangingsratio op de loonverschillen. Anders dan in hypothese 1 wordt verondersteld, kan het effect van het minimumloon en van het minimumuitkeringsniveau op de loonverhoudingen dan niet aan elkaar gelijk worden gesteld.

Het significante effect van de vervangingsratio op de loonongelijkheid valt echter moeilijker te rijmen met de decompositieanalyse uit paragraaf 5.7. Dit effect zou immers vooral tot uitdrukking moeten komen in het gemiddelde loon van de laagopgeleiden of de laag gekwalificeerde beroepen. Het loon van laagopgeleiden en van lagere beroepen bleef tussen 1983 en 1991 echter niet achter bij dat van de hoger opgeleiden en hogere beroepen. Dit zou verklaard kunnen worden door het feit dat de lagere uitkeringsniveaus slechts een deel van de laagopgeleiden of lagere beroepen troffen, bijvoorbeeld alleen de werknemers in sectoren met een lage organisatiegraad. Het effect van de lagere uitkeringen zou dan tot uitdrukking moeten komen in grotere loonverschillen tussen de lager opgeleiden c.q. de lagere beroepen onderling. Inderdaad is de binnengroepsongelijkheid van de laagopgeleiden tussen 1983 en 1991 vrij fors toegenomen, met name onder werknemers zonder voltooide vervolgopleiding en in iets mindere mate onder mavisten en vbo'ers (tabel 5.10). Tezamen verklaart de toename van de binnengroepsongelijkheid onder laagopgeleiden bijna de helft van de totale toename van de loonongelijkheid (tabel 5.11). De toename van de binnengroepsongelijkheid onder middelbaar en hoogopgeleiden verklaart echter een bijna even groot deel, terwijl het lagere minimumuitkeringsniveau voor deze groepen geen belangrijke rol lijkt te spelen.

Dat het krimpen van de werkgelegenheid in de quartaire sector en bij de overheid gepaard gaat met een grotere loonongelijkheid is plausibel, aangezien de loonongelijkheid binnen deze sector kleiner is dan de totale loonongelijkheid (tabel 5.6). Dit verschil in binnengroepsongelijkheid is echter te klein om een substantieel effect op de totale loonongelijkheid te kunnen uitoefenen: de krimp van het werkgelegenheidsaandeel

van de 'overige diensten' met 4 procentpunten tussen 1984 en 1991 verklaart slechts een miniem deel (4%) van de toename van de loonverschillen in deze periode. Het is niet duidelijk hoe de omslag in de werkgelegenheid in de niet-commerciële dienstensector nog langs andere wegen de loonongelijkheid zou kunnen hebben beïnvloed, zoals de uitkomst van vorenstaande regressieanalyse suggereert.

Het is opvallend dat de twee factoren die op macroniveau een significant effect uitoefenen op de loonongelijkheid, namelijk de vervangingsratio en het aandeel van de overige diensten in de totale werkgelegenheid, beide in belangrijke mate het resultaat zijn van overheidsbeleid. Dit suggereert dat de trendbreuk in de ontwikkeling van de loonongelijkheid rond 1983/1984 voor een deel kan worden verklaard uit de omslag in het overheidsbeleid met het aantreden van het eerste kabinet-Lubbers eind 1982. Zowel de verlaging van de sociale uitkeringen als de inkrimping van de quartaire sector waren belangrijke gevolgen van het neoliberale 'no-nonsense'-beleid dat door het kabinet-Lubbers, in navolging van de conservatieve regeringen in de Verenigde Staten (Reagan) en Groot-Brittannië (Thatcher), op de rails werd gezet.

Het is echter riskant om op grond van de voorgaande analyse conclusies te trekken over causale verbanden. Het is immers denkbaar dat het overheidsbeleid eerder volgend dan sturend was (vgl. Hartog 1999a). Met andere woorden, de omslag in het overheidsbeleid zou dan veeleer zijn ingegeven door (autonome) ontwikkelingen die zich op de markt begonnen af te tekenen. Terwijl voorgaande regeringen zich het nog tot taak rekenden om de ontwikkelingen in de marktsector te corrigeren of te compenseren, stelden de opeenvolgende kabinetten-Lubbers zich juist ten doel om de markt zo veel mogelijk de ruimte te geven. Terugdringing van de collectieve uitgaven, onder meer via verlaging van uitkeringen en ambtenarensalarissen en beperking van de werkgelegenheid in de quartaire sector en bij de overheid, werd als een belangrijk middel daartoe gezien.

De analyses in deze en de vorige paragraaf hebben laten zien dat de toename van de loonongelijkheid in Nederland vanaf 1983 of 1984 vooral het gevolg was van grotere loonverschillen *binnen* specifieke groepen. De loonongelijkheid nam niet in de eerste plaats toe doordat de loonverschillen tussen mannen en vrouwen, tussen jongeren en ouderen, tussen laag- en hoogopgeleiden of tussen werknemers in verschillende sectoren of met verschillende beroepen groter werden. En evenmin doordat sommige categorieën groeiden en andere krompen. Maar vooral doordat de beloningsverschillen tussen werknemers met hetzelfde geslacht, dezelfde leeftijd, hetzelfde opleidingsniveau, in dezelfde bedrijfstak en met hetzelfde beroep toenamen. Hoewel de veranderingen tussen specifieke groepen (in het bijzonder tussen hoog- en laagopgeleiden) in Nederland soms verschillen van die in het buitenland, is de constatering dat de belangrijkste oorzaak van de grotere loonongelijkheid moet worden gezocht in de toegenomen binnengroepsongelijkheden in overeenstemming met wat voor veel andere landen is gevonden. De decompositie van de verandering in de loonongelijkheid leverde als uitkomst op dat de toename van de binnengroepsongelijkheid binnen beroepsgroepen er verhoudingsgewijs nog het minst toe doet ('slechts' de helft van de totale ongelijkheidstoename) en de verschuiving in de werkgelegenheid en loonverhoudingen tussen de beroeps-

groepen het meest (een derde). Dit betekent dat een substantieel deel van de toename van de loonongelijkheid samenhangt met veranderingen in de beroepenstructuur. Een analyse van de loonongelijkheid op macroniveau richtte de aandacht echter op twee andere factoren, de relatieve hoogte van de (minimum)uitkeringen (de vervangingsratio) en het aandeel in de werkgelegenheid van de quataire sector (de overige dienstverlening). Beide factoren, die sterk onder invloed staan van het overheidsbeleid, laten evenals de loonongelijkheid rond 1983 een trendbreuk zien. Hoewel de statistische samenhang tussen deze twee factoren en de loonongelijkheid sterk is, is het moeilijk op grond hiervan een uitspraak te doen over het causale verband. De sterke invloed van de uitkeringsniveaus en de werkgelegenheid in de quataire sector wordt niet bevestigd door de decompositieanalyse, zodat een alternatieve verklaring zou kunnen zijn dat de overheid de 'autonome' ontwikkelingen op de markt op de voet heeft gevolgd en in zekere zin zelfs heeft versterkt.

5.9 Arbeidsparticipatie en armoede in theorie

De mate van inkomensongelijkheid heeft betrekking op de gehele inkomensverdeling. Topinkomens spelen daarbij evenzeer een rol als minimuminkomens, zij het dat hun onderlinge gewicht kan variëren al naar gelang de gebruikte ongelijkheidsmaatstaf. Armoede heeft daarentegen uitsluitend betrekking op de onderkant van de inkomensverdeling. Wat onder armoede moet worden verstaan en hoe armoede moet worden gemeten, is – veel meer nog dan inkomensongelijkheid – in hoge mate een subjectieve of normatieve kwestie. Lange tijd rustte er zelfs een taboe op het gebruik van de term armoede in een beschrijving van de Nederlandse situatie: armoede was een probleem van derdewereldlanden, maar niet iets wat in een rijk land als Nederland voorkwam. In de loop van de jaren negentig is de armoedeproblematiek echter toch vrij hoog op de politieke agenda terechtgekomen. Sinds het eerste kabinet-Kok brengt het Ministerie van Sociale Zaken periodiek een armoedenota uit; jaarlijks publiceren het Sociaal en Cultureel Planbureau en het Centraal Bureau voor de Statistiek een armoedemonitor en tussen 1996 en 2000 verschenen onder de titel *Arm Nederland* vijf jaarrapporten over armoede en sociale uitsluiting (onder redactie van G. Engbersen, J.C. Vrooman en E. Snel).

De vrij brede erkenning van het bestaan van armoede in Nederland betekent niet dat er ook consensus is over de definitie, afbakening en omvang van de armoede. Armoede zal waarschijnlijk altijd een 'fundamenteel betwist concept' blijven. Belangrijke punten van discussie daarbij zijn:

- of armoede in essentie een materieel verschijnsel is (dat wil zeggen een tekort aan inkomen of bestedingsmogelijkheden) dan wel een scala aan sociale, culturele en psychologische aspecten omvat (in welk geval men wellicht beter van sociale uitsluiting kan spreken);
- of armoede een absoluut karakter heeft dan wel altijd relatief is (dat wil zeggen afhankelijk van tijd en plaats);
- of armoede objectief moet worden vastgesteld (door 'onafhankelijke deskundigen') dan wel subjectief van aard is, dat wil zeggen dat de beleving ervan door de armen zelf doorslaggevend is.

Over deze en andere discussiepunten is inmiddels een uitgebreide literatuur beschikbaar (zie bijvoorbeeld Sen 1981 en 1984, Minkman en Van Praag 1997 en Vrooman en Snel 1999), waaraan hier verder wordt voorbijgegaan. Volstaan wordt met een korte argumentatie waarom in deze en de volgende paragrafen gebruik zal worden gemaakt van een absolute armoedegrens op basis van het huishoudensinkomen.

Omdat in hoofdstuk 4 al uitgebreid aandacht is besteed aan de relatie tussen werk en allerlei immateriële aspecten van de leefsituatie, blijft de aandacht in dit hoofdstuk, zoals in paragraaf 5.2 is opgemerkt, beperkt tot het inkomen. Daarmee wordt geenszins ontkend dat armoede ook allerlei immateriële gevolgen kan hebben (zie Engbersen et al. 1998), maar het voert te ver om daar in dit hoofdstuk expliciet op in te gaan. De omvang van de armoede zal in dit hoofdstuk simpelweg worden gemeten als het aantal personen (of het aantal huishoudens) waarvan het inkomen onder een bepaalde inkomensgrens ligt, de zogenoemde armoedegrens of armoedelijn.³⁹ Door dit aantal personen (of huishoudens) uit te drukken in een percentage van de totale relevante populatie wordt de 'armoede-incidentie' berekend. Deze kan men interpreteren als de kans dat een willekeurig persoon of huishouden uit een bepaalde populatie arm is, dat wil zeggen een inkomen onder de armoedegrens heeft.

Een cruciale vraag is hoe deze armoedegrens wordt bepaald. Hierbij kan allereerst onderscheid worden gemaakt tussen een subjectieve, een objectieve en een beleidsmatige armoedegrens. Een *subjectieve* armoedegrens wordt bepaald op grond van het oordeel van de bevolking zelf over wat een redelijk of aanvaardbaar inkomen is. Een praktisch nadeel van deze methode is dat ze doorgaans zeer hoge armoedepercentages oplevert en daardoor weinig geloofwaardig is om beleid op te baseren. Een *objectieve* armoedegrens wordt door de onderzoekers vastgesteld, onafhankelijk van het oordeel van de armen of de rest van de bevolking. Omdat armoede in essentie een normatief begrip is, kan een armoedegrens nooit werkelijk objectief zijn. Ook het oordeel van onderzoekers wordt uiteindelijk mede door subjectieve overwegingen bepaald. Niettemin heeft een consistent gebruik van een bepaalde 'objectieve' armoedegrens het voordeel van een relatief grote vergelijkbaarheid van armoede tussen verschillende groepen, landen en perioden. Een *beleidsmatige* armoedegrens is gebaseerd op de normen voor een minimuminkomen of minimumuitkering die door de overheid worden vastgesteld. Het voordeel van een dergelijke armoedegrens is dat het in zekere zin om een democratisch gelegitimeerde afbakening van armoede gaat: als een democratische samenleving van mening is dat een bepaald inkomen nog juist acceptabel is en daarom via sociale voorzieningen een minimuminkomen op dat niveau tracht te garanderen, is het redelijk om ieder die zich onder dat niveau bevindt als arm aan te merken. Een beleidsmatige armoedegrens is (per definitie!) echter erg gevoelig voor beleidswijzigingen. Als men de ontwikkeling van de armoede-incidentie in de tijd wil volgen, kan dit 'perverse' gevolgen hebben: een verhoging van het beleidsmatige minimum zal in het algemeen in een toename van de armoede-incidentie resulteren en een verlaging van het minimum in een afname van de armoede. Het meest 'effectieve' armoedebeleid zou in dat geval het volledig afschaffen van het beleidsmatige minimum zijn! Een beleidsmatig minimum is dan ook niet geschikt om veranderingen in de armoede-incidentie in de loop van de

tijd te meten. Dit bezwaar kan evenwel worden ondervangen door het beleidsmatige minimum in een bepaald jaar als uitgangspunt te nemen en deze vervolgens te hanteren als een 'objectieve' armoedegrens, waarvan de hoogte niet meer door (latere) beleidsbeslissingen wordt beïnvloed.

Vervolgens moet een keuze worden gemaakt tussen een absolute en een relatieve armoedegrens. Een *absolute* armoedegrens representeert een bepaald reëel koopkrachtniveau. De hoogte van een absolute armoedegrens wordt bij het verstrijken van de tijd aangepast aan de prijsstijging: als de inflatie 3% per jaar bedraagt, wordt ook de absolute armoedegrens ieder jaar 3% hoger. Een *relatieve* armoedegrens daarentegen is gerelateerd aan de algehele inkomensontwikkeling. Daartoe wordt de relatieve armoedegrens gelijkgesteld aan een bepaald percentage van het 'midden' van de inkomensverdeling, dat wil zeggen het gemiddelde inkomen of het mediane (middelste) inkomen. Een internationaal veelgebruikte relatieve armoedemaatstaf is 50% van het gemiddelde inkomen, maar ook 60% of twee derde van het mediane of gemiddelde inkomen wordt wel gebruikt. Als het mediane (of gemiddelde) inkomen met 3% stijgt, zal ook de relatieve armoedegrens met 3% stijgen. Hieruit volgt dat als de stijging van het mediane inkomen groter is dan de inflatie, de koopkracht van de relatieve armoedegrens zal stijgen. De relatieve armoedegrens stijgt dan sterker dan een absolute armoedegrens. Blijft de mediane inkomensstijging achter bij de inflatie, dan daalt de koopkracht van de relatieve armoedegrens.

Zowel een absolute als een relatieve armoedegrens kent een aantal voordelen en nadelen (zie bijv. Sen 1984 en Foster 1998). Het voordeel van een absolute armoedegrens is dat deze het beste inzicht geeft in de feitelijke, reële bestedingsmogelijkheden van de arme bevolking. De materiële omstandigheden van personen die zich in verschillende jaren op de armoedegrens bevinden, komen in beginsel dus met elkaar overeen.⁴⁰ Een nadeel van een absolute armoedegrens is dat ze minder geschikt lijkt om de ontwikkeling van armoede op lange termijn te volgen. Als er op langere termijn sprake is van een trendmatige reële inkomensgroei waarvan ook de mensen met de laagste inkomens (zeg, de minimumuitkeringen) profiteren, dan zal op den duur (nagenoeg) iedereen boven de absolute armoedegrens uitstijgen. Stel dat men honderd jaar geleden een (absolute) armoedegrens zou hebben vastgesteld. Het lijkt weinig twijfel dat deze dan zo laag zou zijn geweest dat de armoede in Nederland op dit moment geheel zou zijn verdwenen. Toch is armoede de laatste jaren in Nederland weer een belangrijk politiek vraagstuk geworden. Dit suggereert dat armoede vooral als een relatief verschijnsel wordt beschouwd. Ook indien mensen niet werkelijk in materiële nood verkeren – dat wil zeggen een dak boven hun hoofd hebben, behoorlijk gekleed gaan en niet ondervoed zijn –, kan er sprake zijn van armoede, doordat het inkomen achterblijft bij wat als 'normaal' of zelfs als 'noodzakelijk' wordt beschouwd. Armoede is dan een vorm van relatieve deprivatie: men is arm ten opzichte van de gemiddelde medeburger. Dergelijke armoede wordt beter gemeten met een relatieve armoedegrens: als de gemiddelde welvaart van een land stijgt, wordt ook de norm voor armoede naar boven bijgesteld. Ook in een zeer rijk land kan nog sprake zijn van (relatieve) armoede.

Een nadeel van een dergelijke relatieve armoedegrens is echter, dat ze in veel gevallen reële inkomensverbeteringen voor arme mensen negeert. Als alle inkomens, inclusief

die van de armen, reëel met 10% stijgen, blijft de relatieve armoede gelijk, hoewel de reële bestedingsmogelijkheden van de armen wel degelijk zijn verbeterd. Alleen wanneer het (gemiddelde) inkomen van de armen sterker stijgt dan het (gemiddelde of mediane) inkomen van de gehele bevolking, neemt de relatieve armoede af. In feite is relatieve armoede daarmee een maat voor de ongelijkheid van (de onderste helft van) de inkomensverdeling. Alleen wanneer de inkomensverschillen in de onderste helft van de inkomensverdeling kleiner worden, kan ook de relatieve armoede afnemen. Dit betekent dat men met een relatieve armoedemaatstaf niet veel anders meet dan met een inkomensongelijkheidsmaatstaf die speciaal gevoelig is voor de laagste inkomens.⁴¹ Aangezien in de voorgaande paragrafen reeds uitvoerig aandacht is besteed aan de gevolgen van veranderingen in de inkomensverdeling voor de mate van inkomensongelijkheid, zal de aandacht hierna beperkt blijven tot de omvang van de armoede op basis van een *absolute* armoedegrens. De hoogte van de armoedegrens is dan onafhankelijk van veranderingen in het gemiddelde (of mediane) inkomen.

Ten slotte moet nog de vraag worden beantwoord op welk niveau de absolute armoedegrens wordt vastgesteld. Tot op zekere hoogte is iedere grens willekeurig, aangezien het niet aannemelijk is dat er een scherpe grens kan worden getrokken tussen armen en niet-armen. In navolging van de *Armoedemonitor* van het SCP en het CBS wordt hier gebruikgemaakt van de zogenoemde lage-inkomensgrens. Deze is gebaseerd op het sociaalminimumniveau (d.w.z. het niveau van een bijstandsuitkering) voor een alleenstaande in 1979, het jaar waarin het sociaal minimum in Nederland zijn (totnogtoe) hoogste reële niveau bereikte. Daarmee wordt de absolute armoedegrens geïkt aan het beleidsmatige minimum in een bepaald jaar, namelijk 1979. De keuze van dit jaar is overigens willekeurig. Met evenveel recht zou men een ander jaar als basis kunnen kiezen. Voor andere jaren is de lage-inkomensgrens aangepast op basis van het prijsindexcijfer van de particuliere consumptie.⁴² Omdat het sociaal minimum in alle beschouwde jaren op of onder de armoedegrens op basis van deze definitie lag, worden alle huishoudens die van een minimumuitkering moeten rondkomen, als arm aangemerkt.⁴³ In de jaren waarin het sociaal minimum beduidend onder de lage-inkomensgrens lag, geldt dit daarnaast ook voor een categorie huishoudens waarvan het netto-inkomen iets hoger is dan het sociaal minimum.

Hoewel de lage-inkomensgrens een absolute armoedegrens is, betekent dit niet dat hij onafhankelijk is van tijd en plaats. Hij is immers gebaseerd op de democratisch vastgestelde norm voor een minimuminkomen in Nederland in het jaar 1979. Zou men een ander land of een ander jaar als ijkpunt hebben genomen, dan zou de armoedegrens op een ander niveau zijn vastgesteld. De lage-inkomensgrens is dan ook geen armoedegrens die voor alle tijden en omstandigheden bruikbaar is. Voor de relatief korte periode die hierna in beschouwing wordt genomen – de jaren 1977-1997, waarin het gemiddelde huishoudensinkomen geen spectaculaire ontwikkeling doormaakte – is hij echter goed bruikbaar. Of het terecht is om personen die zich onder deze grens bevinden als 'arm' aan te merken, is een andere vraag. Daarop is, zoals opgemerkt, geen objectief, wetenschappelijk antwoord mogelijk. De termen 'arm' en 'armoede' voor de huishoudens onder de lage-inkomensgrens worden hier vooral gebruikt om de lezer niet te vermoeien met de meer omslachtige aanduiding 'lage-inkomensgroepen'.

Men dient zich te realiseren dat de hoogte van de armoedegrens ten opzichte van het sociaal minimum belangrijke consequenties heeft voor het effect van veranderingen in het reële uitkeringsniveau op de armoede-incidentie. Aangezien relatief veel huishoudens zich op of vlakbij het sociaal minimum bevinden, zal de armoede-incidentie sterk stijgen als het sociaal minimum eerst vlak boven de armoedegrens ligt en vervolgens eronder zakt. De armoede-incidentie zal juist sterk dalen als het sociaal minimum van onder de armoedegrens er weer boven uitstijgt. Als het sociaal minimumniveau stijgt of daalt, maar *niet* de armoedegrens passeert, zal het effect op de armoede-incidentie over het algemeen veel kleiner zijn. Een reële daling van het minimum uitkeringsniveau van 102% naar 98% van de armoedegrens, zal dus met een veel sterkere toename van de armoede-incidentie gepaard gaan dan een daling van de minimumuitkeringen van 98% naar 94%. Als de minimumuitkeringen eenmaal vrij ver onder de armoedegrens liggen, zoals in de jaren negentig het geval was,⁴⁴ dan hebben gematigde veranderingen in het uitkeringsniveau slechts een beperkt effect op de armoede-incidentie.⁴⁵

Ook het effect van een toename van de arbeidsparticipatie op de armoede-incidentie wordt in belangrijke mate bepaald door de hoogte van de armoedegrens in verhouding tot het inkomensniveau van de niet-werkenden.

Stel dat het inkomen van de meeste huishoudens zonder werkende gezinsleden zich onder de armoedegrens bevindt, dat wil zeggen dat de meeste niet-actieve huishoudens als 'arm' worden aangemerkt. Een stijging van de arbeidsparticipatie van deze huishoudens zal dan in een vermindering van de armoede resulteren als de betreffende huishoudens door het vinden van werk boven de armoedegrens uitklimmen. Dit is des te waarschijnlijker naarmate zij meer gaan verdienen en naarmate hun 'oude' inkomen dichterbij de armoedegrens lag. Als de werkvinder zo weinig gaat verdienen dat hij of zij niet boven de armoedegrens uitkomt, blijft het aantal armen vanzelfsprekend gelijk. (De 'intensiteit' van de armoede, gemeten als het gemiddelde 'inkomenstekort' van de armen ten opzichte van de armoedegrens, wordt dan wel kleiner.)

Stel dat tegelijkertijd met de stijging van de arbeidsdeelname het (gemiddelde) inkomen van de huishoudens die geen werk vinden, daalt, bijvoorbeeld doordat de sociale uitkeringen (in reële termen) worden verlaagd. Doordat deze huishoudens zich al onder de armoedegrens bevonden, leidt een daling van hun inkomen niet tot een stijging van het aantal armen. Wel zal het inkomenstekort van deze groep toenemen. Als de stijging van de arbeidsparticipatie gepaard gaat met grotere beloningsverschillen tussen de werkenden onderling, zou een deel van de 'oude' werkenden onder de armoedegrens kunnen zakken. De daling van de armoede als gevolg van de stijgende arbeidsparticipatie zou dan gedeeltelijk of zelfs volledig kunnen worden tenietgedaan door een toename van de armoede onder werkenden (de z.g. *working poor*).

Wanneer een huishouden waarvan een gezinslid gaat werken, zich in de oorspronkelijke situatie al boven de armoedegrens bevond, leidt het vinden van werk vanzelfsprekend niet tot een daling van de armoede. Hiervan zal vaak sprake zijn indien de werkvinder tot een huishouden behoort waarin al iemand een arbeidsinkomen verdiende. Dit is bijvoorbeeld het geval wanneer de afhankelijker partner (lees: huisvrouw) in een 'traditioneel' kostwinnersgezin aan het werk gaat, zodat zij en haar partner twee-verdieners worden. Als tegelijkertijd de uitkeringsniveaus worden verlaagd, waardoor

(een deel van) de inactieve huishoudens door de armoedegrens zakt, zal de armoede zelfs toenemen. Ook een schevere loonverdeling zou in dit geval tot een stijging van het aantal armen kunnen leiden.

Het vorenstaande leidt tot de volgende conclusies:

1. *Als de armoedegrens hoger is dan het sociaal minimum, leidt werkgelegenheids-groei tot een daling van de armoede-incidentie indien een substantieel deel van de uitkeringsgerechtigden werk vindt en boven de armoedegrens uitklimt, ongeacht of dit gepaard gaat met een (reële) daling van het uitkeringsniveau.*
2. *Als de armoedegrens hoger is dan het sociaal minimum, heeft werkgelegenheids-groei geen noemenswaardig effect op de armoede-incidentie indien vooral het aantal tweeverdieners groeit, ongeacht of dit gepaard gaat met een (reële) daling van het uitkeringsniveau.*
3. *Als de armoedegrens hoger is dan het minimumloon, en werkgelegenheids-groei gepaard gaat met een grotere loonspreiding, neemt de armoede onder werkenden toe.*

Deze conclusies zijn gebaseerd op de veronderstelling dat de werkgelegenheids-groei zelf niet van invloed is op de hoogte van de uitkeringen. Toename of afname van de werkgelegenheid gaat doorgaans echter gepaard met veranderingen in het (gemiddelde) inkomensniveau, die op hun beurt weer kunnen doorwerken in de uitkeringsniveaus. Als de uitkeringen zijn 'gekoppeld' aan de loonontwikkeling, kan een loonstijging via de 'koppeling' leiden tot een daling van het aandeel armen, ongeacht de ontwikkeling van de werkgelegenheid. Het staat echter niet bij voorbaat vast welk effect op het aantal armen groter is: dat van de werkgelegenheids-groei of dat van de stijging van het uitkeringsniveau.

Volgens de zogenoemde *trickle-down*hypothese wordt op langere termijn het effect van grotere inkomensverschillen op de omvang van de armoede vooral bepaald door het tempo van economische groei, en niet zozeer door de verhouding tussen loonniveaus en uitkeringsniveaus. Grotere inkomensverschillen zouden de economische groei stimuleren en daarmee, op termijn, ook ten goede komen aan de groepen met de laagste inkomens, die op het eerste gezicht juist het slachtoffer lijken van de grotere inkomensongelijkheid. Meer economische groei en meer werkgelegenheid creëren immers het draagvlak voor duurzame financiering van de sociale zekerheid (hoofdstuk 2).

Daardoor zou het absolute niveau van de sociale uitkeringen uiteindelijk hoger zijn dan zonder de vergroting van de inkomensverschillen het geval zou zijn geweest. Om de juistheid van de *trickle-down*hypothese vast te stellen, dient men rekening te houden met de mogelijke wisselwerkingen tussen de inkomensverdeling, het (gemiddelde) inkomensniveau, de werkgelegenheid en de armoede. Dat is alleen mogelijk met een geavanceerd macro-economisch model waarin alle mogelijke interacties zijn opgenomen. De hiernavolgende analyse heeft niet de pretentie een dergelijke toetsing te bieden. Wel kan ze enig inzicht bieden in de vraag of in de periode 1977-1997 de omvang van de armoede vooral werd bepaald door de algehele inkomensontwikkeling dan wel door de inkomensverhouding tussen werkenden en niet-werkenden.

In de volgende paragraaf wordt – analoog aan de analyses van de inkomensongelijkheid en de loonongelijkheid eerder in dit hoofdstuk – getracht de ontwikkeling van de armoede sinds de jaren zeventig te verklaren met een decompositieanalyse. De decompositie van de armoede-incidentie is simpeler dan die van de inkomens- of loonongelijkheid, doordat het bij de armoede-incidentie slechts om twee soorten factoren gaat, te weten het aandeel van de verschillende categorieën in de totale populatie en het aandeel armen (de armoede-incidentie) in deze categorieën. Er is bij armoede, anders dan bij ongelijkheid, geen sprake van een 'binnengroepscomponent'.⁴⁶ Als twee categorieën, actieven en inactieven, worden onderscheiden, kan de verandering in de armoede-incidentie als volgt worden 'gedecomposeerd' (zie bijlage B5.5 voor de afleiding):

$$\Delta p = - (p_i - p_a) \Delta n_a + n_a \Delta p_a + n_i \Delta p_i \quad (5.3)$$

Hierin is p de armoede-incidentie (dat is het percentage armen) in de totale populatie; p_i de armoede-incidentie in de groep inactieve huishoudens en p_a de armoede-incidentie in de groep actieve huishoudens; n_i is het aandeel van de inactieve huishoudens in het totale aantal huishoudens en n_a is het aandeel van de actieve huishoudens (dus $n_i + n_a = 1$). Een Δ geeft een verandering aan. De verandering in de totale armoede-incidentie is dus gelijk aan de verandering in het aandeel actieve huishoudens maal het verschil in armoede-incidentie tussen inactieve en actieve huishoudens, plus een gewogen gemiddelde van de verandering in de armoede-incidentie onder actieve huishoudens en onder inactieve huishoudens, waarbij het gewicht gelijk is aan het aandeel van de categorieën in de totale populatie. (p_i , p_a , n_i en n_a betreffen hier de *gemiddelde* waarde in de periode waarop de verandering betrekking heeft.)

5.10 De paradox van stijgende arbeidsparticipatie en persistente armoede⁴⁷

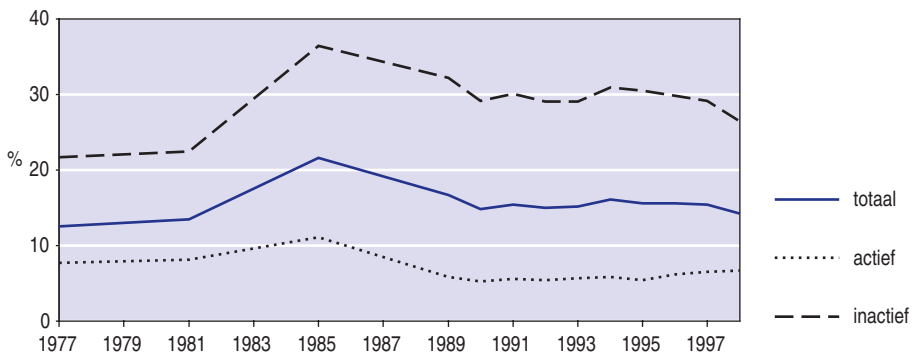
In paragraaf 5.5 werd vastgesteld dat de daling van de arbeidsparticipatie in de eerste helft van de jaren tachtig en de sterke stijging van de arbeidsparticipatie in de tweede helft van de jaren tachtig en in de jaren negentig een ondergeschikte rol hebben gespeeld bij de veranderingen in de inkomensongelijkheid in de afgelopen twintig jaar. De ontwikkeling van de inkomensongelijkheid bleek voor het grootste deel te worden bepaald door veranderingen in de spreiding van inkomens binnen verschillende categorieën, en nauwelijks door veranderingen in de verdeling van de populatie over de categorieën. In deze paragraaf wordt onderzocht of deze conclusie ook geldt voor de armoede-incidentie, dat is het aandeel armen in de populatie.

Er zijn twee redenen waarom de samenhangen en trends die zich bij de inkomensongelijkheid voordoen, zich niet vanzelfsprekend ook manifesteren bij de ontwikkeling van de armoede. In de eerste plaats heeft armoede alleen betrekking op het aantal personen dat zich aan de 'onderkant' van de inkomensverdeling bevindt, terwijl de inkomensongelijkheid wordt berekend op basis van de gehele inkomensverdeling. Het is denkbaar dat de ontwikkeling voor de lagere inkomens afwijkt van die voor de midden- en hogere inkomens, zodat er geen een-op-eenrelatie hoeft te bestaan tussen veranderingen in de inkomensongelijkheid en in de armoede-incidentie. In de tweede plaats wordt de armoede-incidentie in deze paragraaf berekend op basis van een abso-

lute armoedegrens, de lage-inkomensgrens. Dit betekent dat het aandeel armen in de populatie ook wordt beïnvloed door de ontwikkeling van het inkomensniveau, dat bij de berekening van de inkomensongelijkheid geen rol speelt. Als de reële inkomens stijgen, is het mogelijk dat tegelijkertijd de inkomensongelijkheid toeneemt en de (absolute) armoede afneemt.

In deze paragraaf wordt gebruikgemaakt van hetzelfde databestand als in paragraaf 5.5, te weten het Inkomenspanelonderzoek (IPO) van het CBS. De periode die in beschouwing wordt genomen betreft wederom de jaren 1977-1997, waarbij tot 1989 alleen gegevens voor ieder vierde jaar beschikbaar zijn (d.w.z. voor 1977, 1981 en 1985). Het huishoudensinkomen van verschillende huishoudensvormen wordt met behulp van equivalentiefactoren 'gestandaardiseerd' om het vergelijkbaar te maken met de lage-inkomensgrens. Huishoudens die zich onder de lage-inkomensgrens bevinden, worden vervolgens als 'arm' aangeduid.

Figuur 5.9 Armoede naar (in)activiteit, 1977-1998

Bron: CBS (IPO'77-'98) SCP-bewerking

Figuur 5.9 toont de ontwikkeling van de armoede-incidentie tussen 1977 en 1998, zowel voor de totale populatie als voor de categorieën actieve huishoudens en inactieve huishoudens, waarbij het 'actieve' of 'inactieve' karakter van het huishouden wordt bepaald door de inkomstenbron van de hoofdkostwinner van het huishouden. Zoals te verwachten viel, zijn actieve huishoudens veel minder vaak arm dan inactieve huishoudens: in 1998 bevond 6,7% van de actieve huishoudens en 26,4% van de inactieve huishoudens zich onder de lage-inkomensgrens. Voor de totale populatie resulteerde dit in een armoede-incidentie van 14,3%.

De opvallendste veranderingen in de armoede-incidentie deden zich voor in de jaren tachtig: tussen 1981 en 1985 nam de armoede sterk toe, van 14% naar 22%, om in de tweede helft van de jaren tachtig weer af te nemen tot 15% in 1990. In de jaren negentig heeft het percentage armen zich gestabiliseerd, zij het op een hoger niveau dan aan het einde van de jaren zeventig.

Vergelijking van figuur 5.9 met figuur 5.4 laat zien dat de ontwikkeling van de (absolute) armoede-incidentie en van de inkomensongelijkheid duidelijk verschillen. Terwijl de inkomensongelijkheid tussen 1981 en 1985 nauwelijks veranderde, nam de armoede sterk toe, vooral onder inactieve huishoudens, maar ook onder actieve huishoudens. Dit wordt verklaard door de daling van de reële inkomens in deze periode (zie figuur 5.6), die op haar beurt het gevolg was van de diepe economische crisis die Nederland in de eerste helft van de jaren tachtig doormaakte. Vele huishoudens zakten als gevolg daarvan door de lage-inkomensgrens. De daling van de armoede tussen 1985 en 1990 viel samen met een periode van toenemende inkomensongelijkheid. Dit was mogelijk doordat in deze periode van economisch herstel ook de gemiddelde reële huishoudensinkomens stegen. Hoewel de verschillen tussen hoge en lage inkomens groter werden, profiteerden in deze jaren ook de lagere inkomens van de gunstige economische ontwikkeling. Dit gold voor de werkenden (actieven) overigens in beduidend sterkere mate dan voor de niet-werkenden (inactieven). Zo lag het gemiddelde reële inkomen van actieve huishoudens in 1990 alweer 12% boven het niveau van 1977, terwijl inactieve huishoudens maar net het niveau van 1977 hadden bereikt. Doordat de spreiding van inkomens onder de inactieven onderling was toegenomen, moest in 1990 een groter deel van hen dan in 1977 genoegen nemen met een inkomen onder de lage-inkomensgrens. De armoede-incidentie onder inactieven daalde na 1985 niet meer naar het niveau van 1977. Hoewel ook onder actieve huishoudens de inkomensongelijkheid in de tweede helft van de jaren tachtig toenam, werd dit effect ruimschoots gecompenseerd door de stijging van het gemiddelde inkomen, waardoor het armoedepercentage tot ruim onder het niveau van 1977 kon dalen. In deze periode was het effect van de gemiddelde inkomensontwikkeling dus veel belangrijker dan het effect van de verandering in de loonverdeling.

In de jaren negentig veranderde de armoede-incidentie onder zowel actieve als inactieve huishoudens per saldo nauwelijks, zo blijkt uit figuur 5.9. Dit is niet verrassend, aangezien ook het reële inkomensniveau van actieven en inactieven (figuur 5.6) en de inkomensongelijkheid binnen de groep actieven en binnen de groep inactieven (figuur 5.4) weinig veranderden. De lichte stijging van de armoede onder actieven en de lichte daling van de armoede onder inactieven tussen 1995 en 1997, komen nu wel overeen met de toename van de inkomensongelijkheid onder actieven en de afname van de inkomensongelijkheid onder inactieven in deze jaren.

De vorengenoemde ontwikkelingen bieden op het eerste gezicht ondersteuning aan de *trickle-down*hypothese. Zowel in de periode 1977-1985 als in de periode 1985-1990 werd de ontwikkeling van het armoedepercentage in de eerste plaats bepaald door de ontwikkeling van het (gemiddelde) inkomenspeil. Zo ging in de tweede helft van de jaren tachtig een groeiende inkomensongelijkheid dankzij de stijging van het gemiddelde inkomen, samen met een dalende armoede. Als men de gehele periode 1977-1998 in ogenschouw neemt, is de conclusie echter minder gunstig voor de *trickle-down*-hypothese. De toename van de inkomensverschillen vanaf de jaren tachtig heeft er immers toe geleid dat de armoede in 1998 nog altijd hoger was dan aan het begin van de jaren tachtig, hoewel het gemiddelde huishoudensinkomen in deze periode wel is gestegen. Over de jaren tachtig en negentig tezamen bezien, kan men dus niet volhouden dat de toename van de inkomensverschillen ertoe heeft geleid dat de armsten nu beter

af zijn dan aan het begin van de jaren tachtig. Deze cijfers geven echter geen antwoord op de vraag hoe groot de armoede zou zijn geweest als de inkomensongelijkheid in de jaren tachtig niet was toegenomen. Het is immers denkbaar dat in dat geval het gemiddelde inkomen beduidend lager en de armoede daardoor (nog) groter zou zijn geweest.

Om het belang vast te stellen van de factoren die hebben bijgedragen aan de ontwikkeling van de armoede tussen 1977 en 1997, wordt weer een decompositieanalyse uitgevoerd. Daarbij wordt dezelfde indeling in subperioden gehanteerd als in paragraaf 5.5: de periode 1977-1985 waarin de armoede steeg, de periode 1985-1990 waarin de armoede daalde en de periode 1990-1997 waarin de armoede enigszins fluctueerde, maar per saldo vrijwel gelijk bleef. Tabel 5.14 geeft het resultaat van de decompositie voor deze perioden.

Tabel 5.14 Decompositie van de mutatie van de armoede-incidentie naar actieven en inactieven, 1977-1997 (in procentpunten)

	1977-1985	1985-1990	1990-1997	1977-1997
totaal	9,0	-6,7	0,6	2,9
bijdrage van populatieaandelen	1,3	-0,3	-0,2	0,8
bijdrage van armoede-incidenties	7,7	-6,4	0,8	2,1
w.v. actieven	2,1	-3,5	0,8	-0,7
inactieven	5,6	-2,9	0,0	2,8

Bron: CBS (IPO'77-'97) SCP-bewerking

Hierin is de bijdrage van de verandering in de armoede-incidentie van actieven gelijk aan de factor $n_a \Delta p_a$ in vergelijking (5.3), de bijdrage van de verandering in de armoede-incidentie van inactieven is gelijk aan $n_i \Delta p_i$ en de bijdrage van de verandering in de populatieaandelen is gelijk aan $-(p_i - p_a) \Delta n_a$.

Over de gehele periode 1977-1997 bezien, kan de stijging van de armoede met 2,9 procentpunten vrijwel volledig worden verklaard uit de toename van de armoede binnen de groep inactieven. De effecten van de daling van de armoede-incidentie onder actieven en van de afname van het aandeel actieve huishoudens in de totale populatie, vallen grotendeels tegen elkaar weg.

Het is echter informatiever om de drie subperioden afzonderlijk te bezien. De sterke toename van de armoede tussen 1977 en 1985 met 9 procentpunten, blijkt voor bijna twee derde te zijn veroorzaakt door de groeiende armoede onder inactieve huishoudens. Aangezien het sociaalminimumniveau in het begin van deze periode dicht bij de lage-inkomensgrens lag (die immers gelijk is aan het sociaal minimum in 1979), had de daling van de reële uitkeringsniveaus in de eerste helft van de jaren tachtig een relatief groot effect op de omvang van de armoede. Daarnaast droeg in deze periode ook de stijgende armoede onder actieve huishoudens bij aan de toename van de armoede-incidentie. De afname van het aandeel actieve huishoudens verklaart echter slechts een zevende deel van de stijging van de armoede.

Ook de afname van de armoede tussen 1985 en 1990 met 6,7 procentpunten wordt vrijwel geheel (voor 95%) verklaard door de daling van de armoede-incidentie onder zowel actieven als inactieven. Terwijl de stijging van de armoede vóór 1985 vooral moet worden toegeschreven aan de grotere armoede onder inactieven, was de daling van de armoede in de tweede helft van de jaren tachtig in sterkere mate te danken aan de gunstige ontwikkeling onder de actieve huishoudens. Dit is begrijpelijk, aangezien het gemiddelde inkomen van actieve huishoudens in deze periode aanzienlijk sterker steeg dan het gemiddelde inkomen van inactieve huishoudens. Veel inactieven die in de eerste helft van de jaren tachtig onder de lage-inkomensgrens waren gezakt, slaagden er in de tweede helft van de jaren tachtig dus niet in weer boven deze grens uit te klimmen. De bijdrage van de stijgende arbeidsparticipatie aan de daling van de armoede tussen 1985 en 1990 valt in het niet bij het belang van de dalende armoede-incidentie onder de actieve en de inactieve huishoudens.

In de jaren negentig nam de armoede per saldo weer iets toe als gevolg van een licht stijgende armoede onder actieve huishoudens. De verdere groei van het aandeel actieven in de bevolking bood daarvoor onvoldoende compensatie. De armoede onder inactieven bleef in de jaren negentig per saldo gelijk.

Bij de interpretatie van vorenstaande analyse dient men zich ervan bewust te zijn dat het om een comparatief-statische analyse gaat. Dat wil zeggen dat een toename of afname van de armoede in bepaalde groepen nog niets zegt over de ontwikkeling van de armoede van individuele huishoudens. De groep armen in 1997 bestond voor het grootste deel uit andere huishoudens dan de groep armen in 1977. Zelfs achter een relatief stabiel armoedepercentage, zoals in de jaren negentig, kan een grote dynamiek schuilgaan, doordat ongeveer evenveel huishoudens uit de armoede ontsnappen als er onder de armoedegrens terechtkomen. Aan de dynamiek van armoede op huishoudensniveau wordt in de paragrafen 5.11 en 5.12 meer aandacht besteed.

Evenals bij de analyse van de inkomensongelijkheid in paragraaf 5.5 blijkt ook nu dat de sterke daling van de arbeidsparticipatie in de eerste helft van de jaren tachtig en de sterke stijging van de arbeidsparticipatie sinds het midden van de jaren tachtig slechts een zeer bescheiden bijdrage hebben geleverd aan de ontwikkeling van de armoede. De verklaring hiervoor is ten dele dezelfde als bij de inkomensongelijkheid: de stijging van de participatiegraad is slechts voor een klein deel 'neergeslagen' bij inactieve huishoudens en heeft vooral in een verschuiving van eenverdieners naar tweeverdieners geresulteerd. Om dit nader te onderzoeken, worden de actieve en inactieve huishoudens in dezelfde subcategorieën ingedeeld als in paragraaf 5.5. Tabel 5.15 geeft de ontwikkeling van de populatieaandelen en de armoede-incidentie van deze categorieën.

De ontwikkeling van de populatieaandelen is reeds in paragraaf 5.5 besproken. Met betrekking tot de armoede-incidentie valt op dat zich zowel binnen de groep actieve huishoudens als binnen de groep inactieve huishoudens grote verschillen voordoen, zowel in niveau als in ontwikkeling. De armoede onder eenverdieners (zowel 'volledige' gezinnen als alleenstaanden en eenoudergezinnen) is veel hoger dan onder tweeverdieners.

Tabel 5.15 Populatieaandeel en armoede-incidentie naar sociaal-economische categorie, niveaus (in procenten) en mutaties (in procentpunten), 1977-1997

	niveaus				mutaties			
	1977	1985	1990	1997	1977-1985	1985-1990	1990-1997	1977-1997
populatieaandeel								
actieven	65,4	58,5	59,9	60,7	-6,9	1,4	0,8	-4,8
w.v. eenverdienersparen	38,9	29,7	23,5	16,9	-9,3	-6,2	-6,6	-22,0
tweeverdienersparen	17,9	18,3	22,1	27,2	0,4	3,8	5,1	9,3
overigen	8,7	10,5	14,3	16,5	1,9	3,8	2,2	7,9
inactieven								
w.v. werkloosheid/bijstand	3,2	8,0	6,8	6,9	4,8	-1,2	0,1	3,8
arbeidsongeschiktheid	5,0	5,7	5,2	4,5	0,8	-0,5	-0,7	-0,5
pensioen (65-)	4,1	5,3	5,6	4,8	1,2	0,3	-0,8	0,7
overig (65-)	0,9	1,2	0,5	0,6	0,3	-0,8	0,1	-0,4
65+	21,4	21,3	22,0	22,6	-0,1	0,7	0,6	1,2
armoede-incidentie								
totaal	12,6	21,6	14,8	15,4	9,0	-6,7	0,6	2,9
actieven								
w.v. eenverdienersparen	7,7	11,1	5,3	6,5	3,4	-5,8	1,2	-1,2
tweeverdienersparen	10,2	16,2	6,4	6,6	6,0	-9,8	0,2	-3,6
overigen	2,1	2,9	1,6	2,6	0,8	-1,3	1,0	0,5
inactieven								
w.v. werkloosheid/bijstand	8,2	11,1	9,2	13,0	2,8	-1,9	3,8	4,8
arbeidsongeschiktheid	21,7	36,4	29,1	29,1	14,7	-7,3	0,0	7,4
pensioen (65-)	48,2	70,9	74,0	72,4	22,7	3,1	-1,6	24,2
overig (65-)	12,9	30,0	26,0	31,1	17,1	-4,0	5,1	18,2
65+	12,9	12,7	6,3	8,7	-0,2	-6,4	2,4	-4,2
	49,0	31,3	34,6	33,3	-17,7	3,3	-1,3	-15,7
	20,1	31,4	21,6	19,9	11,3	-9,8	-1,7	-0,2

Bron: CBS (IPO'77-'97) SCP-bewerking

Opmerkelijk is bovendien de sterke stijging van armoede onder eenverdienersgezinnen tussen 1977 en 1985. De daling van de reële lonen in de eerste helft van de jaren tachtig leidde er blijkbaar toe dat een fors aantal traditionele kostwinnersgezinnen onder de lage-inkomensgrens zakte. Na 1985 heeft de armoede onder eenverdienersparen zich overigens zeer voorspoedig ontwikkeld, terwijl de armoede onder overige actieven per saldo juist iets is gegroeid. Onder de inactieve huishoudens zijn de ontvangers van een werkloosheids- of bijstandsuitkering het vaakst arm en vervroegd gepensioneerden het minst vaak (de kleine en heterogene groep van overige inactieven wordt hier buiten beschouwing gelaten). Onder werklozen, bijstandsonvangers, arbeidsongeschikten en 65-plussers nam de armoede tussen 1977 en 1985 zeer sterk toe. Dit moet vooral worden verklaard uit de ingrepen in de sociale zekerheid in de eerste helft van de jaren tachtig: de verlaging van de uitkeringen met 3% in 1984 en de bevroering van de uitkeringsniveaus gedurende het grootste deel van de jaren tachtig. Onder alle categorieën uitkeringsgerechtigden, met uitzondering van de werklozen en bijstandsonvangers, daalde

de armoede tussen 1985 en 1990 weer. Het herstel was het krachtigst voor de gepensioneerden, zowel onder als boven de 65 jaar. De armoede onder werklozen, bijstandsontvangers en arbeidsongeschikten bevond zich echter in 1997 nog altijd op een hoger niveau dan in 1985; deze groepen profiteerden per saldo niet van de gunstige economische ontwikkeling sinds het midden van de jaren tachtig.

De bijdrage van een bepaalde categorie aan de toe- of afname van de totale armoede-incidentie hangt af van de vraag of de armoede binnen die categorie onder of boven het gemiddelde ligt. Telt een bepaalde categorie relatief weinig armen, dan leidt groei (krimp) van die categorie tot een daling (stijging) van de gemiddelde armoede-incidentie. Telt de categorie daarentegen boven gemiddeld veel armen, dan draagt groei (krimp) van de categorie bij aan stijging (daling) van de gemiddelde armoede-incidentie.

Tabel 5.16 Decompositie van de mutatie van de armoede-incidentie naar sociaal-economische categorie, 1977-1997 (in procentpunten)

	1977-1985	1985-1990	1990-1997	1977-1997
totaal	9,0	-6,7	0,6	2,9
bijdrage van populatieaandelen				
actieven	2,1	-1,2	-0,1	1,5
w.v. eenverdienersparen	0,1	-0,5	-0,2	-0,1
w.v. tweeverdienersparen	0,4	0,4	0,6	1,2
overigen	-0,1	-0,6	-0,7	-1,1
inactieven	-0,1	-0,3	-0,1	-0,3
w.v. werkloosheid/bijstand	2,1	-0,7	0,1	1,6
w.v. arbeidsongeschiktheid	2,0	-0,6	0,0	1,7
w.v. pensioen (65-)	0,0	0,0	-0,1	0,0
w.v. overig (65-)	-0,1	0,0	0,1	0,0
w.v. 65+	0,0	-0,1	0,0	-0,1
w.v. 65+	0,0	0,1	0,0	0,1
bijdrage van armoede-incidenties				
actieven	7,0	-5,5	0,7	1,4
w.v. eenverdienersparen	2,5	-3,1	0,9	-0,3
w.v. tweeverdienersparen	2,1	-2,6	0,0	-1,0
overigen	0,2	-0,3	0,2	0,1
inactieven	0,3	-0,2	0,6	0,6
w.v. werkloosheid/bijstand	4,4	-2,4	-0,2	1,7
w.v. arbeidsongeschiktheid	1,3	0,2	-0,1	1,2
w.v. pensioen (65-)	0,9	-0,2	0,2	0,9
w.v. overig (65-)	0,0	-0,3	0,1	-0,2
w.v. 65+	-0,2	0,0	0,0	-0,1
w.v. 65+	2,4	-2,1	-0,4	0,0

Bron: CBS (IPO'77-'97) SCP-bewerking

Uit tabel 5.15 blijkt dat de armoede-incidentie voor de categorie tweeverdieners in de gehele periode 1977-1997 ver onder het gemiddelde voor alle actieve huishoudens

lag. De groei van het aandeel tweeverdieners had dus een drukkend effect op de totale armoede-incidentie. De armoede-incidentie onder werklozen, bijstandsontvangers en arbeidsongeschikten lag steeds beduidend boven het gemiddelde. De groei van deze categorieën tussen 1977 en 1985 droeg dus bij aan de stijging van de armoede in deze periode, terwijl het krimpen van deze categorieën in de tweede helft van de jaren tachtig bijdroeg aan de daling van de armoede. Dit blijkt ook uit de decompositie van de armoede-ontwikkeling waarvan de resultaten in tabel 5.16 zijn vermeld.

Nu meer categorieën worden onderscheiden dan in tabel 5.14, dragen de veranderingen in de populatieaandelen ook méér bij aan de verandering in de totale armoede-incidentie. Over de gehele periode 1977-1997 bezien, kan zelfs iets meer dan de helft van de toename van de armoede met 2,9 procentpunten uit de verschuivingen tussen de categorieën worden verklaard. Dit komt vooral door de groei van het aandeel werklozen en bijstandsontvangers in de populatie, die voor het overgrote deel arm zijn. Wordt naar de drie subperioden afzonderlijk gekeken, dan blijkt de verandering in het aandeel armen binnen de categorieën echter steeds aanzienlijk meer gewicht in de schaal te leggen dan de veranderingen in de populatieaandelen. Tussen 1977 en 1985 nam de armoede vooral sterk toe door de stijging van de armoede onder eenverdienersparen, 65-plussers en ontvangers van een werkloosheids- of bijstandsuitkering. Dit effect werd nog versterkt doordat het aandeel eenverdienersparen in de totale populatie kromp en het aandeel werklozen en bijstandsontvangers groeide (de armoede-incidentie onder eenverdienersparen was immers lager en onder werklozen en bijstandsontvangers hoger dan het gemiddelde). De daling van de armoede in de tweede helft van de jaren tachtig was in belangrijke mate te danken aan de ontwikkeling van de armoede-incidentie van dezelfde groepen: zowel onder eenverdienersparen als onder 65-plussers daalde de armoede sterk. Ook de groei van het aandeel tweeverdieners en overige actieven en de afname van het aandeel werklozen en bijstandsontvangers droegen bij aan de daling van de armoede. Dit laatste is in overeenstemming met de theoretische analyse in paragraaf 5.9, volgens welke een daling van het aandeel uitkeringsgerechtigden de armoede vermindert (hypothese 1). Dat ook een toename van het aandeel tweeverdieners de armoede vermindert, is daarentegen in strijd met de verwachting dat het aandeel tweeverdieners geen noemenswaardig effect heeft op de armoede (hypothese 2). Hieraan lag echter de veronderstelling ten grondslag, dat eenverdienershuishoudens die tweeverdieners worden, zich in de uitgangssituatie al boven de armoedegrens bevonden. Doordat de armoede-incidentie onder eenverdieners in het midden van de jaren tachtig veel hoger was dan onder tweeverdieners, droeg de toename van het aandeel tweeverdieners wel degelijk bij aan de vermindering van de armoede. Met name doordat de (blijvende) werklozen en bijstandsontvangers niet profiteerden van het economisch herstel in de periode 1985-1990, daalde de armoede in deze jaren minder sterk dan ze tussen 1977 en 1985 was gestegen. In de jaren negentig veranderde er per saldo weinig in de armoede-incidentie. Het gunstige effect van de voortgaande groei van het aandeel tweeverdieners viel grotendeels weg tegen het ongunstige effect van de krimp van het aandeel eenverdienersparen. Verder was vooral de toename van het aandeel armen onder de overige actieven verantwoordelijk voor de lichte stijging van de armoede in de jaren negentig.

Opnieuw luidt de conclusie dat verschuivingen in de populatie van actieven naar inactieven en omgekeerd slechts in geringe mate veranderingen in de totale armoede verklaren. De stijgende en dalende tendensen in de armoede-incidentie die zich in de afgelopen twintig jaar hebben voorgedaan, moeten voor het overgrote deel worden toegeschreven aan de ontwikkeling van de armoede-incidentie binnen de afzonderlijke categorieën.

5.11 Werk als ontsnappingsroute uit de armoede

In paragraaf 5.10 bleek dat de sterke groei van de werkgelegenheid sinds het midden van de jaren tachtig slechts weinig heeft bijgedragen aan bestrijding van de armoede, doordat de nieuwe banen voornamelijk zijn terechtgekomen bij personen die voordien al niet arm waren, in het bijzonder (her)intredende vrouwen in traditionele kostwinnersgezinnen. Deze conclusie is gebaseerd op een vergelijking van het percentage armen in verschillende bevolkingsgroepen op verschillende tijdstippen. Het gaat daarbij, zoals reeds is opgemerkt, om een comparatief-statische analyse die geen inzicht verschaft in de kans om uit de armoede te ontsnappen voor individuele personen of huishoudens. Achter een stabiel armoedepercentage kan evenwel een grote dynamiek schuilgaan. Zo bestond de categorie arme bijstandsontvangers in 1997 voor het grootste deel uit andere personen dan tien jaar daarvoor. Veel arme bijstandsontvangers uit 1987 zijn in de tien jaar daarna uit dit bestand gestroomd doordat zij werk hebben gevonden, naar een andere uitkering zijn overgegaan (bijv. naar de AOW bij het bereiken van de 65-jarige leeftijd) of hun recht op een uitkering hebben verloren doordat hun partner werk heeft gevonden of doordat zij zijn gaan samenwonen met een partner met een eigen inkomen. Omgekeerd is een groot deel van de arme bijstandsontvangers in 1997 pas de laatste jaren in het bestand ingestroomd doordat zij het recht op een andere uitkering verloren (bijv. door het bereiken van de maximale duur van een WW-uitkering) of doordat zij om andere redenen zonder eigen inkomen kwamen (bijv. na echtscheiding). Cijfers over veranderingen in de armoede-incidentie van bepaalde bevolkingscategorieën zeggen dan ook niet veel over individuele lotgevallen. Ook bij een stijgende armoede-incidentie zullen sommige armen erin slagen om uit de armoede te ontsnappen en ook bij een dalende armoede-incidentie blijft een groep permanent onder de armoedegrens.

In deze en de volgende paragraaf wordt getracht meer inzicht te krijgen in de dynamiek van armoede op individueel niveau. Zoals steeds in deze studie, richt de aandacht zich daarbij in het bijzonder op het belang van (betaald) werk. In deze paragraaf wordt onderzocht hoe groot de kans voor een niet-werkende arme is om aan het werk te gaan en hoe deze kans zich sinds het midden van de jaren tachtig heeft ontwikkeld. In de volgende paragraaf wordt de vraag beantwoord of het vinden van werk ook met een zodanige inkomensvoortgang gepaard gaat dat men daadwerkelijk uit de armoede ontsnapt.

Voor onderzoek naar de kans om via werk uit de armoede te ontsnappen, dient men over panelgegevens te beschikken die het mogelijk maken om personen in armoede gedurende een reeks van jaren te volgen. Evenals in voorgaande paragrafen wordt hier

voornamelijk gebruikgemaakt van het Inkomenspanelonderzoek (IPO) van het CBS. Omdat het IPO slechts een beperkt aantal achtergrondkenmerken van de onderzochte personen omvat (geslacht, leeftijd, huishoudenssituatie en inkomensbron) en pas vanaf 1989 panelgegevens beschikbaar zijn, is tevens een aantal aanvullende analyses uitgevoerd op basis van het Sociaal-Economisch Panel (SEP), eveneens van het CBS. Het SEP is echter aanzienlijk kleiner dan het IPO (circa 13.000 respondenten tegenover circa 75.000 'kernpersonen' in het IPO), en de inkomensgegevens zijn minder betrouwbaar doordat ze, anders dan bij het IPO, niet zijn ontleend aan de administratie van de fiscus. Het SEP levert evenwel panelgegevens vanaf 1984 op en omvat veel meer achtergrondkenmerken (onder meer het opleidingsniveau).

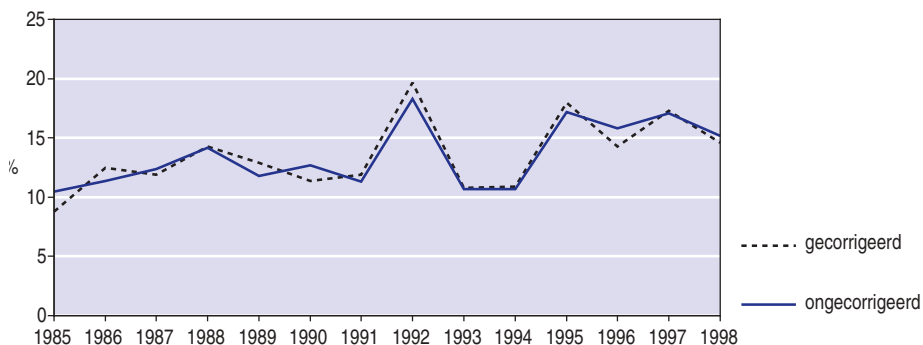
Of iemand arm is, is in onderstaande analyse, zoals steeds in dit hoofdstuk, bepaald op basis van de lage-inkomensgrens. Of iemand tot de werkenden behoort, is bij de analyses op basis van het IPO bepaald aan de hand van het belastbare inkomen: wie in het betreffende kalenderjaar een inkomen uit arbeid of uit onderneming heeft (naast eventuele andere inkomsten), wordt in dat jaar tot de werkenden gerekend. Niet alle overgangen van niet-werken naar werken worden in het IPO overigens even goed waargenomen. Dit geldt bijvoorbeeld voor ontvangers van een WAO-uitkering die (gedeeltelijk) aan het werk gaan en voor studenten die naast hun studie (gaan) werken. Bij de analyses op basis van het SEP is de vraag of men al dan niet werkt, beantwoord op basis van de situatie op het moment van de enquête, dat is in de maand oktober van het betreffende jaar.

De aandacht blijft in het hiernavolgende beperkt tot alleenstaanden, alleenstaande ouders en samenwonende of gehuwde partners van 15-64 jaar. Thuiswonende kinderen en andere gezinsleden blijven buiten beschouwing. Het is weliswaar mogelijk dat een arm huishouden uit de armoede weet te ontsnappen doordat een thuiswonend kind werk vindt, maar het is de vraag of het dan om een structurele inkomensverbetering gaat. In de meeste gevallen zal het werkende kind immers na enige tijd het ouderlijk huis verlaten, waardoor de achterblijvende gezinsleden weer op het oude inkomen terugvallen.⁴⁸ Het participatiebeleid van de overheid is er ook in de eerste plaats op gericht om de arbeidsdeelname van alleenstaanden en samenwonende partners te stimuleren en niet de arbeidsparticipatie van thuiswonende kinderen.

De arbeidsparticipatie van personen van 65 jaar en ouder is in Nederland vrijwel nihil. Het is dan ook weinig zinvol om te onderzoeken welke kans 65-plussers hebben om door middel van arbeid uit de armoede te ontsnappen: deze kans is immers praktisch nul. Bevordering van de arbeidsparticipatie van 65-plussers is vooralsnog ook geen doelstelling van het overheidsbeleid, al is niet uitgesloten dat dit in de toekomst, met het oog op de betaalbaarheid van de oudedagsvoorziening, zal veranderen.

Om via werk uit de armoede te kunnen ontsnappen, zal men eerst werk moeten vinden. Gezien de sterke stijging van de arbeidsparticipatie in Nederland in de afgelopen tien jaar zou men verwachten dat ook een groeiend deel van de armen erin is geslaagd aan het werk te gaan.

Figuur 5.10 Kans op werk voor arme niet-werkenden, 1985-1998

Bron: CBS (SEP'84-'98) SCP-bewerking

Figuur 5.10, die is gebaseerd op het SEP, laat zien dat hiervan slechts ten dele sprake is. De ononderbroken lijn in deze grafiek geeft de kans weer dat iemand die in een bepaald jaar tot een arm huishouden behoorde en geen betaald werk had, een jaar later (vermeld op de x-as) wel aan het werk was. De kans voor arme, niet-werkende personen tussen 15 en 65 jaar om werk te vinden schommelde tussen 1985 en 1984, met uitzondering van het jaar 1992, steeds tussen 10% en 14% en ligt pas vanaf 1995 boven de 15%.

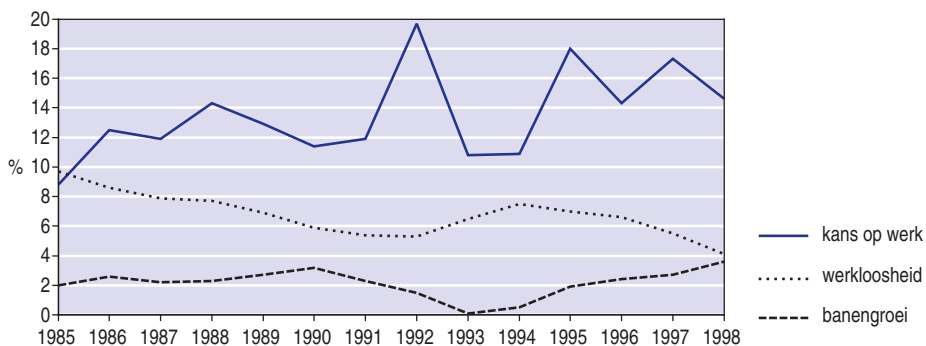
Nu loopt de kans op werk sterk uiteen tussen verschillende groepen. Zo hebben jongeren meer kans op werk dan ouderen, en hoogopgeleiden meer kans dan laagopgeleiden. De ontwikkeling van de kans op werk in de periode 1985-1998 zou dan ook mede kunnen zijn bepaald door veranderingen in de samenstelling van de groep arme niet-werkenden. Als in een opgaande conjunctuurfase, zoals de jaren 1985-1988, in eerste instantie vooral de meest kansrijken (jongeren en hoogopgeleiden) werk vinden, is het begrijpelijk dat daarna de kans op werk voor de resterende groep armen (ouderen en laagopgeleiden) daalt, zelfs als de hoogconjunctuur aanhoudt. Om een goed beeld te krijgen van veranderingen in de kans op werk, dient dus gecorrigeerd te worden voor veranderingen in de samenstelling van de groep arme niet-werkenden. Hiertoe is een logistische regressieanalyse uitgevoerd, waarbij de kans op werk niet alleen wordt verklaard uit het kalenderjaar, maar ook uit een aantal achtergrondkenmerken, te weten geslacht, leeftijd, opleidingsniveau, positie in het huishouden, burgerlijke staat en de arbeidsmarktpositie van de partner. Deze regressie bevestigt het grote belang van leeftijd en opleidingsniveau voor de kans op werk. De belangstelling gaat hier echter vooral uit naar het effect van het kalenderjaar dat resteert nadat rekening is gehouden met het effect van de achtergrondkenmerken. Figuur 5.10 laat zien, dat het verloop van de kans op werk voor arme niet-werkenden na correctie voor veranderingen in de samenstelling van de groep (aangegeven met de onderbroken lijn), nauwelijks verschilt van de oorspronkelijke reeks.

In figuur 5.11 wordt de (gecorrigeerde) kans van niet-werkende armen om werk te vinden geconfronteerd met de werkgelegenheids groei en het werkloosheidspercentage. A priori zou men verwachten dat de kans op werk globaal hetzelfde verloop vertoont

als de groei van het aantal banen, maar tussen beide reeksen blijkt slechts een zwak verband te bestaan. Tussen 1985 en 1992 lijkt er zo goed als geen verband tussen de kans op werk en de banengroei te bestaan. Pas vanaf 1993 komt de sterk aantrekkende banengroei redelijk overeen met een stijgende kans voor arme niet-werkenden om aan het werk te gaan. Ook tussen de kans op werk en het werkloosheidspercentage lijkt pas vanaf de jaren negentig een (negatieve) samenhang te bestaan. Ondanks het feit dat de kans op werk voor arme niet-werkenden in de tweede helft van de jaren negentig wat groter is geworden, is deze kans met 14% tot 18% nog altijd betrekkelijk klein: jaarlijks slaagt in niet meer dan één op de zes à zeven arme huishoudens een volwassene erin aan het werk te gaan. Dit bevestigt de eerdere constatering dat de sterke werkgelegenheids groei in de jaren negentig grotendeels aan de arme 'inactieve' huishoudens is voorbijgegaan.

Figuur 5.11 (Gecorrigeerde) kans op werk voor arme niet-werkenden en banengroei en werkloosheidspercentage, 1985-1998

Bron: CBS (SEP'84-'98); CBS (c: Tijdreeksen arbeid); SCP-bewerking

5.12 Loont werken?⁴⁹

Hoewel de kans van een niet-werkende arme om aan het werk te gaan, klein is, biedt ook het vinden van werk nog geen garantie dat men uit de armoede ontsnapt. Daarvoor moet het werk immers voldoende inkomen opleveren om boven de armoedegrens uit te klimmen. Gezien het grote verschil in gemiddeld inkomen en in armoede-incidentie tussen werkenden en niet-werkenden lijkt de kans hierop wel groot. Het staat echter geenszins vast dat een niet-werkende die werk vindt, een inkomen gaat verdienen dat vergelijkbaar is met dat van degenen die al werken. Integendeel, de kans is groot dat een arme werkvinder aan de 'onderkant' van de arbeidsmarkt aan het werk gaat. Dit zal in ieder geval zo zijn als hij of zij werk vindt doordat de laagbetaalde werkgelegenheid groeit (bijvoorbeeld dankzij een relatieve verlaging van het minimumloon). Maar ook als een inactieve van wie de productiviteit tekortschiet, na scholing erin slaagt aan het werk te gaan, zal het daarbij doorgaans gaan om laagbetaald werk. Als inactieven aan de onderkant van de arbeidsmarkt aan het werk gaan, is het mogelijk dat zij zich nog steeds onder de lage-inkomensgrens bevinden en daardoor niet uit de armoede ont-

snappen. In deze paragraaf wordt onderzocht hoe groot de kans is dat het vinden van werk voor armen voldoende inkomensverbetering oplevert om boven de armoedegrens uit te komen.

Tabel 5.17, die wederom is gebaseerd op het Inkomenspanelonderzoek (IPO), laat zien hoeveel loon armen die werk vinden bruto gaan verdienen in het kalenderjaar dat zij werk vinden en in volgende jaren, indien zij aan het werk blijven. Hierbij kan jaar nul betrekking hebben op elk van de kalenderjaren 1989 tot en met 1996 en jaar één op de kalenderjaren 1990 tot en met 1997. Voor jaar twee, drie en verder valt er steeds een kalenderjaar af. Zo heeft jaar acht uitsluitend betrekking op 1997; het gaat dan om personen die in 1989 nog arm en zonder werk waren, die in 1990 werk hebben gevonden en die in alle volgende jaren zijn blijven werken, zodat 1997 het achtste jaar was waarin zij werkten. Het aantal personen waarvoor de analyse is uitgevoerd, neemt dan ook sterk af met het aantal jaren dat men aan het werk is.

In het jaar waarin men aan het werk gaat, bedraagt het bruto arbeidsinkomen gemiddeld 12.700 gulden (uitgedrukt in guldens van 1990). Dit lijkt wellicht een laag bedrag, maar men dient te bedenken dat men doorgaans slechts een deel van dat kalenderjaar daadwerkelijk aan het werk is.⁵⁰ In het tweede kalenderjaar stijgt het arbeidsinkomen van degenen die aan het werk blijven, dan ook fors, met 44% tot 20.400 gulden.⁵¹ Niettemin ligt het gemiddelde arbeidsinkomen in het tweede jaar nog ruim onder het wettelijk minimumloon voor een volwassene met een voltijd baan, dat in de onderzochte periode (1990-1997) varieerde van 23.800 tot 26.000 gulden (in guldens van 1990). De verklaring hiervoor kan zijn gelegen in het feit dat een deel van de werkvinders een deeltijd baan heeft en dat voor jongeren (onder 23 jaar) een lager minimumloon geldt.

Ook in het derde en in volgende jaren waarin men werkt, stijgt het arbeidsinkomen, zij het beduidend minder snel dan in het tweede jaar. Na vier jaar ligt het gemiddelde loon voor het eerst boven het minimumloon.⁵² Als men na acht jaar nog steeds werkt, is het arbeidsinkomen bijna tweeëneenhalf maal zo hoog als in het eerste jaar en anderhalf maal zo hoog als in het tweede jaar. Het ligt dan 33% boven het minimumloon.⁵³ Als men het effect van het vinden van werk op de inkomenspositie wil beoordelen, maakt het dus veel uit of men alleen het inkomen in het jaar waarin men werk vindt, in beschouwing neemt, of ook rekening houdt met latere inkomensverbeteringen.

Tabel 5.17 laat ook zien welk deel van de werkvinders erin slaagt uit de armoede te ontsnappen (berekend op basis van het gestandaardiseerde besteedbare huishoudensinkomen dat in de tabel niet is vermeld). In het jaar waarin men werk vindt, is dit iets minder dan de helft (43%). Dat dit percentage niet hoger is, wordt onder meer verklaard door het feit dat de meeste werkvinders nog een deel van het jaar op een uitkering waren aangewezen, waardoor zij in dit eerste jaar nog niet voldoende verdienen om boven de armoedegrens uit te klimmen. Inderdaad blijkt in het tweede jaar, als men althans blijft werken, al 60% boven de lage-inkomensgrens uit te klimmen. In de volgende jaren loopt dit aandeel nog gestaag op: na vier jaar is bijna driekwart van de werkvinders uit de armoede ontsnapt en na acht jaar zijn dit er zelfs negen op de tien. Of het vinden van werk tevens een ontsnapping uit de armoede betekent, wordt dus

niet alleen bepaald door het loon dat men in het eerste jaar gaat verdienen, maar ook door de vraag of men in de volgende jaren aan het werk blijft en verder in inkomen vooruitgaat.

Tabel 5.17 Inkomensontwikkeling en armoede-incidentie van armen die werk vinden^a, 1989-1997 (in procenten, tenzij anders vermeld)

jaar	0	1	2	3	4	5	6	7	8
reëel bruto arbeidsinkomen (x 1.000 gulden ^b)	0,0	12,7	20,4	22,9	25,6	27,2	28,8	28,9	31,9
mutatie t.o.v. het voorgaande jaar ^c (%)			44	4	2	2	4	-3	4
arm	100	57	40	32	27	19	17	14	10
blijvend werkzaam ^d	0	100	80	66	58	53	49	46	45
niet-arm en blijvend werkzaam ^{d, e}	0	43	47	45	42	43	41	40	41
n (= 100%)	(1.769)	(1.769)	(1.234)	(863)	(589)	(449)	(328)	(197)	(108)

a Alleenstaanden, hoofden van huishoudens en partners van 18-64 jaar die in jaar 0 tot een arm huishouden behoren en geen inkomen uit arbeid hebben. In jaar 1 en volgende jaren hebben zij wel inkomen uit arbeid of onderneming.
b Constante gulden van 1990.
c Mutatie van het arbeidsinkomen van personen die in het betreffende en het voorgaande jaar werkten. Zo heeft de daling van het bruto arbeidsinkomen in jaar 7 met 3% betrekking op de 197 personen die zowel in jaar 6 als jaar 7 werkten.
d In procenten van de groep die in jaar 1 werk vond.
e Berekend als $(100 - \text{arm}) \times \text{blijvend werkzaam} / 100$.

Bron: CBS (IPO'89-'97) SCP-bewerking

Lang niet iedere arme die werk vindt, blijft echter gedurende langere tijd werken. Een aanzienlijk deel van de armen die aan het werk gaan, raakt dit werk na kortere of langere tijd weer kwijt, zo blijkt uit tabel 5.17. In het tweede kalenderjaar neemt het aantal werkenden al met 20% af, en ook in de daaropvolgende jaren stopt steeds een aanzienlijk deel met werken, waardoor na acht jaar minder dan de helft (45%) van de oorspronkelijke werkvinders nog ononderbroken aan het werk is. Hierbij zijn personen die in een eerder jaar zijn gestopt met werken en daarna opnieuw aan het werk gaan, buiten beschouwing gelaten. Worden deze meegeteld, dan stabiliseert het aandeel werkenden zich na vier jaar op ongeveer 70% (niet in de tabel). Dit betekent dat van de armen die werk vinden iets minder dan de helft langdurig blijft werken, terwijl de rest gemiddeld de helft van de tijd zonder werk zit. Daarbij past de kanttekening dat ook de werkvinders die in alle jaren blijven werken, kortere perioden van inactiviteit kunnen doormaken.

Worden de percentages werkenden die aan de armoede weten te ontsnappen, gecombineerd met de percentages werkvinders die blijven werken, dan blijkt het aandeel armen dat dankzij het vinden én het behouden van werk boven de armoedegrens uitklimt, zich vrij snel te stabiliseren op iets meer dan 40%, zo kan men lezen in de op een na onderste rij van tabel 5.18. Het percentage van de werkenden dat zich boven de armoedegrens bevindt, blijft met het verstrijken van de tijd weliswaar toenemen, maar

tegelijkertijd neemt het aandeel werkvinders dat blijft werken in ongeveer hetzelfde tempo af. Dit betekent niet dat de overigen allen in armoede blijven verkeren of terugvallen in armoede. Maar voorzover zij aan de armoede ontsnappen, is dit niet dankzij het werk, maar ondanks het feit dat zij niet (permanent) blijven werken.

Hoewel in tabel 5.18 het ontsnappen uit de armoede is gerelateerd aan het vinden en behouden van werk, hoeft tussen beide factoren geen direct oorzakelijk verband te bestaan. Zo kan men ook boven de armoedegrens uitkomen doordat een gezinslid werk vindt of doordat de samenstelling van het huishouden verandert. Als bijvoorbeeld een kind het huishouden verlaat terwijl het gezinsinkomen gelijk blijft, zal het gestandaardiseerde besteedbare huishoudensinkomen, waarin rekening wordt gehouden met de omvang en samenstelling van het huishouden, stijgen. Het is dan mogelijk dat men boven de armoedegrens uitkomt zonder dat het huishoudensinkomen verandert. De gegevens in tabel 5.18 bieden geen inzicht in de vraag in welke mate dergelijke factoren mede de kans bepalen om uit de armoede te komen. Om deze verstorende effecten uit te schakelen, is een analyse uitgevoerd voor uitsluitend die arme werkvinders van wie de partner (indien aanwezig) niet aan het werk gaat, het inkomen van eventuele kinderen niet verandert en de samenstelling van het huishouden geen veranderingen ondergaat (exacter uitgedrukt: de equivalentiefactor blijft gelijk; deze kan ook veranderen indien de leeftijd van de kinderen een bepaalde grens overschrijdt). De uitkomsten van deze analyse verschillen slechts weinig van die voor de totale groep werkvinders (zie hiervoor SCP/CBS 1999: 127). Het arbeidsinkomen dat de meer 'selecte' groep werkvinders gaat verdienen, is aanvankelijk iets lager, maar stijgt in de volgende jaren beduidend sterker, waardoor het gemiddelde na drie jaar al ruim boven het minimumloon ligt. Het gemiddelde gestandaardiseerde huishoudensinkomen stijgt echter aanzienlijk minder snel, doordat het loon in de meeste gevallen in mindering wordt gebracht op een sociale uitkering. In het eerste jaar waarin men werkt, ligt het gemiddelde huishoudensinkomen nog juist onder de lage-inkomensgrens. Slechts 36% ontsnapt dan uit de armoede. In het tweede jaar dat men werkt, is echter bijna twee derde (65%) boven de lage-inkomensgrens uitgeklimmen. Het brutoloon van gemiddeld bijna 25.000 gulden levert gemiddeld een stijging van het gestandaardiseerde nettohuishoudensinkomen met iets meer dan 6.000 gulden op. Dit betekent dat men bijna driekwart van het brutoloon dat men gaat verdienen, weer kwijtraakt door de vermindering van de uitkering en de afdracht van belastingen en premies. De zogeheten impliciete marginale druk bedraagt gemiddeld 72%. Als men ook in het derde en vierde jaar blijft werken, stijgt het gemiddelde huishoudensinkomen slechts licht, maar niettemin is na vier jaar 78% van de werkvinders boven de lage-inkomensgrens uitgeklimmen.

Deze uitkomsten lijken op het eerste gezicht de opvatting te logenstraffen dat veel armen gevangen zitten in een 'armoedeval' (zie bijv. Commissie Laagste segment arbeidsmarkt 1994, Interdepartementale commissie inkomensafhankelijke regelingen (Commissie Derksen) 1997, Van Wijnbergen 1998). Het bruto-inkomen dat men gaat verdienen als men een relatief laagbetaalde baan accepteert, zou netto weinig opleveren, of soms zelfs in een inkomensachteruitgang resulteren, zodat men er niet in slaagt via werk aan de armoede te ontsnappen. Veel inactieven zouden daarom ervan afzien om werk

te zoeken of een aangeboden baan te accepteren. De oorzaak van de armoedeval zou enerzijds zijn gelegen in het relatief hoge niveau van de sociale uitkeringen en anderzijds in de veelheid aan inkomensafhankelijke regelingen. Indien het loon dat men gaat verdienen niet of nauwelijks hoger is dan de uitkering die men ontvangt en indien de eigen inkomsten volledig op de uitkering worden ingehouden, levert een baan vrijwel geen inkomensverbetering op. Dit effect wordt nog versterkt door het bestaan van inkomensafhankelijke subsidies en eigen bijdragen, zoals huursubsidie, studietoelagen, kinderopvang en kwijtschelding van gemeentelijke heffingen. Als het bruto-inkomen stijgt, wordt het financiële voordeel dat deze regelingen oplevert kleiner. Indien een aantal van deze negatieve inkomenseffecten samenvalt, is het in theorie zelfs mogelijk dat een bruto-inkomensstijging in een netto-inkomensdaling resulteert (vgl. Van Wijnbergen 1998: 51-53).

Vorenstaande analyses bevestigen weliswaar dat de impliciete marginale druk voor arme werkvinders behoorlijk hoog is, namelijk 72% in de eerste twee jaar. Niettemin is na twee jaar werken toch twee derde van de armen uit de armoede ontsnapt en na vier jaar meer dan driekwart. De meeste arme werkvinders zitten dus niet gevangen in een armoedeval. Toch mag hieruit niet worden geconcludeerd dat de armoedeval geen serieus probleem vormt. Om twee redenen bieden deze cijfers namelijk slechts een beperkt inzicht in de ernst van de armoedeval. De eerste reden is dat de gegevens alleen betrekking hebben op de inkomensontwikkeling van armen die aan het werk gaan. Hoe de inkomensontwikkeling zou zijn geweest van armen die zonder werk blijven indien zij wel aan het werk zouden zijn gegaan, kan hieruit niet worden opgemaakt. Als de armoedeval een serieuze belemmering vormt om werk te accepteren, dan mag men verwachten dat de armoedeval voor degenen die wel aan het werk gaan veel minder diep is dan voor degenen die zonder werk blijven. Met andere woorden, een analyse van de armoedeval voor werkvinders, verschaft geen inzicht in het belang van de armoedeval voor de armen die niet aan het werk gaan.

De tweede reden is dat de hier geanalyseerde gegevens alleen betrekking hebben op het netto besteedbare inkomen. Niet alle inkomensafhankelijke tegemoetkomingen en uitgaven, die ook een belangrijke oorzaak (kunnen) zijn van de armoedeval, zijn daarin verwerkt. Dit is wel het geval met de individuele huursubsidie (IHS), de studiefinanciering (WSF) en de tegemoetkoming studiekosten (TS), maar bijvoorbeeld niet met de eigen bijdragen voor kinderopvang en de kwijtschelding van gemeentelijke heffingen. Ook wordt geen rekening gehouden met het feit dat werken op zichzelf kosten met zich kan meebrengen, zoals reiskosten en de kosten van werkkleding. De feitelijke toename van de 'vrije' bestedingsmogelijkheden is daardoor geringer dan uit het hier berekende besteedbare huishoudensinkomen blijkt.

5.13 Conclusie

Na de sterke krimp in het begin van de jaren tachtig, liet de werkgelegenheid in Nederland vanaf 1984 een opmerkelijk herstel zien. Tussen 1984 en 1999 nam de werkgelegenheid met ruim twee miljoen personen toe. Het jaar 1984 markeerde echter ook de omslag van een lange periode van afnemende inkomensongelijkheid naar een periode van toenemende inkomensverschillen. Aan de andere kant nam de armoede (op basis

van een absolute armoedegrens) juist in het begin van de jaren tachtig sterk toe, om in de tweede helft van de jaren tachtig weer af te nemen en zich in de jaren negentig te stabiliseren. Op het eerste gezicht suggereren deze simpele feiten dat werkgelegenheids-groei een doeltreffend middel is om armoede te bestrijden, maar dat daarvoor de prijs moet worden betaald van een grotere inkomensongelijkheid. De cijfers lijken, met andere woorden, de *trickle-down*these te bevestigen. De analyse in dit hoofdstuk laat echter zien dat de situatie niet zo simpel is. Er bestaat geen eenduidig verband tussen de ontwikkeling van de werkgelegenheid enerzijds en veranderingen in de inkomensongelijkheid en armoede anderzijds. Integendeel, in de meeste gevallen blijkt het (directe) effect van veranderingen in de arbeidsparticipatie op de inkomensverdeling en de armoede-incidentie te verwaarlozen te zijn in vergelijking tot het effect van andere factoren. Welke factoren dat precies zijn, is echter niet altijd even duidelijk. Wanneer veranderingen in de inkomensongelijkheid en de armoede-incidentie worden 'ontleed', blijken veranderingen *binnen* de onderscheiden subcategorieën doorgaans veel belangrijker dan veranderingen *tussen* de categorieën en veranderingen in de verdeling van de populatie over de categorieën. Zo was de stijging van de inkomensongelijkheid in de tweede helft van de jaren tachtig voor ruim driekwart het gevolg van de grotere inkomensverschillen binnen diverse groepen actieve en inactieve huishoudens. De grotere inkomensverschillen tussen de groepen droeg voor iets minder dan een derde bij aan de toenemende ongelijkheid. De stijging van de arbeidsparticipatie, die tot uitdrukking kwam in een toename van het aandeel tweeverdieners en een beperkte afname van het aandeel uitkeringsgerechtigden, bood hiertegen slechts in zeer geringe mate tegenwicht. De daling van de armoede in dezelfde periode (1985-1990) werd eveneens voor meer dan driekwart (zelfs 82%) veroorzaakt door de vermindering van de armoede-incidentie binnen de verschillende groepen en was slechts voor een klein deel te danken aan de groei van het aandeel actieve en de afname van het aandeel inactieve huishoudens. Zo bezien is de directe invloed van de werkgelegenheidsontwikkeling op de inkomensongelijkheid en de armoede zeer beperkt. Dit wordt bevestigd door de ontwikkeling in de jaren negentig. De sterke werkgelegenheids-groei uit de tweede helft van de jaren tachtig zette zich in de jaren negentig onverminderd voort; ondanks een economische teruggang in 1993 en 1994 groeide de werkgelegenheid tussen 1990 en 1997 met driekwart miljoen personen ofwel 13%. Toch bleven zowel de inkomensongelijkheid als de armoede-incidentie in deze jaren vrijwel gelijk. De oorzaak daarvan was dat de inkomensongelijkheid en armoede-incidentie binnen de afzonderlijke groepen nauwelijks veranderde, evenmin als de inkomensverschillen tussen de groepen, terwijl het effect van de verder stijgende arbeidsparticipatie evenals in de voorgaande jaren zeer klein was.

Dat de groei van de werkgelegenheid zo weinig effect had, moet vooral worden verklaard uit het feit dat de nieuwe banen voor het grootste deel zijn bezet door (herintredende) vrouwen en andere nieuwkomers op de arbeidsmarkt. Daardoor resulteerde de banengroei vooral in een sterke groei van het aandeel tweeverdieners en slechts in geringe mate in een daling van het aandeel uitkeringsgerechtigden. Groei van het aandeel tweeverdieners resulteert overigens, anders dan verwacht, op zichzelf wel in een kleinere inkomensongelijkheid, doordat de inkomensverschillen binnen de groep

tweeverdieners relatief klein zijn. Maar het effect hiervan op de totale inkomensongelijkheid blijkt te verwaarlozen te zijn. Evenzo is het effect van een groeiend aandeel tweeverdieners, die zelden arm zijn, op de totale armoede-incidentie gering, doordat tegelijkertijd het aandeel van de groep eenverdienersparen, die ook relatief weinig armen telt, afneemt.

Voor een verklaring van de algemene trends in inkomensongelijkheid en armoede in de afgelopen twintig jaar moet in de eerste plaats worden gezocht naar factoren die de ontwikkelingen binnen de afzonderlijke categorieën verklaren. Het is echter niet eenvoudig vast te stellen om welke factoren het daarbij gaat. Voor het belang van twee factoren die in de internationale vakliteratuur vaak worden genoemd als oorzaak van de toegenomen loonongelijkheid, namelijk de technologische ontwikkeling en de concurrentie uit de lagelonenlanden, kon in dit onderzoek geen enkel bewijs worden gevonden. Zo vertoonde de loonverhouding tussen hoog- en laagopgeleiden in Nederland tot voor kort een dalende tendens (recent lijkt er van een kentering sprake), hetgeen in strijd is met beide verklaringen. Sterkere aanwijzingen werden gevonden voor een samenhang tussen de loonverhoudingen en de veranderingen in de beroepsstructuur. De groei van de werkgelegenheid in de wetenschappelijke en de leidinggevende beroepen, die ten dele samenhangt met de overgang naar een postindustriële of kennis-economie, 'verklaart' een substantieel deel van de toegenomen loonongelijkheid, doordat het hierbij om de best betaalde beroepsgroepen gaat. Niettemin blijkt ook in dit geval de toename van de loonongelijkheid *binnen* de beroepsgroepen een groter deel van de toename van de loonverschillen te verklaren.

De analyse in dit hoofdstuk leverde ook diverse aanwijzingen op, dat het overheidsbeleid een rol heeft gespeeld bij de toename van de inkomensongelijkheid en de armoede. De (relatieve) verlaging van de uitkeringsniveaus in de jaren tachtig heeft de kloof tussen werkenden en niet-werkenden vergroot en bijgedragen aan de toename van de armoede. Het is echter niet geheel duidelijk in hoeverre het overheidsbeleid ook verklaart dat de inkomensverschillen binnen verschillende groepen van uitkeringsgerechtigden zijn toegenomen. Zo was de invloed van de overheid op de forse toename van de binnengroepsongelijkheid van 65-plussers, die meer dan een kwart van de toename van de inkomensongelijkheid tussen 1985 en 1990 verklaart, waarschijnlijk beperkt. De grotere spreiding in pensioenuitkeringen lijkt daarvoor de eerst verantwoordelijke factor.

Een analyse van de loonongelijkheid op macroniveau leverde als uitkomst op dat de toename van de beloningsverschillen sinds 1984 vooral samenhangt met de (relatieve) verlaging van de uitkeringsniveaus (de z.g. vervangingsratio) en met het krimpende werkgelegenheidsaandeel van de quartaire sector. Op zichzelf zijn deze uitkomsten plausibel: de verlaging van de uitkeringen heeft ruimte geschapen voor een forse groei van laagbetaalde werkgelegenheid, terwijl de krimp van de quartaire sector vooral van invloed was op de loonverschillen in het middendeel van het 'loongebouw'. Het is echter moeilijk vast te stellen of deze veranderingen in het overheidsbeleid daadwerkelijk de oorzaak waren van de omslag in de beloningsverhoudingen, of dat het overheidsbeleid in dit opzicht de (autonome) ontwikkelingen op de markt volgde en ten dele versterkte. De invloed van het overheidsbeleid op de ontwikkeling van de armoede in de afgelopen

twintig jaar lijkt minder omstreden. Bijna twee derde van de stijging van de armoede tussen 1977 en 1985 was het gevolg van grotere armoede onder inactieve huishoudens, die nauw samenhangt met de ontwikkeling van de uitkeringsniveaus. Weliswaar nam ook de armoede onder de actieve huishoudens in de eerste helft van de jaren tachtig toe, als gevolg van de algehele 'verarming' van de Nederlandse bevolking ten tijde van de diepste naoorlogse recessie. Verder droegen ook het verlies aan werkgelegenheid en de groei van het aandeel uitkeringsgerechtigden bij aan de toename van de armoede. Als de uitkeringen in deze periode gelijk op waren gegaan met de lonen (door consequente toepassing van de zogenoemde koppeling), zou de armoede echter beduidend minder sterk zijn gestegen, althans onder de veronderstelling dat de andere factoren daardoor niet zouden zijn beïnvloed. Dat de armoede in de jaren negentig zich op een structureel hoger niveau heeft gestabiliseerd dan aan het eind van de jaren zeventig, kan dan ook eenvoudig worden verklaard uit het feit dat de relatieve verlaging van de uitkeringen in de jaren tachtig, in de jaren negentig niet ongedaan is gemaakt. Daardoor is de relatieve inkomenspositie van uitkeringsgerechtigden ten opzichte van werkenden structureel verslechterd.

Dat de ontwikkeling van de arbeidsparticipatie op macroniveau weinig heeft bijgedragen aan de veranderingen in de inkomensverhoudingen en de armoede, neemt niet weg dat werk op individueel niveau van groot belang is om de inkomenspositie te verbeteren en uit de armoede te ontsnappen. Wie als arme werk vindt en dit werk gedurende langere tijd behoudt, zal in verreweg de meeste gevallen na verloop van tijd uit de armoede ontsnappen: 60% van de werkvinders lukt dit binnen twee jaar, ruim driekwart binnen vier jaar en 90% binnen acht jaar. Het probleem is evenwel dat slechts een klein deel van de niet-werkende armen erin slaagt aan het werk te gaan: in de jaren negentig niet meer dan zo'n 15% à 17% per jaar. Ondanks de sterke werkgelegenheidsgroei is dit percentage vergeleken met de jaren tachtig niet veel gestegen. En wie aan het werk komt, slaagt er lang niet altijd in dit werk gedurende langere tijd te behouden: slechts de helft blijft zonder onderbreken minimaal zes jaar aan het werk. Als gevolg hiervan slaagt toch niet meer dan zo'n 40% van de arme werkvinders er *dankzij* het behoud van het werk in boven de armoedegrens uit te klimmen.

Bij de analyses in dit hoofdstuk moet een belangrijke kanttekening worden gemaakt. De ontwikkeling van de werkgelegenheid en de arbeidsparticipatie is immers steeds als een gegeven, *exogene* factor opgevat. Anders gezegd, de werkgelegenheid of het aandeel actieve huishoudens was in de analyses steeds een van de onafhankelijke variabelen, en de loon- of inkomensongelijkheid of de armoede-incidentie de afhankelijkke variabele. De loon- en inkomensverhoudingen zijn op hun beurt echter ook van invloed op de ontwikkeling van de werkgelegenheid en de arbeidsparticipatie. Er bestaat dus een wederkerig verband tussen de werkgelegenheid en arbeidsparticipatie enerzijds en de loon- en inkomensverhoudingen anderzijds. Als hiervoor is geconstateerd dat veranderingen in de werkgelegenheid en de arbeidsparticipatie slechts een beperkt effect hebben gehad op de ontwikkeling van de inkomensongelijkheid en de armoede, mag daaruit niet worden geconcludeerd dat beide factoren los van elkaar staan. Het is immers mogelijk dat de toename van de inkomensverschillen vanaf het

midden van de jaren tachtig mede heeft bijgedragen aan de groei van de werkgelegenheid. Als er een ander beleid was gevoerd ten aanzien van de sociale zekerheid, zou de inkomensongelijkheid wellicht minder zijn toegenomen, maar ook de werkgelegenheidsontwikkeling zou daardoor mogelijkveel minder gunstig zijn geweest.

- 1 Een andere bekende ongelijkheidsmaatstaf is de Atkinsonindex, die is gebaseerd op een nutsfunctie met een constante mate van ongelijkheidsaversie $\varepsilon = -yU''(y)/U'(y)$, waarin U de nutsfunctie en y het inkomen is (vgl. Atkinson 1970 en Lambert 1993: 100-102). Het voordeel van deze maatstaf is dat hij expliciet een normatief element omvat, namelijk de mate van ongelijkheidsaversie ε . Bij het gebruik van de Atkinsonindex in de praktijk is dit echter ook een nadeel, aangezien niet duidelijk is welke waarden van ε overeenkomen met feitelijk levende opvattingen over ongelijkheid en men derhalve voor meerdere waarden van ε berekeningen dient uit te voeren. Om te voorkomen dat een groot aantal ongelijkheidscijfers moet worden gepresenteerd, is er daarom in dit hoofdstuk van afgezien ook van de Atkinsonindex gebruik te maken.
- 2 Een andere, veelgenoemde interpretatie van de Ginicoëfficiënt is dat hij gelijk is aan één minus de helft van de oppervlakte tussen de Lorenzcurve en de diagonaal in een grafiek waarin het gecumuleerde inkomensaandeel wordt afgezet tegen het gecumuleerde bevolkingsaandeel (bijv. Lambert 1993: 35). Deze interpretatie vergt echter begrip van de Lorenzcurve, hetgeen bij gebruik van de Ginicoëfficiënt in publieke discussies waarschijnlijk te veel gevraagd is.
- 3 Het gaat hier om de zogenoemde Theil(1)coëfficiënt, die verschilt van de Theil(2)coëfficiënt waarin de populatieaandelen in plaats van de inkomensaandelen als weegfactoren worden gebruikt.
- 4 Idealiter zou ook met vermogensinkomsten (uit effecten e.d.) rekening moeten worden gehouden. In de meeste inkomensstatistieken is daarover echter onvoldoende bekend.
- 5 Men kan overigens betwisten of deze veronderstelling wel zo plausibel is. Doorgaans lijken de ouders immers meer bestedingsmogelijkheden te hebben dan hun kinderen. Bovendien is het de vraag of de afhankelijke partner evenveel zeggenschap heeft over het gezinsinkomen als de kostwinner. Omdat hierover echter vrijwel geen informatie beschikbaar is, wordt meestal van de fictie uitgegaan dat de welvaart gelijk over alle gezinsleden is gespreid.
- 6 De equivalentiefactor is per definitie gelijk aan 1 voor een alleenstaande. Voor een (echt)paar zonder kinderen bedraagt de equivalentiefactor 1,38, voor een paar met een kind jonger dan 18 jaar 1,70 en voor een paar met twee kinderen 1,90. Een eenoudergezin met een kind krijgt een equivalentiefactor van 1,33 en een eenoudergezin met twee kinderen 1,52. Voor overige huishoudens zie het overzicht in SCP/CBS (1998: 54).
- 7 In feite zouden de brutoloonkosten, dat is het brutoloon plus de werkgeverspremies, een betere loonindicator zijn, aangezien deze precies aangeven wat een werkgever bereid is voor werknemers met verschillende kenmerken te betalen.
- 8 Het gestandaardiseerde inkomen van een alleenstaande met een netto-inkomen x is kleiner dan dat van twee samenwonenden met een gezamenlijk netto-inkomen $2x$. Als samenwonenden uit elkaar gaan (of alleenstaanden niet gaan samenwonen) kunnen de gestandaardiseerde inkomensverschillen dus toenemen. Dit geldt des te sterker als de samenwonenden niet beide hetzelfde inkomen hebben, zoals in de praktijk meestal het geval is. Als zij uit elkaar gaan, zullen zij als alleenstaande een verschillend inkomen hebben, zodat de geregistreerde inkomensongelijkheid toeneemt.
- 9 Dit is het geval indien de inkomensverdeling scheef is naar rechts, hetgeen onder meer geldt voor de lognormale verdeling, die vaak als benadering van de inkomensverdeling wordt beschouwd.
- 10 Namelijk $(1 + 0,016) / (1 - 0,333 - 0,016) \times 19 \times 5\%$.
- 11 In 1984 vond een algehele verlaging van de sociale uitkeringen met 3% plaats, in 1987 werd het uitkeringspercentage van de WW verlaagd van 75% naar 70% van het laatstverdiende loon en gedurende het grootste deel van de jaren tachtig werden de sociale uitkeringen niet aangepast aan de loonontwikkeling ('bevroren').
- 12 Als men inkomen uit onderneming geniet hoeft het niet per se om de grootste inkomensbron te gaan om als zelfstandige en dus als 'actief' te worden aangemerkt. De reden hiervoor is dat zelfstandigen soms ook een negatief inkomen kunnen hebben (d.w.z. verlies lijden), in welk geval een zeer klein ander (positief) inkomen al als grootste inkomen zou worden aangemerkt.

- 13 Omdat de omslag van nivellering naar denivellering in 1983 plaatsvond, is het enigszins willekeurig of de grens tussen de eerste en de tweede subperiode bij 1981 of 1985 wordt gelegd (zoals opgemerkt zijn geen gegevens voor tussenliggende jaren beschikbaar). Hoewel de inkomensongelijkheid in 1981 iets kleiner was dan in 1985, is toch laatstgenoemd jaar als grens gekozen, omdat de meeste achterliggende variabelen (het populatieaandeel van actieven en inactieven, het gemiddelde reële inkomen van beide categorieën en de inkomensongelijkheid binnen de categorie inactieven) in 1985 en niet in 1981 een omslag vertonen.
- 14 Bijstandsuitkeringen en werkloosheidsuitkeringen zijn in deze en de volgende tabellen samengevoegd, omdat door wetswijzigingen in enkele jaren een 'kunstmatige' verschuiving tussen beide categorieën heeft plaatsgevonden. Zo ging in 1987 de WWV, die voordien tot de bijstand werd gerekend, op in de WW en ging in 1996 de RWW, die bij de werkloosheidsuitkeringen werd ingedeeld, op in de nieuwe bijstandswet (nABW).
- 15 Strikt genomen geldt dit alleen als de verhouding tussen het bijstandsniveau van verschillende huishoudensvormen overeenkomt met de gehanteerde equivalentiefactor. In werkelijkheid is dit niet exact het geval, maar geldt het bijvoorbeeld wel bij benadering voor de verhouding tussen een (echt)paar zonder kinderen en een alleenstaande.
- 16 Voor deze vergelijking zou het beter zijn om de ontvangers van een RWW-uitkering in te delen bij de bijstandsontvangers, aangezien beide uitkeringen aan elkaar gelijk waren. Het beschikbare datamateriaal laat een dergelijke indeling echter niet toe. Om een vergelijkbare reden kan de ontwikkeling tussen 1995 en 1997 niet worden beschreven: doordat de RWW met ingang van 1996 opging in de bijstand (zie noot 11) bestond de categorie werkloosheidsuitkeringen in 1996 en 1997 nog uitsluitend uit WW'ers.
- 17 Doordat het minimumloon niet geldt voor zelfstandigen, zou het effect op de werkgelegenheid en inkomensverdeling in feite veel kleiner moeten zijn dan doorgaans in de neoklassieke theorie wordt verondersteld. Wie, vanwege een te lage productiviteit, niet als werknemer tegen het minimumloon aan de slag kan, zou immers als zelfstandige kunnen gaan werken. Zoals gebruikelijk wordt ook hier echter verondersteld dat dit, om welke reden dan ook, niet mogelijk is, zodat het minimumloon een effectieve belemmering vormt om aan het werk te gaan.
- 18 Dit geldt alleen onder de veronderstelling dat neveninkomsten volledig worden 'gekort' op de uitkering. Als dit niet het geval is, kan het wel aantrekkelijk zijn om een laagbetaalde baan te combineren met een (gedeeltelijke) uitkering, waardoor men boven het niveau van een volledige uitkering kan uitkomen.
- 19 Zie bijv. de discussie in het *Journal of Economic Perspectives* 9 (1995) 1.
- 20 Recent zijn ook enkele andere theoretische verklaringen voor een positieve relatie tussen het aanbod van hoogopgeleiden en hun relatieve beloning geopperd. Het model dat Laitner (2000) voorstelt, vertoont enige overeenkomst met Krugmans verklaring. Hij laat zien dat onder de veronderstelling dat de productiviteit in de onderwijssector dankzij de technologische ontwikkeling toeneemt, steeds meer mensen een hogere opleiding zullen volgen. Hij toont aan dat in dat geval de beloning van hoogopgeleiden sneller zal stijgen dan van laagopgeleiden. Nahuis en Smulders (2000) ontwikkelen een model waarin kennis voor hoogopgeleid personeel zowel een inputfactor als een outputfactor is. De kennisproductie van hoger opgeleiden in een bedrijf vergroot daardoor de productiviteit van andere hoogopgeleiden die deze kennis als input gebruiken. Naarmate in een bedrijf meer hoogopgeleiden werken, stijgt derhalve hun productiviteit en wordt ook hun loon hoger.
- 21 Berekend op basis van het AVO'91 van het SCP. In de transport-, opslag- en communicatiesector en in de overige dienstverlening (voornamelijk overheid en quartaire sector) deed de organisatiegraad met respectievelijk 35% en 33% overigens niet onder voor die in de industrie.
- 22 Recent onderzoek van Leuven en Oosterbeek (2000) duidt zelfs op een forse stijging van het rendement op onderwijs tussen 1994 en 1999, van 5,8% per extra jaar onderwijs naar 8,5%. Omdat dit onderzoek slechts twee meetmomenten omvat die bovendien op verschillende databestanden zijn gebaseerd, is het niet duidelijk hoe robuust dit resultaat is.
- 23 Vóór 1972 was het onderzoek veel beperkter en ontbrak een aantal bedrijfstakken, waaronder de zakelijke dienstverlening (CBS 1985). Daardoor is het niet mogelijk op basis van deze oudere gegevens de ontwikkeling van de totale loonongelijkheid in kaart te brengen. Aangezien de aandacht in deze studie uitgaat naar de ontwikkeling in de laatste decennia, is het ontbreken van gegevens over de periode vóór 1972 echter geen serieus gemis.

- 24 De ongelijkheidsmaatstaven zijn berekend op basis van CBS-cijfers over het aandeel van de voltijdwerknemers in opeenvolgende loonklassen. Omdat het gemiddelde loon in die loonklassen niet bekend is, is dit steeds gelijk gesteld aan het gemiddelde van de ondergrens en de bovengrens van de betreffende klasse. Het gemiddelde loon in klasse 500-600 gulden per week is dus op 550 gulden gesteld. Voor de laagste en hoogste loonklasse kan deze berekeningswijze echter niet worden toegepast, doordat de ondergrens (bij de laagste klasse) of de bovengrens (bij de hoogste klasse) niet bekend is. Voor de laagste klasse is steeds verondersteld dat het gemiddelde loon twee derde van de bovengrens bedraagt. Voor de hoogste klasse is verondersteld dat de lonen binnen deze klasse volgens de Paretoverdeling zijn verdeeld. De alfacoëfficiënt van deze verdeling is geschat op basis van de vijf hoogste loonklassen waarvoor gegevens beschikbaar zijn en is berekend als het gemiddelde van de alfa voor deze vijf klassen.
- De berekening van vooral de Ginicoëfficiënt en in mindere mate ook de Theilcoëfficiënt, is gevoelig voor het aantal inkomensklassen dat wordt gebruikt. Impliciet wordt immers verondersteld dat de ongelijkheid binnen de loonklassen nihil is. Naarmate men minder loonklassen onderscheidt, zal de berekende ongelijkheidscoëfficiënt in het algemeen kleiner zijn. Omdat de CBS-gegevens niet voor alle jaren op een gelijk aantal loonklassen betrekking hebben, zijn voor een aantal jaren loonklassen samengevoegd, zodat de berekeningen voor alle jaren op hetzelfde aantal loonklassen zijn gebaseerd. Getracht is het aantal loonklassen op zodanige wijze te reduceren, dat het globale patroon van de loonverdeling over de verschillende klassen in opeenvolgende jaren redelijk overeenkomt. Doordat het gemiddelde nominale loon in de beschouwde periode ongeveer driemaal zo hoog is geworden, kunnen daarbij niet voor alle jaren dezelfde loonklassen worden gehanteerd. Terwijl in 1972 nog 52% van de voltijdlonen lager was dan 300 gulden per week, gold dit in 1984 nog slechts voor 2% van de lonen. De modale loonklasse (met het hoogste percentage werknemers) was in 1972 250-300 gulden en in 1984 650-700 gulden.
- 25 In de loongegevens van de Enquête werkgelegenheid en lonen (EWL) zijn de lonen opgenomen van een aantal groepen die in het Jaarlijks onderzoek naar werkgelegenheid en lonen (JWL) dat tot en met 1994 werd gehouden, ontbraken. Het gaat hierbij onder meer om directeuren van ondernemingen, werknemers jonger dan 16 of ouder dan 64 jaar, meewerkende gezinsleden en thuiswerkers (CBS 1997c: 42). Hierdoor is zowel het aandeel zeer hoge als het aandeel zeer lage lonen sterk toegenomen en daarmee ook de berekende loonongelijkheid.
- 26 Hierbij is de reeks voor de jaren 1984-1994 als basis genomen en zijn de reeksen voor de jaren 1977-1984 en 1972-1977 met een zodanige factor vermenigvuldigd, dat zij in de jaren 1984 en 1977 op de volgende reeks aansluiten.
- 27 Berekend op basis van SCP (AVO'83 en AVO'91).
- 28 Gedefinieerd als werknemers met een normale werkweek van meer dan 35 uur.
- 29 De loongegevens uit AVO'95 duiden op een zeer forse toename van de Theilcoëfficiënt van de lonen van voltijdwerknemers (van 0,1081 naar 0,1335) die binnen bepaalde groepen zelfs extreem groot is (een verdubbeling van de ongelijkheid onder personen van 15-24 jaar en onder personen met een vbo-diploma). Het is dubieus of het hierbij om reële veranderingen gaat. Daar komt bij dat de verdeling van werknemers over beroepen en (in mindere mate) over bedrijfs-takken sterk verschillen van de overeenkomstige verdelingen in AVO'91 en ook van de verdelingen die uit de Enquête beroepsbevolking 1995 van het CBS kunnen worden afgeleid. Dit doet vermoeden dat de beroeps- en bedrijfstakindeling in AVO'95 minder betrouwbaar is. Daardoor wordt het risico groot dat een decompositieanalyse tot onjuiste conclusies zou leiden.
- 30 In beginsel is het mogelijk dat bij een decompositie naar een *combinatie* van verschillende achtergrondkenmerken het belang van de binnengroepsongelijkheid kleiner wordt. Vanwege de betrekkelijk kleine steekproefomvang van het AVO worden de onderscheiden categorieën echter al snel te klein. Wel is het mogelijk om het geslacht te combineren met elk van de andere kenmerken (leeftijd, opleidingsniveau, bedrijfstak en beroepsgroep). De bijdrage aan de totale ongelijkheid van de binnengroepsongelijkheid blijkt daardoor evenwel niet noemenswaardig kleiner te worden.
- 31 De rendementen zijn berekend op basis van een lineaire regressie van de logaritme van het loon van voltijdwerknemers met als verklarende variabelen geslacht, leeftijd, positie in het huishouden, opleiding, beroepsgroep (behalve in 1979) en bedrijfstak.

- 32 Het is gebruikelijk om het rendement van onderwijs uit te drukken in de procentuele opbrengst (in termen van loon) per jaar extra onderwijs dat men heeft gevolgd. Hoewel het rendement dan eenvoudig in een getal kan worden uitgedrukt, heeft deze benadering diverse beperkingen. Omdat alleen gegevens beschikbaar zijn over het behaalde diploma moet het aantal jaren dat men onderwijs heeft gevolgd, worden geschat. Bovendien kan men daarbij geen onderscheid maken in niveau tussen opleidingen met dezelfde (gemiddelde) duur. Ten slotte dient men een veronderstelling te maken over het functionele verband (bijv. lineair, logaritmisch of kwadratisch) tussen het aantal jaren onderwijs en het loon. Door de verschillende opleidingen als dummyvariabelen in de regressievergelijking op te nemen, hoeft men geen van deze arbitraire veronderstellingen te maken. Als men het (geschatte) aantal onderwijsjaren in de regressievergelijking opneemt, blijkt het rendement overigens in 1991 een minimum te bereiken. In 1983 en 1987 bedroeg het geschatte rendement op een jaar extra onderwijs 5,7%, in 1991 5,4% en in 1995 5,9%.
- 33 Een rechtvaardiging voor het gebruik van de productiviteitsstijging als proxy voor de technologische ontwikkeling, kan worden ontleend aan het neoklassieke groeiemodel van Solow. In dit model heeft de technologische ontwikkeling in een steady-stategroeipad een arbeidsbesparend (of *labour-augmenting*) karakter en komt derhalve tot uitdrukking in een stijging van de arbeidsproductiviteit (Solow 2000: 30-35).
- 34 Hierbij wordt eerst een vergelijking geschat die alleen een constante term bevat en in iedere volgende stap wordt aan de vergelijking die variabele toegevoegd die op 95% niveau significant is en die de F-waarde van de regressievergelijking het sterkst doet toenemen. Als bij toevoeging van een nieuwe variabele het significantieniveau van een eerder opgenomen variabele tot onder de 90% zakt, wordt deze uit de vergelijking verwijderd.
- 35 Omdat alleen jaarcijfers beschikbaar zijn, zijn de een halfjaar vertraagde variabelen geconstrueerd door het gemiddelde te nemen van de lopende waarde en de waarde van een jaar eerder.
- 36 Hiertoe is eerst een lineaire regressie uitgevoerd van de Ginicoëfficiënt op het kalenderjaar (plus een constante). Vervolgens zijn de residuen van deze regressie als te verklaren variabele opgenomen in een nieuwe regressievergelijking die op dezelfde wijze is geschat als hiervoor is geschat (d.w.z. met stapsgewijze toevoeging van de meest significante variabelen). Een andere mogelijkheid zou zijn geweest om niet het niveau van de ongelijkheidsmaatstaf, maar de jaarlijkse mutatie als te verklaren variabele in de regressievergelijking op te nemen. De ongelijkheidsmaatstaven vertonen echter van jaar tot jaar vrij grote fluctuaties, die voornamelijk aan meetfouten lijken te moeten worden toegeschreven. Men zou in dat geval dus voornamelijk 'ruis' trachten te verklaren. Bovendien gaat de belangstelling hier in de eerste plaats uit naar de verklaring van de trendbreuk in de ontwikkeling van de loonongelijkheid en niet naar de verklaring van de jaarlijkse fluctuaties.
- 37 De beroepsgroep is tot 1989 alleen bekend voor oneven jaren, de waarde voor de even jaren is bepaald door middel van interpolatie. Daarnaast vertoont de reeks een breuk tussen 1975 en 1977 als gevolg van een andere indeling van leidinggevende beroepen.
- 38 In de regressievergelijking van de oorspronkelijke Theilcoëfficiënt heeft de vervangingsratio eveneens een significant negatief effect. Daarnaast is er een significant positief effect van de verhouding tussen de productiviteitsstijging en het aandeel hoogopgeleiden. Aangezien dit laatste effect verdwijnt na de correctie voor de lineaire trend, gaat het hierbij waarschijnlijk om een toevallig effect (*spurious correlation*).
- 39 Daarnaast zijn er armoedemaatstaven die niet alleen met het aantal armen rekening houden, maar ook met de 'intensiteit' van de armoede, dat wil zeggen hoe ver het inkomen van de armen onder de armoedegrens ligt. Verder kan ook de ongelijkheid in de verdeling van het inkomen van de armen een rol spelen. Bij al deze armoedemaatstaven speelt alleen de hoogte van het inkomen een rol. (Vgl. Sen 1981 en CBS/SCP 1999: § 3.2.)
- 40 Bij vergelijkingen over een langere periode kunnen zich overigens wel problemen voordoen door veranderingen in de samenstelling van het consumptiepakket. Zo kan men zich afvragen of het wel echt mogelijk is om de consumptieve bestedingen van een gemiddeld huishouden anno 2000 te vergelijken met de bestedingen van een overeenkomstig huishouden in bijvoorbeeld 1950. Tal van producten die nu deel uitmaken van een normaal consumptiepakket (bijv. een cd-speler, personal computer, mobiele telefoon), bestonden in 1950 niet eens.

- 41 De wijze van berekening is echter een andere. Vergelijk bijvoorbeeld de vijfde/eerste decielverhouding met de armoedemaat 50% van het mediane inkomen. In het eerste geval vergelijkt men het *inkomensniveau* van de op 10% na armste persoon met dat van de mediane persoon, in het tweede geval meet men het aandeel personen met een inkomen onder 50% van het mediane inkomen. Dat een maat voor relatieve armoede weinig verschilt van een ongelijkheidsmaat blijkt bijvoorbeeld uit de internationaal vergelijkende studie van Wildeboer Schut et al. (2000).
- 42 Vanwege verschillen in het consumptiepatroon wordt hierbij voor alleenstaanden overigens een iets ander prijsindexcijfer gehanteerd dan voor meerpersoonshuishoudens.
- 43 Weliswaar komen de equivalentiefactoren die worden gebruikt om het gestandaardiseerde inkomen te berekenen niet exact overeen met de verhoudingen tussen de minimuminkomens voor verschillende typen huishoudens, onder meer doordat de kinderbijslag niet kostendekkend is. Daardoor is het gestandaardiseerde inkomen van huishoudens met meerdere kinderen die van een minimum-inkomen rondkomen, lager dan het gestandaardiseerde inkomen van een alleenstaande, zodat zij ook als 'arm' worden aangemerkt.
- 44 In 1995 was het sociaal minimum voor een alleenstaande 15% lager dan de lage-inkomensgrens, voor een eenoudergezin met een of twee kinderen respectievelijk 10% en 15% lager, voor een paar zonder kinderen 12% en voor een paar met een of twee kinderen 23% (berekend op basis van Vrooman en Snel 1999: 37).
- 45 Uit een door het CBS uitgevoerde gevoeligheidsanalyse blijkt dat het aantal arme huishoudens met minder dan 20% zou afnemen indien de lage-inkomensgrens 5% lager zou liggen (CBS/SCP 1999: 12-13).
- 46 Dit is overigens wel het geval bij enkele alternatieve armoedemaatstaven, waarbij niet alleen het aantal (aandeel) armen, maar ook het gemiddelde inkomensstekort en de inkomensverdeling onder armen een rol spelen. Zie bijvoorbeeld CBS/SCP 1999 (hoofdstuk 3).
- 47 Deze paragraaf is een bewerking van SCP/CBS (1999: paragraaf 7.2).
- 48 Of men dan ook weer onder de armoedegrens terechtkomt, hangt af van het gewicht van het vertrekende kind bij het bepalen van de equivalentiefactor van het huishouden. Als een kind het huis verlaat, zal het aantal huishoudensleden en daarmee de equivalentiefactor dalen, zodat eenzelfde inkomen in een hoger gestandaardiseerd inkomen resulteert. Als men daardoor boven de armoedegrens blijft, heeft dit evenwel niets met het vinden van werk te maken, maar met een verandering in de huishoudenssamenstelling.
- 49 Deze paragraaf is een licht gewijzigde versie van SCP/CBS (1999: paragraaf 7.3).
- 50 Als de momenten waarop de niet-werkende armen aan het werk gaan gelijkmatig over het jaar gespreid zouden zijn en men de rest van het jaar aan het werk zou blijven, zou men gemiddeld in dit jaar zes maanden betaald werk verrichten.
- 51 Ogenscheinlijk bedraagt de mutatie 61%, namelijk $(20,4 - 12,7) / 12,7 \times 100\%$. Het gemiddelde arbeidsinkomen van degenen die ook in jaar twee nog werken, bedraagt in jaar één echter 14.200 gulden i.p.v. 12.700 gulden, zodat zij 'slechts' $(20,4 - 14,2) / 14,2 \times 100\% = 44\%$ vooruit zijn gegaan.
- 52 De gegevens voor het vierde jaar waarin men werkt, hebben betrekking op de jaren 1993-1997. In deze jaren was het reële minimumloon lager dan 25.500 gulden (in guldens van 1990).
- 53 De gegevens voor het achtste jaar hebben uitsluitend betrekking op 1997, in welk jaar het minimumloon (in guldens van 1990) 23.800 gulden bedroeg.

6 DE WAARDE VAN WERK IN DE POSTINDUSTRIËLE SAMENLEVING: SAMENVATTING EN BELEIDSCONSEQUENTIES

6.1 Inleiding

Betaald werk heeft zich het afgelopen decennium in een opmerkelijke herwaardering mogen verheugen. Terwijl in de jaren tachtig van de twintigste eeuw velen de hoop op terugkeer naar volledige werkgelegenheid hadden opgegeven en sommigen ietwat voorbarig het naderende einde van het traditionele arbeidsethos aankondigden, kreeg bevordering van de arbeidsparticipatie in de jaren negentig weer een centrale plaats in het sociaal-economische beleid. Dit beleid was bovendien succesvoller dan zelfs de grootste optimist had verwacht: in de jaren negentig groeide het aantal werkenden in Nederland met een kwart, ofwel bijna anderhalf miljoen personen.

In verschillende rapporten van de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (WRR) is de herwaardering van betaalde arbeid in verband gebracht met de verbetering van de kwaliteit van het werk. Die kwaliteitsverbetering zou (mede) het gevolg zijn van de overgang die de economie in de tweede helft van de twintigste eeuw heeft doorgemaakt van een industriële fase naar een postindustriële of dienstenfase. Terwijl werk in de industrie vaak 'fysieke labeur' betekende, biedt werk in de dienstensector juist volop mogelijkheden tot zingeving en persoonlijke ontplooiing. Een eerste doelstelling van deze studie was te onderzoeken of de overgang naar een postindustriële arbeidsmarkt in de afgelopen 25 jaar daadwerkelijk gepaard is gegaan met een verbetering van de kwaliteit van de arbeid (regradatie). Sommige onderzoekers hebben namelijk de stelling geponeerd dat de kwaliteit van het werk juist afneemt (degradatie) of dat de verschillen tussen de 'bovenkant' en de 'onderkant' van de arbeidsmarkt almaar groter worden (polarisatie). In hoofdstuk 2 is onderzocht welke van deze drie visies op de ontwikkeling van de kwaliteit van de arbeid het meest overeenstemt met de feitelijke ontwikkelingen op de Nederlandse arbeidsmarkt in het laatste kwart van de twintigste eeuw.

Aan betaald werk worden in het algemeen drie belangrijke functies toegeschreven, zo is in hoofdstuk 1 uiteengezet. In de eerste plaats wordt betaalde arbeid beschouwd als onmisbare bron van welvaart en als (financieel) draagvlak voor de verzorgingsstaat. Een (eenmalige) daling van de arbeidsparticipatie zou ertoe kunnen leiden dat dit draagvlak steeds verder afbrokkelt, doordat ze een negatieve spiraalbeweging in werking zet van voortdurend uitdijende socialezekerheidsuitgaven, stijgende premies en belastingen, oplopende loonkosten en uitstoot van arbeidskrachten. In hoofdstuk 3 is deze draagvlakfunctie van arbeid kritisch onder de loep genomen om te bezien of ze theoretisch en empirisch stand kan houden.

In de tweede plaats vervult arbeid de functie van bron van individueel 'nut' of welzijn. Wellicht de belangrijkste wijziging die zich in de waardering van werk heeft voorgedaan, is dat tegenwoordig vooral de positieve bijdrage van arbeid aan het individuele

welzijn wordt belicht. Natuurlijk is nooit ontkend dat betaalde arbeid voor de meeste huishoudens de belangrijkste bron van inkomen is, maar in het afgelopen decennium is steeds meer nadruk gelegd op het belang van arbeidsdeelname voor de persoonlijke ontplooiing, het doorbreken van sociaal isolement en de bevordering van maatschappelijke participatie en integratie. Daar staat overigens tegenover dat er recent weer meer aandacht uitgaat naar mogelijke negatieve gevolgen van werk voor de gezondheid in de vorm van stress en burn-out. Hoofdstuk 4 van deze studie behelst een uitgebreid onderzoek naar de individuele nutsfunctie van werk: welke invloed hebben het al dan niet werken en de aard van het werk c.q. het soort 'inactiviteit' op de individuele leefsituatie, zowel in meer objectieve termen als zoals deze door mensen zelf wordt ervaren.

Een derde functie die aan arbeid wordt toegeschreven, is die van verdelingsmechanisme. Als belangrijkste bron van inkomen is betaald werk vanzelfsprekend een cruciale factor bij het totstandkomen van de inkomensverdeling. Aangezien werkenden doorgaans een aanzienlijk hoger inkomen hebben dan niet-werkenden, ligt het in de rede dat een stijging van de arbeidsdeelname bijdraagt aan vermindering van de inkomensongelijkheid en bestrijding van de armoede. Het onderzoek in hoofdstuk 5 wijst evenwel uit dat de relatie tussen arbeidsparticipatie enerzijds en armoede en inkomensongelijkheid anderzijds zowel theoretisch als empirisch veel gecompliceerder is dan men op het eerste gezicht zou verwachten.

In de volgende paragrafen wordt het onderzoek uit de hoofdstukken 2-5 van deze studie, dat hiervoor kort is aangestipt, samengevat. Paragraaf 6.2 schetst de uitkomsten van het onderzoek in hoofdstuk 2 naar de veranderingen in de kwalitatieve structuur van de werkgelegenheid in de afgelopen 25 jaar. Paragraaf 6.3 tracht, op basis van het onderzoek in hoofdstuk 3, de vraag te beantwoorden in hoeverre werk in de postindustriële samenleving de functie vervult van bron van maatschappelijke welvaart en draagvlak voor de verzorgingsstaat. In paragraaf 6.4 worden de resultaten uit hoofdstuk 4 over het belang van betaald werk voor het individuele nut of welzijn samengevat. Paragraaf 6.5 biedt tot slot een overzicht van het onderzoek in hoofdstuk 5 naar de relatie tussen arbeidsparticipatie, inkomensongelijkheid en armoede. Als afsluiting van het hoofdstuk beschrijven de twee laatste paragrafen twee alternatieve routes die het participatiebeleid de komende jaren zou kunnen volgen. De eerste route, beschreven in paragraaf 6.6, houdt op hoofdlijnen een voortzetting in van het beleid van het afgelopen decennium, waarin verdere verhoging van de arbeidsparticipatie het belangrijkste doel van het sociaal-economische beleid is. De tweede route, die in paragraaf 6.7 wordt uiteengezet, wijkt hiervan af doordat het belang van een hogere arbeidsparticipatie enigszins wordt gerelativeerd en de aandacht verschuift naar het bevorderen van de welvaart door het verhogen van de arbeidsproductiviteit.

6.2 De transformatie van de arbeidsmarkt

In vrijwel alle beschouwingen over de arbeidsmarktontwikkelingen van de afgelopen decennia wordt betoogd dat de arbeidsmarkt een metamorfose heeft ondergaan – of nog steeds ondergaat. Terwijl de 'oude' situatie steevast wordt aangeduid als de indus-

triële arbeidsmarkt, lopen de aanduidingen van de nieuwe situatie uiteen van postindustriële tot informatie-, kennis- of zelfs postmoderne arbeidsmarkt. Deze uiteenlopende benamingen duiden er al op dat het karakter van de veranderingen op de arbeidsmarkt niet eenduidig is. Over een aantal veranderingen bestaat overigens geen onduidelijkheid. De verschuiving in de economische structuur van de nijverheid (industrie, bouw, nutsbedrijven) naar de dienstensector, de opmars van de werkende vrouw en de sterke groei van het deeltijdwerk waren de meest in het oog lopende ontwikkelingen op de Nederlandse arbeidsmarkt in de afgelopen 25 jaar. De beoordeling van de kwalitatieve ontwikkelingen op de arbeidsmarkt loopt evenwel uiteen. Er bestaan drie contrasterende visies. Volgens de 'degradatiethese' vertoont de kwaliteit van het werk een dalende trend. Vooral onder invloed van de technologische ontwikkeling zouden de werkenden steeds meer een verlengstuk worden van de apparatuur waarmee zij werken, en in het werk steeds minder gelegenheid vinden tot ontplooiing van hun persoonlijkheid en capaciteiten. De aanhangers van de 'regradatiethese' daarentegen bespeuren precies de tegenovergestelde ontwikkeling. De verschuiving van de werkgelegenheid van de landbouw en industrie naar de dienstensector en de mechanisering, automatisering en informatisering (twee ontwikkelingen die nauw met elkaar samenhangen) leiden ertoe dat fysiek zwaar, onaangenaam en routinematig werk geleidelijk verdwijnt, terwijl het nieuw gecreëerde werk veel meer ruimte biedt voor ontplooiing van geestelijke capaciteiten en sociale interactie. Een derde visie, de 'polarisatiethese', houdt het erop dat beide tendensen zich tegelijkertijd voordoen, maar in verschillende segmenten van de arbeidsmarkt. De positieve ontwikkelingen zouden beperkt blijven tot de 'hogere' beroepsgroepen, terwijl in de 'lagere' beroepsgroepen de negatieve tendensen overheersen. Het middensegment zou steeds meer afbrokkelen.

In hoofdstuk 2 bleek dat het niet eenvoudig is vast te stellen welke van de drie thesen de juiste is – dat verklaart waarschijnlijk ook waarom de drie opvattingen naast elkaar kunnen blijven bestaan. Ten aanzien van de beroepen- en functiestructuur is het duidelijkst sprake van regradatie: de werkgelegenheidsgroei is geconcentreerd in de hogere beroepen en functies. Tegelijkertijd bleef de omvang van de werkgelegenheid in de laagste beroepen en functies opvallend stabiel, zodat tot op zekere hoogte ook van een polarisatietendens kan worden gesproken. Ten aanzien van de arbeidsinhoud en arbeidsomstandigheden is geen sprake van eenduidige ontwikkelingen: het werk wordt minder eentonig en minder gevaarlijk, maar tegelijkertijd verrichten meer mensen lichamelijk zwaar werk en klagen steeds meer werkenden over een hoog werktempo. Vuil werk, werk met stank en lawaai en werk dat weinig ontplooiingsmogelijkheden biedt, komen nog ongeveer even vaak voor als twintig jaar geleden. De ontwikkeling van de kwaliteit van de arbeid biedt derhalve voor geen van de drie thesen veel steun. Met betrekking tot het dienstverband is weliswaar het flexibele werk fors toegenomen, maar dit is veeleer ten koste gegaan van het aandeel zelfstandigen dan van het aandeel vaste banen. Bovendien blijken die vaste banen, anders dan vaak wordt verondersteld, eerder langer dan korter van duur te zijn dan vroeger. De differentiatie in dienstverbanden en arbeidsduur is groter geworden, maar deze ontwikkeling kan niet eenvoudig als degradatie, regradatie of polarisatie worden getypeerd.

Uit deze schets van arbeidsmarktontwikkelingen rijst een verwarrend beeld op. Een eenduidige karakterisering is eigenlijk alleen mogelijk indien men bepaalde ontwikkelingen welbewust buiten beschouwing laat. Wil men recht doen aan de verscheidenheid aan kwalitatieve tendenties, dan kan men in feite niet anders concluderen dan dat het werk aan het eind van de twintigste eeuw 'anders' was dan een kwart eeuw daarvoor, zonder dat het mogelijk is er een bepaald etiket op te plakken.

6.3 De maatschappelijke welvaartsfunctie van werk

De grote nadruk op 'werk, werk en nog eens werk' in de jaren negentig werd ingegeven door een drietal functies die aan betaald werk in de postindustriële samenleving worden toegeschreven. Deze drie functies zijn in hoofdstuk 1 aangeduid als respectievelijk de macro-economische welvaarts- of draagvlakfunctie, de micronutsfunctie en de verdelingsfunctie van werk. In de hoofdstukken 3, 4 en 5 zijn deze drie functies van arbeid kritisch onder de loep genomen. In deze en de twee volgende paragrafen worden de belangrijkste resultaten daarvan samengevat.

Het belang dat aan arbeid wordt gehecht als bron van maatschappelijke welvaart, is in de loop der tijden aan sterke fluctuaties onderhevig geweest. Zowel de grondlegger van de moderne economische wetenschap, Adam Smith, als een van zijn grootste criticasters (maar tevens bewonderaar), Karl Marx, gaven aan arbeid een centrale plaats in hun beschouwingen over de ontwikkeling en de verdeling van de welvaart. Al verschilden zij sterk in hun beoordeling van de omstandigheden waaronder werk het grootste maatschappelijke nut afwerpt. Andere economen voerden de maatschappelijke welvaart daarentegen terug op de natuurlijke hulpbronnen waarop de mensheid uiteindelijk is aangewezen. De achttiende-eeuwse fysiocraten, zoals Quesnay, beschouwden de grond als de ultieme bron van welvaart. In lijn daarmee voorspelde Malthus dat de beschikbaarheid aan vruchtbaar land en grondstoffen uiteindelijk stringente beperkingen zou opleggen aan zowel het tempo van bevolkingsgroei als de welvaartsontwikkeling. Veel recenter, vanaf de jaren zestig van de twintigste eeuw, werden soortgelijke geluiden geuit door de milieubeweging. Vooral na het verschijnen van *Grenzen aan de groei*, het eerste Rapport aan de Club van Rome in 1972, vond de opvatting dat de eindigheid van de aarde strikte grenzen oplegt aan de toekomstige welvaartsontwikkeling, gretig aftrek. Geheel in contrast daarmee waren de veel optimistischer geluiden van de futurologen uit de jaren vijftig en zestig die voorspelden dat in de toekomst met een minimale arbeidsinspanning een vrijwel onbegrensde welvaarts-groei mogelijk zou zijn dankzij de voortschrijdende technologie. Op den duur zou de meeste arbeid de mens uit handen worden genomen door machines, computers en robots. In hun visie waren het vooral de beschikbaarheid van kapitaalgoederen en de daarin belichaamde technologie die het welvaartsniveau bepalen. Met de herwaardering van betaalde arbeid in de jaren negentig van de vorige eeuw, lijkt de balans voor wat betreft de bron van maatschappelijke welvaart weer in de richting van betaalde arbeid door te slaan. De plausibiliteit van de veronderstelde 'natuurlijke' grenzen aan de groei heeft – nu bijna dertig jaar later nog weinig van de doemscenario's van de Club van Rome is uitgekomen – aan overtuigingskracht verloren.

Al zal tegenwoordig niemand meer het belang van natuurlijke hulpbronnen en milieu ontkennen. De gedachte dat uiteindelijk bijna alle menselijke arbeid door machines en computers zal worden overgenomen, kon in de jaren tachtig toen alom van *jobless growth* werd gesproken, nog op veel steun rekenen (vgl. Rifkin 1995). Maar nu aan het begin van de nieuwe eeuw de werkgelegenheid in recordtempo groeit, er veeleer een tekort dan een overschot aan arbeidskrachten is en mensen eerder over een gebrek dan een teveel aan vrije tijd klagen, lijkt de factor arbeid in het productieproces belangrijker dan ooit. Misschien dat de onbemande fabrieken, die ons al zo lang worden voorspeld, er ooit nog zullen komen, maar een 'onbemenst' ziekenhuis of verzorgingstehuis is ook op langere termijn ondenkbaar (een onbemand ziekenhuis of verzorgingstehuis overigens wel).

Toch is het weinig zinvol om arbeid tot *de* bron van of *het* draagvlak voor de maatschappelijke welvaart te benoemen. In lijn met de heersende economische opvatting kan in feite slechts worden gezegd dat de welvaart het gemeenschappelijke product is van de aanwending van arbeid, kapitaal en natuurlijke hulpbronnen. De bijdrage van elke productiefactor afzonderlijk aan de totale productie is niet op zinvolle wijze te bepalen, aangezien die bijdrage strikt afhankelijk is van de andere factoren. Het is zinloos om te praten over de bijdrage van een procesoperator in de chemische industrie aan de nationale productie, los van de machines en computers waarvan hij of zij gebruikmaakt en los van de grondstoffen en energiebronnen die in het productieproces worden gebruikt: de een is eenvoudig niets waard zonder de ander.

Dat het niet zinvol is om naar de bijdrage van arbeid aan de nationale welvaart te vragen, betekent niet dat de vraag naar de bijdrage van een *toename* van de arbeidsparticipatie aan de *groei* van de welvaart zinloos is. Juist op dit effect van verhoging van de arbeidsparticipatie is de laatste jaren veel nadruk gelegd. Er wordt regelmatig op gewezen dat in een vergrijzende samenleving een stijging van de arbeidsparticipatie van de bevolking onder 65 jaar van groot belang is om de toekomstige groei van de maatschappelijke welvaart veilig te stellen. Als een steeds groter deel van de bevolking (de 65-plussers) niet meer in staat is (of wordt geacht) om te werken, zal een groter deel van de resterende bevolking (de 15-64-jarigen) aan het werk moeten om te voorkomen dat het 'productieve draagvlak' van de economie afbrokkelt.

Deze redenering negeert evenwel twee belangrijke bronnen van welvaart naast de betaalde arbeid (de eventuele afbreuk die economische groei doet aan 'niet-geprijsde' goederen, zoals natuur, milieu en rust, blijft dan nog buiten beschouwing).

In de eerste plaats levert niet alleen betaalde arbeid, maar ook onbetaalde arbeid een onmisbare bijdrage aan de maatschappelijke welvaart. Het gaat bijvoorbeeld om huishoudelijk werk, kinderverzorging en vrijwilligerswerk. Hoewel de financiële waardering van deze onbetaalde arbeid heel wat voeten in de aarde heeft, valt het aanzienlijke kwantitatieve belang ervan nauwelijks te ontkennen. Nu is het op zowel theoretische als empirische gronden aannemelijk dat een toename van de deelname aan betaalde arbeid een negatief effect heeft op de hoeveelheid werk die onbetaald wordt verricht. Anders gezegd: betaalde en onbetaalde arbeid zijn ten dele substituten. Niet volledig overigens, maar de ontwikkeling in de periode 1975-1995 duidt erop dat een gegeven toename van de tijd die wordt besteed aan betaalde arbeid, voor ongeveer de helft in

minderung wordt gebracht op de aan onbetaalde arbeid bestede tijd. Als de waarde van een uur onbetaalde arbeid gemiddeld de helft zou bedragen van de waarde van een uur betaalde arbeid, zou hierdoor de groei van de nationale productie tussen 1985 en 1995, die volgens de Nationale Rekeningen gemiddeld 2,6% per jaar bedroeg, met circa 1,2% worden overschat.

In de tweede plaats is de groei van de maatschappelijke welvaart, voorzover die correct wordt gemeten met het bruto binnenlands product (BBP), de resultante van de groei van de werkgelegenheid én van de stijging van de arbeidsproductiviteit. Indien mag worden verondersteld dat deze factoren onafhankelijk van elkaar zijn, resulteert een gegeven procentuele stijging van de werkgelegenheid in eenzelfde procentuele stijging van de nationale productie. Het is echter onwaarschijnlijk dat beide factoren zich werkelijk onafhankelijk van elkaar ontwikkelen. Om verschillende redenen gaat een sterkere stijging van de arbeidsparticipatie over het algemeen gepaard met een geringere stijging van de arbeidsproductiviteit.

Naarmate de arbeidsparticipatie hoger is, zal men, voor een verdere verhoging, minder productieve arbeidskrachten moeten inschakelen. Dit drukt de gemiddelde arbeidsproductiviteit per werkende. Een voorbeeld daarvan is de omvangrijke creatie van gesubsidieerde arbeidsplaatsen voor langdurig werklozen met een (veronderstelde) lage productiviteit in de jaren negentig.

Voorzover werkgelegenheidsgroei wordt gerealiseerd door een gematigde loonontwikkeling, gaat daarvan ook een remmende werking op de productiviteitsstijging uit. Ten eerste maakt loonkostenmatiging het voor werkgevers bij een gegeven stand van de technologie minder aantrekkelijk om arbeidskrachten te vervangen door kapitaalgoederen, aangezien arbeid in verhouding tot machines en computers goedkoper wordt. De kapitaal-arbeidverhouding zal daardoor dalen (of minder sterk stijgen), hetgeen gepaard gaat met een (relatieve) daling van de arbeidsproductiviteit. Ten tweede zullen werkgevers ook minder investeren in nieuwe, arbeidsbesparende technologieën. Zij zullen een oudere machine, die een grotere inzet van arbeid vergt, langer in bedrijf houden en minder snel vervangen door een nieuwe machine waarmee op het personeel zou kunnen worden bezuinigd. Ook dit remt de productiviteitsstijging.

De feitelijke ontwikkeling van werkgelegenheid, arbeidsproductiviteit en nationale productie bevestigt dat er geen eenduidig verband bestaat tussen de groei van de arbeidsdeelname en de economische groei. In de jaren zestig was de economische groei beduidend hoger dan in de jaren negentig, terwijl de werkgelegenheid in de jaren negentig iets sneller groeide. Met andere woorden, de verhoging van de arbeidsparticipatie droeg in de jaren negentig veel minder bij aan de welvaartsgroei dan in de jaren zestig.

Dit alles neemt niet weg dat een uitbreiding van de arbeidsparticipatie op zichzelf een positief effect op de maatschappelijke welvaart heeft zolang de (marginale) productiviteit van de laatst ingeschakelde arbeidskracht (*inclusief* het effect van diens inschakeling op de productiviteit van anderen) positief is. Het gaat hier echter niet zozeer om de absolute als wel om de relatieve bijdrage van een verhoging van de arbeidsparticipatie aan de welvaart. Mogelijkerwijs had men een ander pad kunnen volgen, waarop de arbeidsparticipatie weliswaar minder, maar de productiviteit en wellicht ook het nationaal product sterker zouden zijn gestegen. Wie streeft naar verbreding van het productieve

draagvlak dient zich dus niet uitsluitend te richten op de hoogte van de arbeidsparticipatie, maar evenzeer op de stijging van de arbeidsproductiviteit.

Hiervoor ging de aandacht uit naar de relatie tussen het niveau van arbeidsparticipatie en de maatschappelijke welvaart. Een tweede interpretatie van de draagvlakfunctie van betaalde arbeid luidt evenwel dat een hoge arbeidsparticipatie ook van belang is in verband met de (gewenste) verdeling van de maatschappelijke welvaart. Bij een gegeven nationaal product is in theorie weliswaar iedere gewenste verdeling daarvan over de bevolking mogelijk, maar de resulterende verdeling kan weer van invloed zijn op de *omvang* van het nationaal product. Naarmate de arbeidsparticipatie lager is, moet een groter deel van het verdiende nationaal inkomen via informele kanalen, belastingen en sociale zekerheid worden herverdeeld. Hoe omvangrijker die herverdeling is, hoe sterker het negatieve effect dat daarvan uitgaat op het niveau van de arbeidsparticipatie. Als een 'externe negatieve schok' (bijv. een oliecrisis of een internationale recessie) een (eenmalige) daling van de arbeidsparticipatie veroorzaakt, dreigt een negatieve spiraalbeweging in werking te worden gezet, waarin hogere collectieve lasten, hogere loonkosten, uitstoot van arbeidskrachten en toename van het aantal uitkeringsgerechtigden elkaar opvolgen. Aldus luidt de gedachte achter de negatieve spiraal van arbeidsparticipatie en sociale zekerheid, ook wel de valkuil van de sociale zekerheid genoemd. Bij deze redenering, die een belangrijke grondslag vormde voor het sociaal-economische beleid van de jaren tachtig en negentig, zijn echter de nodige kritische kanttekeningen te plaatsen.

Allereerst heeft de verhouding tussen werkenden en niet-werkenden, die in de vorm van de zogenoemde *i/a*-ratio (inactieven-/actievenratio) een centrale plaats inneemt in de negatieve spiraal, betrekking op betaald werkenden respectievelijk ontvangers van een socialezekerheidsuitkering. Een derde groep, de niet-(betaald)werkenden die geen uitkering ontvangen, blijft dan buiten beschouwing. Daardoor zijn de categorieën 'actieven' en 'inactieven' niet complementair: een toename van het aandeel actieven in de bevolking hoeft niet automatisch te leiden tot een daling van het aandeel inactieven, en vice versa. De geschiedenis van de afgelopen veertig jaar heeft dit ook uitgewezen. In de jaren zestig en de eerste helft van de jaren zeventig groeide het aandeel van zowel de werkenden als de uitkeringsgerechtigden in de bevolking. Het aandeel werkenden groeide dankzij de gunstige economische ontwikkeling, terwijl het aandeel uitkeringsgerechtigden toenam door de uitbouw van de verzorgingsstaat, waardoor steeds meer mensen aanspraak konden maken op een sociale uitkering en steeds minder volwassenen geen eigen inkomen (uit arbeid dan wel sociale zekerheid) hadden. Hiermee is niet gezegd dat de ontwikkeling van de werkgelegenheid of de participatiegraad niet van invloed is op de *i/a*-ratio, maar wel dat andere, 'autonome' ontwikkelingen van groter belang (kunnen) zijn. Op langere termijn wordt de verhouding tussen het aantal 'actieven' en het aantal 'inactieven' in sterkere mate bepaald door instituties (met name het stelsel van sociale zekerheid) en door moeilijk te beïnvloeden sociale en demografische ontwikkelingen (zoals de gezinsverdunding en vergrijzing) dan door de ontwikkeling van de arbeidsdeelname.

Een tweede kanttekening heeft betrekking op de relatie tussen het uitkeringsvolume (lees: het aantal uitkeringsontvangers) en de kosten van de sociale zekerheid. Er bestaat geen een-op-eenrelatie tussen het aantal uitkeringen en de totale kosten, doordat ook het gemiddelde uitkeringsniveau (de prijscomponent) een rol speelt. In het verleden, vooral in de jaren tachtig, hebben regeringen veelvuldig van de mogelijkheid gebruikgemaakt om de kosten van de sociale zekerheid te beperken ('beheersen' werd dat meestal genoemd) door het (relatieve) uitkeringsniveau te verlagen, bijvoorbeeld door de uitkeringen te 'bevriezen' in een periode waarin de lonen stegen. Daardoor daalde in de tweede helft van de jaren tachtig het beslag van de sociale zekerheid op het nationaal inkomen (de socialezekerheidsquote) aanzienlijk, hoewel het aandeel uitkeringsontvangers in de bevolking nog licht steeg. Daaraan was overigens een periode voorafgegaan waarin de socialezekerheidsuitgaven sterker stegen dan men op grond van de volumeontwikkeling zou verwachten, doordat het relatieve uitkeringsniveau in de jaren zeventig werd opgetrokken.

Een derde kanttekening betreft het feit dat hogere socialezekerheidsuitgaven, zeker op korte termijn, niet automatisch in hogere collectieve lasten resulteren. Een regering heeft immers ook de mogelijkheid om op andere overheidsuitgaven te bezuinigen of om het financieringstekort te laten oplopen. De ruimte voor de laatste optie, die in de jaren zeventig en tachtig veelvuldig is benut, is inmiddels overigens zeer beperkt, door de verplichtingen die Nederland in het kader van de Economische en Monetaire Unie (EMU) is aangegaan. Ook de mogelijkheid voor bezuinigingen op andere overheidsuitgaven lijkt in de toekomst, vanwege een toenemend aantal concurrerende wensen en behoeften (onder meer in verband met de vergrijzing van de bevolking), beperkt. Het is dan ook aannemelijk dat fluctuaties in de socialezekerheidsuitgaven in de toekomst sterker zullen doorwerken in de collectieve lasten dan in het verleden het geval is geweest.

De vierde kanttekening bij de negatieve spiraal van de sociale zekerheid is de belangrijkste. Deze betreft de 'afwenteling' van hogere lasten in de loonkosten. Een verhoging van de collectievelastendruk, ongeacht of deze in eerste instantie op de werkgever drukt (in de vorm van hogere werkgeverspremies voor de sociale zekerheid) of op de werknemers (in de vorm van hogere werknemerspremies of hogere loonbelastingtarieven), leidt tot een stijging van de brutoloonkosten, zo luidt de veronderstelling. De mate waarin werknemers erin slagen een verhoging van belastingen of premies af te wentelen op hun werkgever en de mate waarin werkgevers *niet* erin slagen een verhoging van hun lasten af te wentelen op de werknemers, zijn echter zowel theoretisch als empirisch niet eenvoudig te bepalen. Theoretisch hangt de mate van afwenteling sterk samen met het 'regime' dat op de arbeidsmarkt functioneert. Op een soepel functionerende neoklassieke arbeidsmarkt, waarin individuele vragers en aanbieders van arbeid (werkgevers respectievelijk werknemers) tegenover elkaar staan, wordt de mate van afwenteling bepaald door de vraag- en aanbodelasticiteiten. Naarmate het arbeidsaanbod minder sterk reageert op veranderingen in het (netto)loon en naarmate de vraag naar arbeid gevoeliger is voor veranderingen in de (bruto)loonkosten, wordt een groter deel van de lastenstijging gedragen door de werknemers. Aangezien het (mede op basis

van empirisch onderzoek) aannemelijk is dat de aanbodelasticiteit (in ieder geval van mannen) beduidend kleiner is dan de vraagelasticiteit, zou slechts een klein deel van een lastenverhoging tot uitdrukking komen in hogere loonkosten.

Deze beschrijving van de neoklassieke arbeidsmarkt is echter weinig realistisch. In werkelijkheid wordt een groot deel van de loonontwikkeling bepaald in onderhandelingen tussen vakbonden en werkgevers(organisaties). Daarbij spelen ook andere factoren dan de vraag- en aanbodelasticiteiten een rol. Naar verwachting zullen vakbonden in reactie op een stijging van de gemiddelde lastendruk op werknemers hogere looneisen stellen. Een verhoging van de marginale lastendruk is voor hen echter een stimulans tot matiging van de looneisen, omdat een brutoloonstijging in dat geval netto minder oplevert, terwijl de kosten in termen van een vermindering van de werkgelegenheid relatief hoog zijn. Deze theoretische verwachtingen worden door empirisch onderzoek bevestigd: hogere gemiddelde lasten verhogen de loonkosten (d.w.z. ze worden afgewenteld), terwijl van een hogere marginale druk een matigend effect op de loonkosten uitgaat. Als de gemiddelde en marginale druk tegelijkertijd worden verhoogd (zoals in de praktijk veelal het geval is), staat het effect op de loonkosten dus niet bij voorbaat vast. In dit licht bezien is het merkwaardig dat de laatste jaren in het politieke debat zoveel nadruk is gelegd op verlaging van de marginale belastingdruk. Waarschijnlijk wordt daardoor juist een deel van het gunstige effect van een verlaging van de gemiddelde belastingdruk op de loonontwikkeling tenietgedaan.

Het loonopdrijvende effect van een hogere lastendruk is cruciaal voor het in werking zetten van de negatieve spiraal. Hoewel dit effect op zichzelf, zij het voorzien van de nodige kanttekeningen, door theoretisch en empirisch onderzoek wordt bevestigd, wordt meestal voorbijgegaan aan het relatieve belang van dit loonopdrijvende effect in verhouding tot een ander, loonmatigend effect. Dat is het negatieve effect dat op de loonontwikkeling uitgaat van een hoge werkloosheid.

Dat een hoge werkloosheid een matigend effect heeft op de loonstijging, is al sinds het baanbrekende onderzoek van de Engelse econoom Phillips uit 1958 bekend. Hoewel over de exacte aard van dit verband (en met name de 'duurzaamheid' ervan) in de jaren zeventig onder economen een heftige controverse ontstond, wordt de negatieve correlatie tussen werkloosheid en lonen in empirisch onderzoek telkens weer bevestigd. Daarbij verschillen de uitkomsten overigens wel als het gaat om de vraag of het werkloosheidspeil van invloed is op het loonniveau of op de loonstijging. Het voorliggende onderzoek leverde een duidelijke bevestiging op van het laatste: ieder procent dat de werkloosheid hoger ligt, gaat gepaard met een 0,65 procent geringere loonstijging. In verband met de negatieve spiraal van arbeid en sociale zekerheid is vooral van belang dat dit negatieve effect van een hoge werkloosheid op de loonontwikkeling op termijn veel sterker is dan het positieve effect van hogere (gemiddelde) lasten op de loonkosten. Uit simulaties blijkt dat een (eenmalige) stijging van de werkloosheid, die noopt tot een verhoging van de sociale premies, in eerste instantie weliswaar in hogere loonkosten resulteert, maar dat al snel het matigende effect van de hogere werkloosheid op de loonontwikkeling gaat overheersen. Daardoor blijft de loonstijging gedurende een reeks van jaren onder het niveau waarvan zonder de stijging van de werkloosheid sprake zou zijn geweest. Er treedt daardoor automatisch een evenwichterstellend mechanisme in werking, waardoor de werkloosheid na verloop van tijd naar het oorspronkelijke

niveau terugkeert. Dit kan overigens wel geruime tijd duren: een eenmalige negatieve schok kan gedurende zeven tot vijftien jaar in een hoger werkloosheidsniveau resulteren. Niettemin staat deze conclusie haaks op de redenering van de negatieve spiraal, die immers uitgaat van de veronderstelling dat er geen sprake is van een evenwichterstellend mechanisme, maar dat het systeem uitsluitend positieve terugkoppelingen bevat, waardoor een eenmalige verstoring van het (labiele) evenwicht in een steeds sterkere neerwaartse beweging resulteert. Deze socialezekerheidsval blijkt in werkelijkheid niet te bestaan.

Concluderend vormt de negatieve spiraal van arbeid en sociale zekerheid geen adequate beschrijving van de ontwikkeling van arbeidsparticipatie en sociale zekerheid in de achterliggende decennia. De sterke stijging van het socialezekerheidsvolume in de jaren zestig en de eerste helft van de jaren zeventig hield geen verband met een ongunstige ontwikkeling van de werkgelegenheid, maar met de uitbreiding van het aantal rechthebbenden en met 'autonome' maatschappelijke ontwikkelingen, in het bijzonder de 'gezinsverdunding'. Daarnaast werden de uitgaven voor de sociale zekerheid opgedreven door de verbetering van de uitkeringen in vergelijking met de lonen. Weliswaar droeg de lastenstijging die hiervan het gevolg was, conform de redenering van de socialezekerheidsval, bij aan de stijging van de loonkosten in de jaren zestig en zeventig, maar, zolang de economische ontwikkeling gunstig was, ging daarvan nog geen merkbaar negatief effect uit op de werkgelegenheidsontwikkeling. Pas na de tweede oliecrisis in 1979 leek de feitelijke ontwikkeling overeen te komen met wat de redenering van de negatieve spiraal voorspelt: de arbeidsparticipatie daalde en het aandeel uitkeringsgerechtigden bereikte recordhoogtes. Hoewel het aanvankelijk die schijn had, kwam de Nederlands economie daardoor echter niet in een neerwaartse spiraal terecht. Enerzijds leidde het snelgroeiende uitkeringsvolume in de jaren tachtig niet of nauwelijks tot hogere collectieve lasten, doordat in eerste instantie het financieringstekort opliep en vervolgens, vanaf 1984, de sociale uitkeringen ten opzichte van de lonen werden verlaagd. Anderzijds oefende al vanaf 1979 de snel oplopende werkloosheid een sterk matigend effect uit op de loonontwikkeling. Het beginpunt daarvan was dus niet, zoals vaak wordt verondersteld, het Akkoord van Wassenaar in 1982. Dit akkoord vormde in feite slechts de formele bezegeling van de omslag die zich al enkele jaren eerder, onder druk van de economische omstandigheden, had voorgedaan. Die omslag zette een evenwichterstellend mechanisme in werking, waardoor vanaf 1985 de werkgelegenheid sterk aantrok en de werkloosheid begon te dalen. Doordat het zo lang duurde tot het evenwicht was hersteld, had het in de jaren tachtig echter de schijn dat er daadwerkelijk sprake was van een negatieve spiraalwerking. Achteraf kan worden vastgesteld dat de krachten die naar evenwicht tenderden, sterker waren.

Een belangrijke consequentie van het voorgaande is dat een pleidooi voor verhoging van de arbeidsparticipatie vanwege het risico om in een negatieve spiraal terecht te komen, onvoldoende hout snijdt. In beginsel kan bij elk niveau van arbeidsparticipatie sprake zijn van een evenwichtige situatie die duurzaam te handhaven valt. Een negatieve externe schok kan het systeem weliswaar voor langere tijd uit evenwicht brengen, maar uiteindelijk overheersen de krachten die het evenwicht weer herstellen. Actief

overheidsoptreden, bijvoorbeeld in de vorm van verlaging van de uitkeringen of stimulering van de arbeidsdeelname, is daarvoor niet strikt noodzakelijk. Dat neemt niet weg dat een dergelijk overheidsoptreden het tempo waarin het evenwicht wordt hersteld, wel kan versnellen. Aangezien het erg lang kan duren voor het systeem uit zichzelf weer in evenwicht komt, kan een actieve overheidsrol wel degelijk hoogst wenselijk zijn.

6.4 De nutsfunctie van werk

De opvallendste verandering die zich in de jaren negentig ten aanzien van het denken over arbeid heeft voorgedaan, was de herwaardering van betaald werk als bron van individueel welzijn en geluk. Terwijl in de jaren zeventig de kritische geluiden over de 'vervreemdende' werking van arbeid overheersten, en terwijl in de jaren tachtig vooral de inkomensgevolgen van het verlies van werk de aandacht trokken, werd het in de jaren negentig steeds meer gemeengoed om deelname aan betaald werk als onmisbaar voor een zinvol leven en voor volwaardige deelname aan de samenleving te beschouwen. Deze herwaardering van arbeid is wel (onder meer door de WRR) in verband gebracht met de transformatie die de arbeidsmarkt in de afgelopen decennia heeft ondergaan als gevolg van de overgang van een industriële naar een diensten- of kenniseconomie. Arbeid zou daardoor minder belastend zijn geworden en de positieve aspecten van werken zouden meer en meer op de voorgrond treden.

Toch wordt de laatste jaren steeds vaker gewezen op de keerzijde van werk in de post-industriële samenleving. De klachten over werkdruk, stress en burn-out zijn niet van de lucht. 'Werken is topsport', zo wordt het wel eens, ietwat gechargeerd, uitgedrukt.

Het ambivalente karakter van werk komt ook naar voren uit een inventarisatie van uiteenlopende theoretische benaderingen van het 'nut' van werken. In de standaard neoklassieke theorie wordt werken in de eerste plaats als een opoffering van vrije tijd gezien, waarvoor de beloning (in de vorm van salaris, maar ook van secundaire arbeidsvoorwaarden en 'emolumenten') compensatie moet bieden om mensen ertoe te verleiden hun arbeidskracht ter beschikking te stellen. Werkaspecten als slechte arbeidsomstandigheden, hoge functie-eisen, een zware verantwoordelijkheid en een onzeker dienstverband worden alle negatief gewaardeerd en dienen dus extra te worden beloond.

In psychologische motivatietheorieën wordt daarentegen gewezen op de mogelijkheden die werk kan bieden tot ontwikkeling van de persoonlijkheid en tot zelfverwerkelijking. De mate waarin het werk daadwerkelijk die mogelijkheid biedt, wordt in deze benadering enerzijds bepaald door de inhoud van het werk, maar anderzijds ook door de persoonlijke instelling. Zo kan volgens Csikszentmihalyi ook ogenschijnlijk geestdodend werk, indien men de 'juiste' instelling heeft, voldoende uitdaging bieden om er bevrediging of zelfs een flowervaring aan te ontlenu.

Een belangrijke stroming in de sociologie schrijft, geïnspireerd door Durkheim, aan arbeid vooral een integrerende rol toe. Door en via hun werk voelen mensen zich verbonden met anderen en met de samenleving als geheel. Naarmate traditionele integratiekaders als het geloof en het gezin aan belang inboeten, zou betaald werk als bindmiddel van de samenleving steeds belangrijker worden.

Andere sociologen daarentegen wijzen vooral op het karakter van de arbeidsmarkt als strijdtoneel. De 'sterken', die in die strijd een gunstige positie weten te verwerven, biedt het werk een hoog prestige, maatschappelijke invloed en boeiende contacten. Voor veel werkenden fungeert de werkkring echter als een 'ijzeren kooi' die hen in hun bewegingsvrijheid beperkt en hen reduceert tot een 'radertje in de bureaucratische machine' (Weber). Marx, en in navolging van hem ook twintigste-eeuwse sociologen als Blauner en Braverman, wezen op de vervreemdende effecten van loonarbeid onder kapitalistische productieverhoudingen. Meer recent wordt door sociologen gewezen op de spanning tussen de hoge eisen die op de moderne arbeidsmarkt aan werknemers worden gesteld en de vaak beperkte mogelijkheden om aan die eisen te voldoen, met stress als resultaat.

Gezien de sterk uiteenlopende theoretische benaderingen van het individuele nut van werken, wekt het geen verbazing dat de empirische analyse van de relatie tussen werk en het individuele welbevinden in hoofdstuk 4 geen eenduidige conclusies opleverde. De momenteel overheersende opvatting dat werken goed is voor het individuele welzijn, wordt in algemene zin door het empirische onderzoek weliswaar bevestigd. Zowel de objectieve leefsituatie (inkomen, gezondheid, sociale contacten, maatschappelijke participatie) als het subjectieve welbevinden (tevredenheid met de huidige leefsituatie) van werkenden, is gemiddeld beduidend beter dan van niet-werkenden. Tussen niet-werkenden onderling bestaan evenwel grote verschillen. Degenen die buiten hun wil geen betaald werk hebben – de werklozen en arbeidsongeschikten –, beantwoorden aan het verwachte patroon: zowel hun objectieve als hun subjectieve welbevinden blijft ruim achter bij dat van de werkenden. Daarbij valt overigens op dat de arbeidsongeschikten in objectief opzicht het slechtst scoren (vooral door hun slechte gezondheid), terwijl de werklozen duidelijk het minst tevreden zijn met hun leefsituatie. Let wel, tot de werklozen worden hier uitsluitend diegenen gerekend die actief op zoek zijn naar werk en dus niet die uitkeringsontvangers die niet (meer) naar werk zoeken. De overige niet-werkenden, die – om uiteenlopende redenen – min of meer vrijwillig van betaald werk afzien, blijken echter slechts weinig onder te doen voor de werkenden. In objectief opzicht scoren zij over het algemeen wel lager dan de werkenden, onder meer door een lager inkomen (met uitzondering van de vervroegd gepensioneerden). Maar hun tevredenheid met hun leefsituatie is niet geringer dan die van werkenden. De vervroegd gepensioneerden blijken zelfs van alle onderscheiden groepen het meest tevreden te zijn, zelfs als men hen vergelijkt met de werkenden in de beste banen. Huisvrouwen en scholieren en studenten zijn weliswaar niet zó tevreden met hun huidige leven, maar doen toch niet of nauwelijks onder voor de gemiddelde werkende. Het is opmerkelijk dat de (subjectieve) beleving van het al dan niet werken niet samenhangt met het belang dat men in het algemeen aan werk hecht. Vorengenoemde verschillen in subjectief welbevinden worden niet verklaard door verschillen in arbeids-ethos. Integendeel zelfs. Vervroegd gepensioneerden hebben over het algemeen een sterk arbeidsethos, maar zijn niettemin zeer tevreden met hun bestaan zonder baan. Arbeidsongeschikten daarentegen zijn, met een vergelijkbaar sterk arbeidsethos, erg ontevreden dat zij geen werk hebben; hoewel werklozen, die een minder sterk arbeidsethos hebben, nog ontevredener zijn. Gemiddeld genomen hebben niet-werkenden een

iets sterker arbeidsethos dan werkenden, zodat er geen aanwijzingen zijn dat het niet-werken vooral een gevolg is van het feit dat men minder belang hecht aan werk. Evenmin zijn er aanwijzingen dat degenen die onvrijwillig zonder werk zitten, hun normen hebben aangepast om de spanning tussen de werkelijkheid (onvrijwillige werkloosheid of arbeidsongeschiktheid) en hun ideaal (een betaalde baan) te verminderen (reductie van cognitieve dissonantie).

Zoals men op grond van het vorenstaande al kon vermoeden, blijkt de ernst van het gemis van betaald werk aanzienlijk te variëren met de levensfase. Voor gehuwde mannen met thuiswonende kinderen, aan wie traditioneel de kostwinnersrol toevalt, doen werkloosheid en arbeidsongeschiktheid het meeste afbreuk aan het subjectieve welbevinden. Vrouwen in dezelfde levensfase lijden daarentegen veel minder onder het gemis van betaald werk; vooral als zij zichzelf in de eerste plaats als huisvrouw beschouwen. Voor alleenstaanden komen werkloosheid en arbeidsongeschiktheid verhoudingsgewijs iets minder hard aan dan voor gehuwde of samenwonende vaders, maar aanzienlijk harder dan voor gehuwde of samenwonende moeders. In de 'lege-nestfase', als de kinderen volwassen zijn en/of het huis uit zijn, blijken echter ook mannen zich heel wel zonder betaald werk te kunnen redden. Werkloosheid of arbeidsongeschiktheid wordt dan beduidend minder negatief gewaardeerd en vervroegde pensionering, zoals hiervoor reeds bleek, zelfs buitengewoon positief.

Welke aspecten van het werk maken nu dat het hebben van werk voor sommigen van groot belang is, terwijl anderen er gemakkelijk zonder kunnen? Die vraag blijkt niet eenvoudig te beantwoorden. Aangezien het onderscheid tussen werken en niet-werken, zoals deze in dit onderzoek zijn gedefinieerd, de betaling is, ligt het voor de hand om in eerste instantie aan dit aspect te denken. In de neoklassieke theorie spreekt dit voor zich: onvrijwillig werklozen hebben een lager 'nut' dan werkenden omdat zij met een lager inkomen genoeg moeten nemen. Het inkomensverschil tussen werkenden en niet-werkenden blijkt echter slechts een zeer klein deel van het verschil in subjectief welbevinden tussen beide groepen te verklaren. Dit volgt onmiddellijk uit vorenstaande constatering dat huisvrouwen en studerende aanzienlijk meer tevreden zijn met hun leefsituatie dan werklozen en arbeidsongeschikten, hoewel de laatsten doorgaans een veel hoger inkomen (in de vorm van een uitkering) hebben. Het inkomensverschil tussen de diverse categorieën blijkt alleen van invloed te zijn op de tevredenheid met de financiële positie, hetgeen natuurlijk nogal triviaal is, maar niet op de tevredenheid met de dagelijkse bezigheden, met de maatschappelijke positie en met het leven dat men op het ogenblik leidt.

Van andere aspecten van het werk is het lastiger het belang vast te stellen, doordat zij uitsluitend op werkenden van toepassing zijn. Te denken valt aan de arbeidsomstandigheden, de arbeidsinhoud, de werktijden en de loopbaanperspectieven. Onderzoek onder alleen de werkenden laat betrekkelijk weinig samenhang zien tussen de verschillende werkaspecten en de tevredenheid met de leefsituatie. Het belangrijkste effect dat werd gevonden, betreft de invloed van de verhouding tussen het functieniveau en de arbeidsinhoud: naarmate de arbeidsinhoud aantrekkelijker en het functieniveau *lager* is, zijn werkenden meer tevreden. Aangezien de gebruikte schaal voor de arbeidsinhoud onder meer enkele indicatoren voor de autonomie en de regelmatigheid van de

werkende omvat, terwijl het functieniveau een indicator is voor de eisen die aan het vervullen van een functie worden gesteld, levert dit een bevestiging op voor de sociologische stresstheorie op basis van het zogenoemde *demand-control*model van Karasek. Daarbij moet wel worden opgemerkt dat van de verhouding tussen arbeidsinhoud en functieniveau geen significant effect werd gevonden op een meer directe stressindicator in de vorm van een aantal psychosomatische klachten (de zogenoemde VOEG-score). Een slechte aansluiting tussen taakeisen en regelmogelijkheden lijkt (althans op betrekkelijk korte termijn) dus veeleer tot ontevredenheid dan tot stress te leiden. Een ander werkaspect dat een significant effect op de tevredenheid uitoefent, zijn de loopbaanperspectieven (kans op promotie, ontplooiingsmogelijkheden). De tevredenheid met de huidige leefsituatie wordt blijkbaar niet alleen bepaald door de huidige werkomstandigheden, maar ook door de verwachtingen voor de toekomst. De hoogte van het (uur)loon heeft opmerkelijk genoeg geen enkele invloed op de tevredenheid. Deze uitkomst valt moeilijk te rijmen met de neoklassieke hypothese dat de hoogte van de beloning (mede) compensatie biedt voor minder aantrekkelijke werkaspecten.

Het relatief geringe belang van de hoogte van het loon en van het inkomensverschil tussen werkenden en niet-werkenden, roept het vermoeden op dat onbetaalde arbeid tot op zekere hoogte compensatie kan bieden voor het gemis aan betaald werk. Er is immers weinig reden waarom onbetaalde arbeid, bijvoorbeeld in de vorm van vrijwilligerswerk, op andere dan de financiële aspecten zou moeten onderdoen voor betaald werk. Nadere analyse wijst evenwel uit dat onbetaalde arbeid juist voor degenen die onvrijwillig zonder betaald werk zitten, niet of nauwelijks bijdraagt aan het subjectieve welbevinden. Werklozen en arbeidsongeschikten die vrijwilligerswerk verrichten of voornamelijk in het huishouden werkzaam zijn, zijn niet noemenswaardig minder ontevreden dan hun lotgenoten die geen vrijwilligerswerk of huishoudelijk werk doen. Voor degenen die vrijwillig van betaald werk afzien, levert vrijwilligerswerk of huishoudelijk werk daarentegen wel een positieve bijdrage aan het subjectieve welbevinden. Als huisvrouwen en vervroegd gepensioneerden vrijwilligerswerk doen, kent hun tevredenheid nauwelijks grenzen. Een verklaring hiervoor zou kunnen zijn dat vrijwilligerswerk voor werklozen niets afdoet aan de onvrijwilligheid van hun werkloosheid. Vrijwilligerswerk zou voor hen vooral een middel zijn om hun kansen op een betaalde baan te vergroten in plaats van een substituut voor betaald werk. Voor vervroegd gepensioneerden en huisvrouwen daarentegen is vrijwilligerswerk, naar men mag aannemen, een bewuste keuze om de hen ter beschikking staande vrije tijd op zinvolle en bevredigende wijze te besteden.

Omdat het dwarsdoorsnede-onderzoek, waarop bovenvermelde resultaten zijn gebaseerd, geen inzicht verschaft in het causale verband tussen werk en welzijn, zijn ook enkele longitudinale analyses uitgevoerd. Deze leveren echter onvoldoende eenduidige uitkomsten op om op basis hiervan met zekerheid te kunnen stellen dat werken inderdaad de *oorzaak* is van een hoger welzijn. Werkloos worden lijkt op korte termijn weinig negatieve gevolgen te hebben voor de gezondheid, maar er zijn wel aanwijzingen dat het voortduren van de werkloosheid gepaard gaat met een verslechtering van de gezondheid. Op macroniveau lijken de ontwikkeling van de arbeidsparticipatie, de

werkloosheid en de arbeidsongeschiktheid geheel los te staan van trends in de gezondheid, het geluk en de tevredenheid van de bevolking.

Vorenstaande uitkomsten van het empirische onderzoek naar het nut van werken bieden ogenschijnlijk weinig houvast om vast te stellen wat nu precies het nut van werken uitmaakt. Het feit dat de subjectieve beleving van werken of niet-werken slechts in beperkte mate samenhangt met concreet aanwijsbare aspecten van het werk en dat deze subjectieve beleving sterk verschilt tussen verschillende sociale groepen, leidt evenwel haast onontkoombaar tot de volgende conclusie: *het nut van werken is niet zozeer gelegen in bepaalde intrinsieke of extrinsieke aspecten van het werk, maar in het belang dat onze samenleving voor verschillende groepen aan het hebben van werk hecht*. Met andere woorden, het gaat niet om de kenmerken van betaald werk zelf, maar om de heersende maatschappelijke opvattingen over het belang van werk. In een variant op het bekende Thomastheorema: in onze samenleving is betaald werk zo belangrijk omdat we het zo belangrijk vinden. Daar moet dan wel onmiddellijk aan worden toegevoegd dat dit alleen voor bepaalde groepen geldt. Onvrijwillig werklozen en arbeidsongeschikten zouden volgens de heersende opvattingen 'eigenlijk' moeten werken en daarom ervaren zij het gemis van betaald werk als een aanslag op hun welbevinden. Ten aanzien van vervroegd gepensioneerden is daarentegen de heersende opvatting (al is het de vraag hoelang nog) dat zij 'van hun welverdiende rust genieten'. Van scholieren en studenten wordt, zolang zij studeren, nog niet verwacht dat zij ook een productieve bijdrage aan de maatschappelijke welvaart leveren; al zou ook die opvatting, naarmate meer studerenden een baantje hebben, aan erosie onderhevig kunnen zijn. En hoewel van getrouwde vrouwen tegenwoordig niet meer wordt verwacht dat zij zich uitsluitend aan het huishouden en de kinderverzorging wijden, lijkt een dergelijke keuze niettemin nog altijd breed te worden geaccepteerd. Al zou ook deze keuze, onder invloed van de maatschappelijke ontwikkelingen en het overheidsbeleid, steeds meer onder druk kunnen komen te staan.

6.5 De verdelingsfunctie van werk

Werk is een van de belangrijkste verdelingsmechanismen in onze samenleving. Dat is niet verwonderlijk, aangezien ongeveer twee derde van de bevolking voor haar inkomen direct of indirect (bijvoorbeeld via de werkende partner) afhankelijk is van betaalde arbeid. Bovendien is het al dan niet hebben van werk een van de belangrijkste determinanten van de hoogte van het inkomen en van de kans op armoede.

In de loop van de jaren tachtig is de visie op de relatie tussen inkomensbeleid en arbeidsmarkt- en werkgelegenheidsbeleid een slag gedraaid. In de jaren zestig en zeventig werden beide als complementair beschouwd: het inkomensbeleid was bedoeld om de sociale ongelijkheid, die ook op een goed functionerende arbeidsmarkt zou blijven bestaan (bijvoorbeeld als gevolg van de inkomensverschillen tussen hoog- en laagopgeleiden), zo veel mogelijk te beperken. In de jaren tachtig won echter steeds meer de overtuiging veld dat het inkomensbeleid een zelfstandige invloed uitoefent op het functioneren van de arbeidsmarkt. Omvangrijke inkomensherverdeling via belastingen en sociale zekerheid zou een soepel functionerende arbeidsmarkt in de weg staan en

zo op den duur zichzelf in de staart bijten. Omgekeerd zou deelname aan betaalde arbeid veel meer inkomenszekerheid bieden dan een inkomensoverdracht via de verzorgingsstaat ('werk is de beste sociale zekerheid'), zodat op langere termijn een voldoende hoog niveau van arbeidsparticipatie de beste garantie biedt voor aanvaardbare inkomensverhoudingen. Volgens velen zouden daarvoor grotere inkomensverschillen op korte termijn op de koop toe moeten worden genomen, om daarmee betere perspectieven te scheppen voor een structurele verbetering van de inkomenspositie van iedereen op langere termijn.

De feitelijke ontwikkeling van de inkomensongelijkheid in de laatste decennia lijkt deze omslag in het denken te weerspiegelen: in de jaren zestig en de eerste helft van de jaren zeventig liepen de inkomensverschillen in Nederland sterk terug, in de tweede helft van de jaren zeventig stabiliseerden de inkomensverhoudingen zich en vanaf 1983 of 1984 zijn de inkomensverschillen weer fors toegenomen, om zich in de jaren negentig opnieuw te stabiliseren. Als gevolg van deze omslag in de trendmatige ontwikkeling is de inkomensongelijkheid momenteel weer vergelijkbaar met die aan het begin van de jaren zeventig.

In hoeverre deze ontwikkeling (die zich overigens in veel landen heeft voorgedaan, zij het dat het moment van de 'omslag' vele jaren kan verschillen) samenhangt met de ontwikkelingen op de arbeidsmarkt en met het gevoerde inkomens- en werkgelegenheidsbeleid, is niet eenvoudig vast te stellen. Het beschikbare theoretische onderzoek biedt daar weinig inzicht in, doordat het zich grotendeels beperkt tot de ontwikkelingen op de arbeidsmarkt en dus alleen verklaringen biedt voor veranderingen in de beloningsverhoudingen. De inkomensongelijkheid wordt echter door veel meer factoren beïnvloed dan de loonongelijkheid. Het loon is immers slechts een van de inkomensbronnen van huishoudens, naast sociale uitkeringen en inkomsten uit vermogen (zoals winst en dividend). Bovendien gaat het bij de loonverhoudingen om individuele inkomens, terwijl bij ontwikkelingen in de inkomensongelijkheid de aandacht meestal uitgaat naar (al dan niet gestandaardiseerde) huishoudensinkomens. De inkomensverdeling tussen huishoudens wordt ook beïnvloed door de omvang en samenstelling van huishoudens (gezinsverdunning) en door het aantal inkomens per huishouden.

Zo kan ook bij stabiele loonverhoudingen de inkomensverdeling tussen huishoudens wijzigen als gevolg van een toename van het aantal tweeverdieners. Het effect daarvan op de inkomensverdeling is echter niet eenvoudig te bepalen. Als het extra inkomen van de vrouw ertoe leidt dat huishoudens met een relatief laag inkomen weten door te dringen tot de middengroepen, neemt de inkomensongelijkheid af. Maar als de kostwinner al een relatief hoog inkomen had, kan het tweede inkomen de inkomensverschillen juist doen toenemen. Uit de empirische analyses in hoofdstuk 5 bleek echter vooral de inkomensongelijkheid tussen de tweeverdieners onderling van invloed te zijn op de totale ongelijkheid: doordat de inkomensverschillen tussen tweeverdieners-huishoudens relatief klein zijn, heeft groei van deze groep een matigend effect op de totale ongelijkheid.

In theorie zou ook de 'gezinsverdunning' en vooral de toename van het aantal alleenstaanden de inkomensongelijkheid kunnen beïnvloeden. Alleenstaanden hebben gemiddeld immers een lager inkomen dan meerpersoonshuishoudens. Als de inkomens-

ongelijkheid wordt gecorrigeerd voor verschillen in huishoudensomvang (door 'standaardisering' op basis van equivalentiefactoren), blijkt de ontwikkeling van de inkomensverdeling echter nauwelijks te veranderen. Hierin kan dus geen belangrijke verklaring voor de markante omslag in de inkomensverdeling in de eerste helft van de jaren tachtig worden gevonden.

Het ligt voor de hand om een belangrijke verklaring voor de toename van de inkomensongelijkheid in de jaren tachtig te zoeken in het gevoerde inkomensbeleid. Vanaf 1984 is de ontwikkeling van de sociale uitkeringen immers fors achtergebleven bij de loonontwikkeling: in 1984 werden alle uitkeringsniveaus met 3% verlaagd om voor de rest van de jaren tachtig (nominaal) te worden 'bevroren'. Inderdaad bleef het gemiddelde inkomen van de niet-werkenden in de tweede helft van de jaren tachtig zo'n 8% achter bij dat van de werkenden.¹ Toch blijkt deze toename van de 'tussengroepsongelijkheid' slechts een vijfde van de toename van de inkomensongelijkheid in deze periode te verklaren. Veel belangrijker was de toename van de inkomensverschillen tussen werkenden onderling en tussen niet-werkenden onderling (de 'binnengroepsongelijkheden'). Dit was in hoofdstuk 5 reden om de aandacht toe te spitsen op de loonontwikkeling. Niet alleen is de toename van de loonverschillen verantwoordelijk voor een belangrijk deel van de stijging van de inkomensongelijkheid sinds 1983 of 1984, maar bovendien houden de loonverhoudingen het meest direct verband met de ontwikkelingen in de arbeidsparticipatie en werkgelegenheid.

Op theoretische gronden is de relatie tussen werkgelegenheidsontwikkeling en beloningsverhoudingen echter verre van eenduidig. Op grond van de *human-capital*theorie, die aan de meeste theoretische beschouwingen ten grondslag ligt, valt een procyclisch verloop van de loonongelijkheid te verwachten: in een neergaande conjunctuurfase verliezen de laagstbetaalden het eerst hun baan, waardoor de loonverschillen tussen de resterende werkenden kleiner worden. Op langere termijn lijkt vooral de verhouding tussen ontwikkelingen aan de vraagzijde en aan de aanbodzijde van de arbeidsmarkt van belang. Tinbergen verklaarde de trendmatige ontwikkeling van de loonverhouding tussen hoger en laagopgeleiden uit de race tussen technologische ontwikkeling en onderwijs: als de technologische ontwikkeling leidt tot een snellere toename van de vraag naar hoogopgeleiden dan het onderwijs nieuwe hoogopgeleiden kan afleveren, zal het loonverschil tussen hoog- en laagopgeleiden toenemen. Hoewel deze verklaring nog steeds erg populair is, schrijven anderen een grotere invloed toe aan de internationale arbeidsverdeling: de toegenomen concurrentie van lagelonenlanden zou de arbeidsmarktpositie van laagopgeleiden in de westerse economieën onder druk zetten en daardoor tot grotere loonverschillen leiden.

Terwijl zowel in de technologieverklaring als in de internationale concurrentieverklaring de toename van de loonongelijkheid samenhangt met de groeiende schaarste aan hoogopgeleide arbeidskrachten, wordt in een alternatieve verklaring juist voorspeld dat een ruimer aanbod van hoogopgeleiden hun beloning doet stijgen. Dit zou het geval kunnen zijn indien het opleidingsniveau vooral als *screening*instrument fungeert en indien het die functie beter vervult naarmate er minder 'verborgen' talent onder de laagopgeleiden overblijft.

De oorzaak van groeiende beloningsverschillen wordt ook wel in (veranderingen in) instituties gezocht. Een relatieve verlaging van het minimumloon of de minimum-uitkeringsniveaus verzwakt de positie van de werkenden aan de 'onderkant' van de arbeidsmarkt, waardoor hun loon achterblijft bij dat van de beter betaalde en meer productieve arbeidskrachten. Ook aan de vakbeweging wordt vaak een matigende rol ten aanzien van de loonverhoudingen toegeschreven. De toename van de loonverschillen zou dan samenhangen met de verzwakking van de onderhandelingspositie van vakbonden, die weer mede wordt verklaard door de teruglopende organisatiegraad. In meer sociologisch getinte verklaringen wordt wel een relatie gelegd met de verschuiving in de werkgelegenheidsstructuur van de industrie naar de dienstensector. In de (commerciële) dienstensector zou de loonverdeling schever zijn als gevolg van een zwakkere positie van de vakbeweging en een gepolariseerde beroepenstructuur (veel goedbetaalde naast veel slechtbetaalde beroepen). Ook het feit dat de beloning steeds meer samenhangt met relatieve in plaats van met absolute prestaties, zou (mede) debet kunnen zijn aan de toename van beloningsverschillen, vooral aan de top.

Welke van deze vele theoretische benaderingen de feitelijke ontwikkeling van de loonverhoudingen het beste verklaart, is niet eenvoudig vast te stellen. Op basis van de empirische analyse in hoofdstuk 5 kan wel worden geconcludeerd dat de meeste verklaringen in ieder geval voor Nederland weinig plausibel zijn. Zo zijn de loonverschillen tussen hoog- en laagopgeleiden tussen 1983 en 1991 – anders dan verschillende theorieën voorspellen – niet groter, maar juist kleiner geworden. In het algemeen blijkt binnen alle onderscheiden categorieën (naar geslacht, leeftijd, opleidingsniveau, bedrijfstak en beroepsgroep) de loonongelijkheid te zijn toegenomen; zodat de groei van de loonverschillen niet kan worden verklaard uit verschuivingen tussen verschillende groepen. Alleen de verandering in de beroepenstructuur (met name de groei van de wetenschappelijke en leidinggevende beroepen) verklaart een substantieel deel (ruim een kwart) van de totale toename van de ongelijkheid. Er moeten dus vooral algemene macro-ontwikkelingen aan de toename van de beloningsverschillen ten grondslag liggen, die in alle categorieën hun invloed doen gelden.

Op macroniveau valt echter geen enkel verband vast te stellen tussen de ontwikkeling van de invoer uit lagelonenlanden, de hoogte van het minimumloon, de algehele werkgelegenheidsontwikkeling, de technologische ontwikkeling in verhouding tot het aanbod van hoogopgeleiden, en de organisatiegraad van de vakbeweging enerzijds en de omslag in de beloningsverhoudingen anderzijds. Er lijkt wel enig verband te bestaan tussen de ontwikkeling van de loonongelijkheid en de afstand tussen de lonen en de uitkeringen (de zg. vervangingsratio) en het aandeel van de publieke sector in de werkgelegenheid. Dit roept het vermoeden op dat het gevoerde overheidsbeleid een belangrijke rol heeft gespeeld bij de omslag in de langetermijntrend van nivellering naar denivellering. Het is echter moeilijk vast te stellen in hoeverre de overheid deze omslag daadwerkelijk heeft teweeggebracht dan wel 'autonome' ontwikkelingen op de markt op de voet heeft gevolgd.

De laatste jaren wordt in bevordering van de arbeidsparticipatie ook een belangrijk instrument gezien om armoede te voorkómen en te bestrijden. Omdat werkenden veel

minder risico op (financiële) armoede lopen dan niet-werkenden, ligt het voor de hand dat een stijging van de arbeidsparticipatie de armoede vermindert. Toch is ook de relatie tussen werkgelegenheidsgroei en de ontwikkeling van de armoede gecompliceerder dan deze simpele redenering suggereert.

In de eerste plaats gaat het er niet zozeer om of de 'gemiddelde' werkende niet arm is, maar of dit geldt voor de niet-werkende die werk vindt. Uit het onderzoek in hoofdstuk 5 blijkt dat het grootste deel van de armen die werk vinden, na verloop van een aantal jaren inderdaad boven de armoedegrens uitklimt. Daarvoor is het echter wel nodig dat zij langere tijd aan het werk blijven, terwijl uit het onderzoek blijkt dat bijna de helft van de werkvinders na verloop van tijd weer wegvalt uit het arbeidsproces. Daardoor biedt werk slechts voor zo'n 40% van de werkvinders een structurele ontsnappingsroute uit de armoede.

In de tweede plaats leidt werkgelegenheidsgroei niet zonder meer tot vermindering van de armoede, doordat de kans op armoede van de (blijvend) werkenden en de (blijvend) niet-werkenden kan toenemen. Als werkgelegenheidsgroei gepaard gaat met een stijging van de armoede onder de werkenden of onder de niet-werkenden, is het mogelijk dat de totale armoede toeneemt.

In de derde plaats heeft de ontwikkeling in de arbeidsparticipatie betrekking op individuele personen, terwijl armoede een kenmerk is van huishoudens. Als de personen die werk vinden voornamelijk deel uitmaken van huishoudens die al een inkomen uit arbeid hadden en daardoor niet arm waren, zal het effect van een stijgende arbeidsparticipatie op de armoede veel geringer zijn dan wanneer de werkvinders behoren tot arme huishoudens zonder arbeidsinkomen.

Uit de empirische analyses in hoofdstuk 5 blijkt, dat beide laatste kanttekeningen bij het veronderstelde verband tussen arbeidsparticipatie en armoede in de praktijk van groot belang zijn. De ontwikkeling van het percentage arme huishoudens in Nederland tussen 1977 en 1997 werd voor het grootste deel bepaald door veranderingen in de armoede binnen de groep werkenden en binnen de groep niet-werkenden en slechts voor een klein deel door verschuivingen tussen beide groepen. Dit wordt nog versterkt door het feit dat de forse werkgelegenheidsgroei in de tweede helft van de jaren tachtig en in de jaren negentig slechts een klein effect had op het aandeel 'inactieve' huishoudens, doordat het grootste deel van de nieuwe banen werd bezet door (herintredende) vrouwen en schoolverlaters, hetgeen vooral in een sterke groei van het aandeel twee- en meerverdieners resulteerde.

Hoewel de daling van de werkgelegenheid in de eerste helft van de jaren tachtig samenging met een stijging van de armoede, terwijl de snelle werkgelegenheidsgroei in de tweede helft van de jaren tachtig samenging met een daling van de armoede, kunnen die fluctuaties in de werkgelegenheidsontwikkeling niet worden aangewezen als de oorzaak van de fluctuaties in de armoede. Het was veeleer zo dat aan de werkgelegenheidsontwikkeling en aan de ontwikkeling van de armoede dezelfde factor ten grondslag lag, namelijk de economische conjunctuur. De economische recessie in het begin van de jaren tachtig veroorzaakte niet alleen een groot verlies aan werkgelegenheid, maar ook een daling van de koopkracht die de armoede, zowel onder werkenden als onder niet-werkenden, fors deed toenemen. In de tweede helft van de jaren tachtig

leidde het economische herstel zowel tot een sterke werkgelegenheids groei als tot een stijging van de koopkracht van de bevolking; al was deze voor de werkenden aanzienlijk groter dan voor de niet-werkenden. Daardoor was de armoede onder werkenden in 1990 ruim onder het niveau van tien jaar eerder gezakt, terwijl de armoede onder niet-werkenden zich op een aanzienlijk hoger niveau dan in 1980 stabiliseerde. Hoewel de sterke werkgelegenheids groei zich in de jaren negentig, met een korte onderbreking in 1993 en 1994, voortzette, bleef het percentage arme huishoudens vrijwel gelijk: het risico op armoede van zowel werkenden als niet-werkenden veranderde nauwelijks, terwijl de groei van het aandeel huishoudens met ten minste een werkend gezinslid te gering was om de totale armoede substantieel te verminderen.

6.6 De nadelen van meer werk met meer werk bestrijden

Tot besluit van dit hoofdstuk worden twee routes besproken die het participatiebeleid in Nederland, in het licht van de voorgaande analyse, de komende jaren zou kunnen volgen. De eerste route, die in deze paragraaf wordt geschetst, is een voortzetting van het beleid dat in de jaren negentig is gevoerd, zij het dat daarbij wat meer aandacht uitgaat naar de mogelijke knelpunten waarop een verdere stijging van de arbeidsparticipatie zou kunnen stuiten. De tweede route (§ 6.7) wijkt van het inmiddels vertrouwde pad af. Zonder het streven naar een hoge (of zelfs hogere) arbeidsparticipatie op te geven, wordt de aandacht enigszins verlegd naar beleidsterreinen die de afgelopen jaren vooral in dienst van het participatiestreven hebben gestaan, maar die het verdienen in de komende jaren weer meer als eigenstandig beleidsdoel te worden aangemerkt: daarbij gaat het onder meer om inkomenspolitiek, productiviteitsbevordering en sociale activering.

Het participatiebevorderende beleid van de jaren negentig kan als een succes worden beschouwd: terwijl Nederland in de jaren tachtig in Europa nog tot de achterhoede behoorde, ligt het niveau van de arbeidsparticipatie inmiddels iets boven het Europese gemiddelde. De werkgelegenheids groei was, op die van Ierland na, de sterkste van de Europese Unie en daarmee stak Nederland zelfs de banenmachine van de Verenigde Staten naar de kroon (SCP 2000: § 9.4). De verhouding tussen uitkeringsgerechtigden en werkenden, de zogenoemde *i/a*-ratio, daalde van 0,78 in 1990 naar 0,68 in 1999.² De betaalbaarheid van het stelsel van sociale zekerheid lijkt daarmee veiliggesteld. Tegelijkertijd is nog altijd een relatief hoog percentage van de bevolking onder 65 jaar afhankelijk van een sociale uitkering en heeft de arbeidsparticipatie nog lang niet het niveau bereikt van Denemarken, Zweden of de Verenigde Staten. Zo bezien lijkt er alle reden om het beleid gericht op bevordering van de arbeidsparticipatie in het eerste decennium van de 21e eeuw onverminderd voort te zetten. Deze visie wordt met kracht verwoord in het rapport *Doorgroei van arbeidsparticipatie*, dat de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid in september 2000 uitbracht (WRR 2000). Evenals in het iets oudere rapport *Generatiebewust beleid* (WRR 1999) wordt daarvoor vooral de vergrijzing van de bevolking als reden aangevoerd. Als gevolg daarvan zal de zogenoemde grijze druk – dat is de verhouding tussen de bevolking van 65 jaar en ouder, die niet meer aan het arbeidsproces deelneemt, en de categorie van 20-64 jaar, waaruit

de werkzame beroepsbevolking afkomstig is – sterk stijgen. De actieven zullen daardoor een steeds zwaardere 'last' van sociale uitkeringen en voorzieningen voor de ouderen moeten dragen.

Van niet minder belang is evenwel de bevinding uit hoofdstuk 4 dat het subjectieve welbevinden van werklozen en arbeidsongeschikten ver achterblijft bij dat van werkenden. Uit welzijnsoogpunt valt er derhalve veel voor te zeggen om een zo groot mogelijk deel van deze groepen aan het werk te krijgen.

Doorgroei van arbeidsparticipatie behelst niet alleen een verdere uitwerking van een aantal ideeën uit *Generatiebewust beleid*, maar kan ook worden gezien als een vervolg op *Een werkend perspectief* uit 1990, waarnaar in deze studie veelvuldig is verwezen. Waar de WRR in *Een werkend perspectief* haast onvoorwaardelijk voor een verhoging van de arbeidsparticipatie koos, neemt de Raad in *Doorgroei van arbeidsparticipatie* een wat genuanceerder positie in en gaat hij uitgebreid in op de mogelijke negatieve gevolgen van een (te) sterke stijging van de arbeidsparticipatie. Het rapport besteedt in het bijzonder aandacht aan mogelijke knelpunten op het gebied van het verkeer, de informele zorg (mantelzorg en kinderopvang), de gezondheid en de arbeidsproductiviteit en inkomensverdeling. Op elk van deze terreinen wordt evenwel geconcludeerd dat de betreffende knelpunten nogal meevallen en in ieder geval geen belemmering hoeven te vormen om voort te gaan op de weg van grotere arbeidsdeelname. Integendeel, meer dan eens constateert de WRR dat juist een verdere stijging van de arbeidsdeelname kan bijdragen aan het oplossen van eventuele knelpunten. Enigszins gechargeerd uitgedrukt, luidt de stelling van de WRR dat eventuele nadelen van een grotere arbeidsdeelname het beste kunnen worden bestreden door de arbeidsdeelname nog verder te vergroten.

Zo erkent de WRR dat een verdere stijging van de arbeidsparticipatie, vooral van vrouwen en van ouderen, de tijd die beschikbaar is voor informele kinderopvang en mantelzorg onder druk kan zetten. De WRR voorziet echter niet dat dit grote problemen zal opleveren. Enerzijds doordat een stijging van de arbeidsparticipatie waarschijnlijk zal samengaan met een verkorting van de gemiddelde arbeidsduur. En anderzijds doordat tekorten aan informele zorg zullen worden opgevangen door een uitbreiding van de professionele betaalde zorg (WRR 2000: 165-166, 178-179). Juist dankzij de stijging van de arbeidsdeelname zal er per saldo meer arbeidskracht beschikbaar komen voor de zorgsector (WRR 2000: 176). Hieraan zou men nog kunnen toevoegen dat de stijging van de arbeidsparticipatie ook het draagvlak voor de financiering van formele kinderopvang en zorgvoorzieningen versterkt.

Hoewel de WRR niet daarvoor pleit, zou het in de lijn van dit betoog passen om te stimuleren dat meer vrouwen in voltijd gaan werken. Daardoor zouden meer gehuwde en samenwonende vrouwen financiële zelfstandigheid verwerven, zodat zij, als er onverhoopt een einde aan hun relatie komt, geen beroep op een sociale uitkering hoeven te doen. Het zou bovendien zowel het financiële als het 'personele' draagvlak voor de verzorgingsstaat versterken. Juist omdat relatief veel vrouwen in de collectieve sector (zorg, onderwijs) werken, zouden de tekorten die zich nu in deze sector voordoen beter kunnen worden opgevangen. Deze route sluit daarmee nauw aan op het 'uitbestedingsscenario' dat de Commissie toekomstscenario's herverdeling onbetaalde

arbeid in 1995 heeft beschreven. In dit scenario wordt een groot deel van het huishoudelijke werk en de kinderverzorging, die nu onbetaald en voornamelijk door (huis-) vrouwen worden verzorgd, gemonetariseerd, dat wil zeggen uitbesteed aan betaalde professionele krachten. Daardoor zouden ook in gezinnen met jonge kinderen of andere zorgbehoevende huisgenoten, beide partners een volledige (betaalde) baan buitenshuis kunnen accepteren. Soms wordt wat smalend opgemerkt dat een dergelijk scenario in de praktijk erop neerkomt dat twee huisvrouwen tegen betaling voor elkaars kinderen gaan zorgen. Niet alleen lijkt deze kritiek wat overdreven, er hoeft bovendien niets op tegen te zijn zolang het voor beide vrouwen een vrije keuze betreft. Deze kritiek richt echter wel de aandacht op een kwetsbaar punt van deze strategie. Als verhoging van de arbeidsparticipatie vooral via monetarisering wordt gerealiseerd – dat wil zeggen door onbetaalde activiteiten om te zetten in betaald werk –, dan draagt ze niet bij aan vergroting van de maatschappelijke welvaart in termen van de totale, formele plus informele, productie. Als het bovendien om werkzaamheden gaat die (grotendeels) uit de collectieve middelen worden gefinancierd, draagt monetarisering evenmin bij aan versterking van het financiële draagvlak voor de collectieve sector.

De WRR constateert dat het, als gevolg van de vergrijzing van de beroepsbevolking, voor een toenemend aantal werkenden problematisch zal worden om zich in het arbeidsproces te handhaven (WRR 2000: 224-228). Om te voorkomen dat de vergrijzing tot een daling van de gemiddelde participatiegraad leidt, zal de arbeidsdeelname van ouderen echter moeten stijgen. Juist vanwege het "groeierende gezondheidsknelpunt" (WRR 2000: 234) bepleit de WRR een sterkere nadruk op preventie om daarmee voortijdige uitval uit het arbeidsproces te voorkomen. Als een dergelijke preventieve aanpak slaagt, maakt deze het tegelijkertijd ook gemakkelijker om ouderen aan het werk te houden: door een geringer beroep op de sociale zekerheid kunnen immers de sociale lasten dalen en zal de druk tot productiviteitsverhoging afnemen (Den Butter 2000).

Hoewel verdere toename van de arbeidsparticipatie gepaard zal gaan met grotere (fysieke) mobiliteit, voorziet de WRR geen onoverkomelijke knelpunten in het woon-werkverkeer. Ten dele kan de verkeerscongestie worden verminderd door een andere vormgeving en organisatie van het werk: tele- en thuiswerken, meer deeltijdwerk en spreiding en flexibilisering van werktijden (WRR 2000: 150-151). Het mes snijdt dan aan twee kanten, want dergelijke maatregelen kunnen het voor bepaalde groepen, die ook andere verplichtingen hebben (zoals de zorg voor kinderen), weer gemakkelijker maken om aan het arbeidsproces te gaan deelnemen.

Een verdere stijging van de arbeidsparticipatie zal in belangrijke mate moeten worden gerealiseerd door arbeidskrachten met een relatief lage productiviteit in te schakelen. Als daardoor de gemiddelde arbeidsproductiviteit per werkende vermindert, is dat echter een reden te meer om de arbeidsparticipatie nog verder te verhogen. Daarmee kan men immers bewerkstelligen dat de productie per hoofd van de (volwassen) bevolking wel verder stijgt (WRR 2000: 251).

Inschakeling van minder productieve arbeidskrachten kan ook schevere beloningsverhoudingen met zich meebrengen. Om ouderen langer in het arbeidsproces te houden, zou een verlaging van hun beloning (demotie) noodzakelijk kunnen zijn (WRR 2000: 276). (Aangezien zij nu doorgaans een relatief hoog loon hebben, hoeft dit echter niet te betekenen dat de loonongelijkheid toeneemt.) Een alternatief voor een lagere beloning zou kunnen zijn dat met behulp van scholing de productiviteit van de betreffende groepen wordt verhoogd. Waarschijnlijk is dit echter niet voor alle laagproductieve arbeidskrachten mogelijk. Maar zelfs als de loonverschillen toenemen, hoeft dit volgens de WRR niet te betekenen dat de inkomensverdeling schever wordt. Het alternatief voor een lagere beloning zal in veel gevallen immers in het geheel geen loon en hooguit een (lagere) sociale uitkering zijn. Wordt met deze zogenoemde 'nulinkomens' rekening gehouden, dan zal de inkomensverdeling, ondanks de grotere beloningsongelijkheid, toch gelijkmatiger worden (WRR 2000: 243-245). De WRR veronderstelt daarbij wel stilzwijgend dat de uitkeringen niet achterblijven bij de (gemiddelde) loonontwikkeling. Het is echter de vraag of het mogelijk is het verschil tussen de midden en de lage lonen te vergroten zonder ook de uitkeringen relatief te verlagen. Anders zou het verschil tussen de (minimum)uitkeringen en de laagste lonen immers kleiner worden, hetgeen de banen aan de onderkant (nog) minder aantrekkelijk zou maken. Maar 'ontkoppeling' van de uitkeringen leidt wel degelijk tot een grotere inkomensongelijkheid.

Ook op andere dan de door de WRR genoemde terreinen zou juist een verdere verhoging van de arbeidsparticipatie de knelpunten die zich aftekenen, kunnen verminderen. Zo vraagt een toenemende werkdruk eerder om een grotere dan een kleinere inzet van arbeid. Alleen dan kan men het werk immers over meer personeel spreiden. Ook invoering van verlofregelingen voor kinderverzorging, mantelzorg, scholing en dergelijke, die de werkdruk voor zogenoemde 'taakcombineerders' kan verminderen, vereist tegelijkertijd een uitbreiding van het personeelsbestand. Daarvoor zal in het algemeen natuurlijk wel een prijs moeten worden betaald in de vorm van een lager loon.

Hoewel het mogelijk lijkt veel van de eventuele nadelen van een hogere arbeidsparticipatie juist door een nog verdere verhoging van de arbeidsparticipatie op te vangen, kan men zich afvragen of een dergelijke beleidsroute op den duur niet op haar eigen grenzen stuit. Een 'volledige' arbeidsparticipatie van alle personen tussen 15 (of 20) en 65 jaar lijkt immers onhaalbaar. De WRR pleit daarom voor een 'vrijwel volledige arbeidsparticipatie', immers "vanuit de individuele preferenties en mogelijkheden zullen er altijd mensen zijn die blijvend of tijdelijk afzien van participatie" (WRR 2000: 282-283). De WRR denkt daarbij met name aan onomkeerbare invaliditeit, het bereiken van de pensioengerechtigde leeftijd en loopbaanonderbreking om voor jonge kinderen te zorgen. Men kan zich echter afvragen of daarnaast niet nog lange tijd een omvangrijke groep kansloze uitkeringsgerechtigden zal overblijven. In vijftien jaar van sterke werkgelegenheids groei en een gestage stijging van de arbeidsparticipatie is het aantal bijstandsontvangers immers slechts van 500.000 naar 400.000 gedaald. Het totale aantal uitkeringsgerechtigden onder de 65 jaar is in deze periode per saldo vrijwel gelijk gebleven, namelijk 1,7 miljoen. Het staat dan ook te bezien of voortzetting van de participatie-

stijging in de komende jaren hierin wezenlijk verandering zal brengen. Voorlopig kan die participatiestijging net als in de afgelopen periode nog worden gerealiseerd door een verdere toename van de arbeidsdeelname van vrouwen en groei van het aantal tweeverdieners. Gezien de analyse in hoofdstuk 5 is het echter aannemelijk dat de stijging van de arbeidsparticipatie in dat geval niet of nauwelijks zal bijdragen aan verkleining van inkomensverschillen of vermindering van de armoede. Het gevaar bestaat zelfs dat de polarisatie van de inkomensverhoudingen tussen huishoudens toeneemt, doordat het aantal huishoudens met één inkomen uit arbeid krimpt, terwijl het aantal 'nulverdieners' niet noemenswaardig afneemt.

Een blijvend sterke nadruk op het belang van betaalde arbeid zou ook schadelijk kunnen zijn voor het welbevinden van diegenen die onvrijwillig van het arbeidsproces zijn uitgesloten. Als de gevolgtrekking uit de analyse in hoofdstuk 4 juist is, dat het welzijn van niet-werkenden vooral wordt bepaald door het maatschappelijke oordeel over hun inactiviteit, dan zullen de resterende werklozen en arbeidsongeschikten het er niet gemakkelijker op krijgen. Naarmate meer mensen betaald werk verrichten, zullen de inactieven er mogelijkterwijs meer op worden aangekeken dat zij niet aan het arbeidsproces deelnemen. Bovendien is het niet denkbeeldig dat het negatieve oordeel van de samenleving over werklozen en arbeidsongeschikten zich zal uitbreiden naar andere groepen inactieven van wie het niet-werken nu nog vrij algemeen wordt geaccepteerd. In het bijzonder valt te denken aan vervroegd gepensioneerden en huisvrouwen. Terwijl zij zich nu, wat hun subjectieve welzijn betreft, eerder in positieve dan in negatieve zin onderscheiden van werkenden, zou dit kunnen veranderen indien de maatschappelijke druk om aan het arbeidsproces deel te gaan nemen, toeneemt. Zoals het in de jaren zeventig voor een man vanzelfsprekend was om na zijn zestigste verjaardag nog enkele jaren te blijven werken,³ zou dit volgens velen ook in de toekomst weer de norm moeten worden. Of dit ook daadwerkelijk het geval zal zijn, staat nog te bezien.

Weliswaar worden de meeste collectieve regelingen voor vervroegde uittreding aanzienlijk 'versoberd', maar mogelijkterwijs wordt het effect daarvan via individuele bijverzekeringen grotendeels ongedaan gemaakt. Als ondertussen de maatschappelijke acceptatie van pensionering voor het 65e jaar echter sterk is verminderd, is het denkbaar dat de vervroegd gepensioneerden zich daardoor aanzienlijk minder prettig zullen voelen dan nu het geval is.

De afgelopen decennia is het in een opmerkelijk snel tempo algemeen geaccepteerd geraakt dat moeders met kinderen buitenshuis werken.⁴ Niettemin is het momenteel nog altijd vrij gebruikelijk dat moeders met jonge kinderen geen betaalde baan hebben: twee op iedere vijf vrouwen (41%) met een kind onder de 5 jaar verrichten geen betaald werk.⁵ Blijkens het onderzoek waarvan in hoofdstuk 4 verslag is gedaan, hebben zij daar over het algemeen wel vrede mee: in subjectief welzijn doen zij niet onder voor de meeste werkenden. Als de groei van de arbeidsdeelname van moeders met kinderen zich doorzet en de wenselijkheid daarvan in het beleid ook steeds meer wordt benadrukt, zoals recent bij alleenstaande moeders in de bijstand het geval was, lijkt het niet onaannemelijk dat moeders die niet buitenshuis werken, daar in toenemende mate op zullen worden aangekeken. Terwijl het buitenshuis werken van moeders met kleine kinderen in de afgelopen 35 jaar is opgewaardeerd van 'bezwaarlijk' tot 'aanvaardbaar', zou het in de toekomst wel eens steeds meer als een (maatschappelijke)

'plicht' kunnen worden beschouwd. Daarmee zal ook de druk op de resterende huisvrouwen om zich op de arbeidsmarkt 'aan te bieden', steeds groter worden. Of zij daardoor ook gelukkiger zullen worden, staat echter te bezien.

De prijs die voor een verdere verhoging van de arbeidsparticipatie moet worden betaald, zou derhalve kunnen zijn dat het betaalde werk steeds sterker andere levenssferen gaat doordringen en daardoor steeds minder ruimte laat om in het leven keuzen te maken die niet in belangrijke mate door de eisen van het arbeidsbestel worden gedictieerd. De gelijkstelling van de samenleving met het arbeidsbestel, die Kwant (1982) in de jaren tachtig signaleerde, zou daarmee worden vervolmaakt. Of dat reden moet zijn tot tevredenheid, is echter de vraag.

6.7 Een meer ontspannen alternatief: niet bij werk alleen...

Dat verdere verhoging van de arbeidsparticipatie op de nodige knelpunten stuit, wil nog niet zeggen dat men het streven naar een hogere arbeidsparticipatie maar beter kan opgeven. Ook een lage arbeidsparticipatie heeft immers de nodige bezwaren. Het volstaat daarvoor te verwijzen naar de situatie in het midden van de jaren tachtig, toen de arbeidsparticipatie in Nederland tot een dieptepunt was gezakt. Halverwege de jaren tachtig bereikte niet alleen de werkloosheid een recordhoogte, maar ook de armoede, de collectievelastendruk, het financieringstekort en de ontevredenheid van de Nederlandse bevolking. Niemand zal ernaar willen streven om naar die situatie terug te keren. Toch verdient het wel degelijk serieuze overweging om de eenzijdige nadruk op bevordering van de arbeidsparticipatie in de komende jaren enigszins te nuanceren en de aandacht te verschuiven naar andere onderdelen van het sociaal-economische beleid. Hoe belangrijk betaald werk in de praktijk ook voor een groot deel van de bevolking is, dat geldt zeker niet voor iedereen. Bovenal blijkt verhoging van de arbeidsdeelname slechts in beperkte mate bij te dragen aan de oplossing van een aantal belangrijke sociale problemen. De vraag is dan gewettigd of men met andere instrumenten dan participatiebevordering die problemen niet doeltreffender kan aanpakken.

Hoewel verhoging van de arbeidsparticipatie in theorie bijdraagt aan vermindering van armoede en inkomensongelijkheid – om de simpele reden dat werkenden gemiddeld een hoger inkomen hebben dan niet-werkenden – heeft de ervaring van de afgelopen decennia geleerd dat bevordering van de arbeidsdeelname een weinig doeltreffend middel is om armoede te bestrijden en ongelijkheid te verminderen. Zowel de omvang van de armoede als de ongelijkheid van de inkomensverdeling blijken veel sterker door andere factoren te worden bepaald. Traditionele instrumenten van inkomenspolitiek, zoals belastingheffing en sociale zekerheid, lijken in dit opzicht effectiever dan participatiebeleid. Waar in de jaren negentig het inkomenspolietieke instrumentarium in hoge mate ten dienste stond van de bevordering van de arbeidsparticipatie, valt er dan ook veel voor te zeggen om de inkomenspolitiek weer een meer centrale plaats in het sociaal-economische beleid te geven. Zolang een derde van de Nederlandse bevolking afhankelijk is van een sociale uitkering, heeft een relatief kleine verandering in de hoogte van de uitkeringen veel meer invloed op de omvang van de armoede en de inkomens-

ongelijkheid, dan een sterke toe- of afname van de arbeidsparticipatie. Uit de becijferingen in hoofdstuk 5 kan worden afgeleid dat het effect op de inkomensongelijkheid van een generieke verhoging van de uitkeringen met 3 à 4% overeenkomt met het effect van een uitstroom van 10% van de uitkeringsgerechtigden (zo'n 400.000 personen) naar werk die daardoor 50% in inkomen vooruitgaan. Het laatste vereist een enorme beleidsinspanning, terwijl een generieke verhoging van de uitkeringen met 3 à 4% slechts een klein deel van de relatieve verlaging van de uitkeringsniveaus in de afgelopen twintig jaar ongedaan zou maken. Natuurlijk dient men in zo'n geval rekening te houden met de mogelijke weerslag van de hogere uitkeringen op de werkgelegenheid. Dit (negatieve) effect zou echter erg groot moeten zijn om het nivellerende effect van hogere uitkeringen ongedaan te maken. Een verhoging van de uitkeringen met 3 à 4% vereist een stijging van de collectieve lastendruk met circa 0,5% van het BBP.⁶ Zelfs als deze lastenstijging volledig doorwerkt in de brutoloonkosten (hetgeen niet waarschijnlijk is), zouden deze met niet meer dan 1% stijgen.⁷ Bij een plausibele vraagelasticiteit van 0,3 (Hamermesh 1993: 135), zou de werkgelegenheid als gevolg daarvan met 0,3% of circa 20.000 banen krimpen. In hoofdstuk 3 is betoogd dat een dergelijke eenmalige verhoging van de lastendruk, anders dan vaak wordt aangenomen, geen neerwaartse spiraalbeweging in werking zal zetten, zodat er geen reden is om aan te nemen dat het negatieve effect van hogere uitkeringen op de werkgelegenheid op langere termijn groter zal zijn.

Overigens is een generieke verhoging van de sociale uitkeringen natuurlijk slechts een mogelijke vorm van inkomenspolitiek – en wellicht niet de meest doeltreffende en doelmatige – om de inkomensverschillen te beperken en de armoede te verminderen. Men zou inkomenspolitieke maatregelen bijvoorbeeld kunnen toespitsen op die groepen die de kleinste kans op betaald werk hebben (zoals gepensioneerden en 'onomkeerbaar' arbeidsongeschikten), om de versturende werking voor de arbeidsmarkt te minimaliseren. Aangezien zowel de loonongelijkheid als de armoede onder werkenden sinds de jaren tachtig is toegenomen, zouden de inkomensmaatregelen echter ook kunnen worden gericht op de 'onderkant van de arbeidsmarkt', bijvoorbeeld in de vorm van een (fiscale) tegemoetkoming aan laagbetaalden.

De groei van de maatschappelijke welvaart, zoals imperfect gemeten met het BBP per hoofd van de bevolking, is gelijk aan de som van de groei van de participatiegraad en de stijging van de arbeidsproductiviteit (zie hoofdstuk 3). Als in het toekomstige beleid minder nadruk zou worden gelegd op verhoging van de arbeidsparticipatie, ligt het voor de hand om een hogere prioriteit te geven aan de productiviteitsontwikkeling. Tegenover de opvatting van de WRR dat verhoging van de participatie uit het oogpunt van het financiële draagvlak wenselijk is zolang de gemiddelde productie per hoofd van de bevolking blijft stijgen (WRR 2000: 251), zou men kunnen stellen dat minder stijging (of zelfs een daling) van de arbeidsparticipatie geen probleem is zolang de groei van de arbeidsproductiviteit daarvoor voldoende compensatie biedt. Waar een arbeidsintensieve economische groei het beleidsdoel was van de jaren negentig, daar zou een 'efficiënte' economische groei het doel kunnen worden voor de komende jaren (vgl. Donselaar et al. 2000). 1% (extra) productiviteitsstijging heeft immers hetzelfde effect op de nationale productie als 1% (extra) participatiestijging. Naarmate de participatie-

graad hoger is en de productiviteitsstijging (per werkende) in Nederland gedurende langere tijd achterblijft bij die in veel andere landen, vraagt het waarschijnlijk minder inspanning om de productiviteit te laten groeien dan om de participatiegraad verder te verhogen. Op langere termijn is het zelfs onvermijdelijk dat verdere welvaarts-groei moet komen van de productiviteitsstijging. De participatiegraad kan immers nooit boven de 100% stijgen, terwijl de mogelijkheden voor productiviteitsstijging, zolang de technologische ontwikkeling niet stagneert, in beginsel onbegrensd zijn.

De vraag hoe de overheid de productiviteitsontwikkeling kan bevorderen, is overigens niet eenvoudig te beantwoorden. De meningen over de belangrijkste determinanten van de productiviteitsgroei lopen onder deskundigen nogal uiteen (vgl. de discussie over de recente versnelling van de productiviteitsstijging in de Verenigde Staten; zie bijv. Gordon 1999 en Van der Wiel 2000). Voorwaarden voor verhoging van de arbeidsproductiviteit lijken ook niet alleen gelegen in een snelle verbreiding van nieuwe technologieën, maar minstens zozeer in een doelgericht gebruik van die technologieën en een efficiëntere organisatie van het productieproces. Of de overheid over mogelijkheden beschikt om een dergelijke verandering te stimuleren, is op voorhand moeilijk te zeggen. Het zou echter al een belangrijke accentverschuiving betekenen indien dit doel in het overheidsbeleid evenveel prioriteit zou krijgen als de bevordering van de arbeidsparticipatie.

Dit impliceert dat in het beleid duidelijker onderscheid moet worden gemaakt tussen economische en sociale doelstellingen. In het afgelopen decennium werd verhoging van de arbeidsparticipatie zowel uit economische als uit sociale overwegingen bepleit. Een hogere arbeidsparticipatie zou zowel het productieve draagvlak versterken als sociale uitsluiting en maatschappelijke ongelijkheid tegengaan. Zoals Tinbergen lang geleden heeft opgemerkt, dient het aantal beleidsinstrumenten dat men hanteert echter ten minste even groot te zijn als het aantal doeleinden dat men nastreeft. Door één instrument, namelijk bevordering van de arbeidsparticipatie, op meerdere doelen tegelijk te richten, is het onmogelijk om alle doelen volledig te realiseren. Enerzijds heeft de stijging van de arbeidsparticipatie relatief weinig bijgedragen aan de maatschappelijke welvaart (in termen van formele productie). Anderzijds is ook het sociale doel van bestrijding van armoede en vermindering van ongelijkheid niet gerealiseerd. Als men evenwel onderkent dat het economische doel ook langs andere wegen kan worden bevorderd dan via de arbeidsparticipatie, krijgt het beleid aanzienlijk meer armslag. Economisch beleid gericht op verhoging van de productiviteit hoeft dan niet langer meer ten dienste te staan van de arbeidsparticipatie. En het participatiebeleid kan sterker worden gericht op de sociale doelstellingen, zonder met economische doeleinden te worden 'belast'.

Een dergelijke beleidswijziging, waarbij meer nadruk wordt gelegd op de stijging van de arbeidsproductiviteit, gaat – in ieder geval op langere termijn – niet meer samen met het voortdurend hameren op het aambeeld van de loonmatiging. Loonmatiging is immers bij uitstek een middel om de werkgelegenheid te bevorderen door (onder meer) de productiviteitsstijging te remmen. Daarmee is niet gezegd dat afscheid van de loonmatiging automatisch tot een versnelling van de productiviteitsgroei zal leiden. Maar van sterkere loonstijgingen gaan in ieder geval prikkels uit die kunnen bijdragen aan verhoging van de arbeidsproductiviteit. Zo maakt dure arbeid het voor werkgevers

aantrekkelijker om te investeren in arbeidsbesparende en dus productiviteitsverhogende technologieën. Voor werknemers zouden loonstijgingen een prikkel kunnen zijn om zich meer in te spannen en meer te investeren in scholing. Een voorwaarde daarvoor is wel dat de beloning ook in redelijke verhouding staat tot de geleverde inspanning. In plaats van om generieke loonsverhogingen, vraagt een productiviteitsbevorderend beleid dus eerder om een gedifferentieerde loonontwikkeling. Dit hoeft zeker niet gelijk te staan aan een toename van de loonongelijkheid. Het is immers aannemelijk dat aan de onderkant van de arbeidsmarkt loonverschillen een sterkere stimulans vormen voor extra inspanningen dan aan de bovenkant. In dat geval zouden vooral laagbetaalde werknemers van de loondifferentiatie (kunnen) profiteren. Het ware wenselijk indien bij het vaststellen van die inspanningen ook rekening wordt gehouden met de doelmatigheid ervan. Een vorm van prestatiebeloning zou dus niet zozeer een stimulans moeten vormen voor veel werken of voor overwerk, maar vooral voor een efficiëntere wijze van werken.

Frank en Cook (1996: 212-217) maken aannemelijk dat ook van een versterking van de progressie in de belastingheffing positieve effecten kunnen uitgaan. De extreem hoge beloningen in topposities leiden namelijk tot overinvesteringen van de deelnemers aan de race naar de top. Terwijl het voor individuen lonend kan zijn om zich extra in te spannen als daarmee hun kans om de top te bereiken iets toeneemt, kan dit uit maatschappelijk oogpunt verspillend zijn, doordat zij geen rekening houden met het negatieve effect van hun extra inspanning op de kansen van anderen. Er is als het ware sprake van een wapenwedloop (*positional arms race* in de terminologie van Frank en Cook), die alleen kan worden afgeremd door de opbrengst van een toppositie te verkleinen. Een hogere belasting over topinkomens vermindert de nettowinst voor de winnaars van de *ratrace* en kan sommige deelnemers aan die wedstrijd ertoe brengen van verdere deelname af te zien en hun energie op andere, uit maatschappelijk oogpunt meer productieve activiteiten te richten.

Als de sterkere productiviteitsstijging in dit scenario de tragere groei van de arbeidsparticipatie volledig compenseert, komt de financiële houdbaarheid van het sociale-zekerheidsstelsel in beginsel niet in gevaar. De economische groei zal dan immers gelijk zijn aan die in het scenario waarin de arbeidsparticipatie sterker groeit, zodat ook het te verdelen beschikbare nationaal inkomen gelijk is. Omdat het aantal uitkeringsafhankelijken groter zal zijn, zal wel méér inkomen via de sociale zekerheid worden overgeheveld, hetgeen een hogere belastingdruk vereist. Dat hoeft op zichzelf niet problematisch te zijn, zelfs als de hogere lastendruk tot hogere lonen leidt, omdat de sterkere productiviteitsstijging ook ruimte schept voor grotere loonstijgingen (en, zoals hiervoor aangegeven, deels ook het resultaat is van hogere lonen). Paradoxaalwijze zullen zowel de nettolonen als de netto-uitkeringen hoger zijn dan in het participatiescenario. De verklaring daarvoor is dat er in dit scenario minder werkenden (met een relatief hoog inkomen) en meer uitkeringsgerechtigden (met een relatief laag inkomen zijn). Dit kan worden geïllustreerd met de volgende 'taartparadox'.

Een gezelschap van vijf personen heeft trek in een taart. Afsproken wordt dat wie meehelpt met bakken, een twee keer zo groot stuk krijgt als wie niet meehelpt.

Er melden zich drie vrijwilligers. Zij krijgen elk een kwart van de taart, terwijl de anderen met een achtste genoeg moeten nemen (immers, $3 \times \frac{1}{4} + 2 \times (\frac{1}{8} = 1)$). De volgende dag besluit het vijftal opnieuw een taart te bakken. Maar nu helpen slechts twee personen mee met bakken. Als zij een even grote taart bakken als de vorige dag, is het resultaat dat niet alleen de bakkers een groter stuk krijgen (nl. $\frac{2}{7}$ van de taart in plaats van $\frac{1}{4}$) maar ook de niet-bakkers (nl. $\frac{1}{7}$ in plaats van $\frac{1}{8}$; immers $2 \times \frac{2}{7} + 3 \times \frac{1}{7} = 1$). Anders gezegd, hoe minder mensen meebakken, hoe beter iedereen af is – behalve natuurlijk degene die niet meer meedoet en met iets meer dan de helft van het stuk van de vorige dag genoeg neemt.

In bijlage B6.1 wordt een cijfervoorbeeld gegeven waaruit blijkt dat de gevolgen van een (relatieve) vertraging van de werkgelegenheidsgroei ten opzichte van het participatiescenario met 0,5 procentpunt per jaar in combinatie met een versnelling van de productiviteitsstijging met eveneens 0,5 procentpunt per jaar, ook op langere termijn beperkt zijn. In vijftien jaar tijd zou de werkgelegenheid een half miljoen arbeidsjaren en de participatiegraad 5 procentpunten achterblijven. De collectievelastendruk zou echter slechts zo'n 3 procentpunten hoger zijn, en dankzij de hogere brutolonen zouden zowel het nettoloon als het netto-uitkeringsniveau 4% hoger zijn dan in het participatiescenario waarin de arbeidsparticipatie sneller groeit en de arbeidsproductiviteit trager. Hoewel de werkenden over hun loon meer belasting zouden betalen, zouden zij netto toch een groter bedrag overhouden en zouden ook de uitkeringsgerechtigden er netto op vooruitgaan.

Het belangrijkste probleem waarop een beleid stuit dat zich minder eenzijdig op verhoging van de arbeidsparticipatie richt, is dat een aanzienlijk deel van de bevolking onvrijwillig van betaald werk verstoken zal blijven. In hoofdstuk 4 is vastgesteld dat onvrijwillige 'baanloosheid' (ten gevolge van werkloosheid of arbeidsongeschiktheid) een belangrijke oorzaak is van een zowel objectief als subjectief laag welzijn. Dit hangt aan de ene kant samen met het gemis van een aantal 'objectieve' aspecten van het werk (naast het loon bijvoorbeeld sociale contacten en ontplooiingsmogelijkheden) en aan de andere kant met de maatschappelijke waardering van het niet-deelnemen aan het arbeidsproces. Voor de subjectieve beleving van een bestaan zonder baan lijkt de tweede factor veruit de belangrijkste. Nu is het door middel van een doelgericht beleid nog wel mogelijk de objectieve levenssituatie van onvrijwillig niet-werkenden te verbeteren: onder meer door de gesuggereerde verhoging van de uitkeringen en door meer mogelijkheden te bieden voor participatie buiten de sfeer van de betaalde arbeid, bijvoorbeeld in de vorm van vrijwilligerswerk. Veel moeilijker is het evenwel om ook de heersende maatschappelijke opvattingen over gewenste en ongewenste vormen van inactiviteit te doen veranderen. Een dergelijke cultuuromslag laat zich niet eenvoudig afkondigen. Dit hoeft echter niet te betekenen dat de overheid geheel machteloos staat. Er lijkt wel degelijk een verband te bestaan tussen de vigerende instituties en de heersende opvattingen. Zo is de brede introductie van regelingen voor vervroegde uittreding (VUT) in de jaren tachtig gepaard gegaan met een snelle acceptatie van het niet-werken van ouderen. Wat aanvankelijk werd gepresenteerd als een noodmaatregel om de slechte arbeidsmarktvooruitzichten van jongeren te verbeteren, werd al snel een verworven recht

waarvan oudere werknemers geen afstand meer wensten te doen (vgl. Trommel 1995). Hoewel het lastig is om hierbij oorzaak en gevolg uit elkaar te houden, is het aannemelijk dat het beleid van stimulering van vervroegde uittreding de maatschappelijke acceptatie van dit verschijnsel heeft bevorderd. Evenzo is het denkbaar dat een zekere relativering in het overheidsbeleid van het belang van betaalde arbeid haar weerslag zou hebben op de maatschappelijke waardering van inactiviteit. Er mag echter niet van worden uitgegaan dat hierbij van een automatisme sprake is. Een nuancering van de arbeidsplicht voor bepaalde groepen vereist dan ook voldoende 'draagvlak' in de samenleving om geen averechts effect te sorteren. De negatieve maatschappelijke reacties op het voornemen van het kabinet in 1999 om ook bijstandsmoeders met jonge kinderen een arbeidsplicht op te leggen, waaraan in hoofdstuk 1 werd gerefereerd, duidt er evenwel op dat velen van mening zijn dat het participatiebeleid te ver dreigt door te schieten. Zo bezien lijkt een zekere relativering van het belang van betaald werk zeker niet bij voorbaat op grote maatschappelijke weerstanden te hoeven stuiten. De initiatieven van de afgelopen jaren om meer mogelijkheden te creëren voor de combinatie van (betaalde) arbeid en (onbetaalde) zorgtaken, getuigen daar ook van. Faciliteiten voor zorg-, calamiteiten- en sabbatsverlof en loopbaanonderbreking gaan alle uit van de gedachte dat werkenden de mogelijkheid dienen te hebben om naast of afwisselend met hun betaalde werk tijd te besteden aan andere, onbetaalde activiteiten.

Ogenscheinlijk staat dit haaks op het feit dat het hebben van een drukke baan de afgelopen jaren steeds meer een statussymbool lijkt te zijn geworden (vgl. De Beer 2001a en de Epiloog). Nu inmiddels echter de helft van de werkzame bevolking in Nederland klaagt over een hoog werktempo, verliest een drukke baan steeds meer aan onderscheidend vermogen. Wie zich toch nog wil onderscheiden, zal daarin de komende jaren wellicht beter slagen door *minder* te werken dan door *nog harder* te werken. Terwijl een overvloed aan vrije tijd momenteel nog het twijfelachtige voorrecht is van personen die buiten het arbeidsproces staan, zoals uitkeringsgerechtigden, zou méér vrije tijd wel eens in toenemende mate een statussymbool voor drukke en goed verdienende tweeverdieners kunnen worden. Als men al een toppositie en een topinkomen heeft, zou het volgende doel kunnen worden om zijn (of haar) zaken zo efficiënt te regelen en zo goed te delegeren dat men rustig van zijn vrije tijd kan genieten. En is er eenmaal een toonaangevende elite die voor zichzelf meer vrije tijd weet te creëren, dan zal het waarschijnlijk niet lang duren voor hun voorbeeld wordt nagevolgd door de middenklasse. Daarmee zou de trend van een gestaag afnemende arbeidsduur, die in de jaren tachtig zo abrupt tot stilstand kwam, zich aan het begin van de 21e eeuw weer kunnen voortzetten.

Een hogere waardering van vrije tijd wil nog niet zeggen dat ook de maatschappelijke waardering van 'inactiviteit' vanzelf zal toenemen. Niettemin zou het stigma van maatschappelijke uitsluiting dat nu vaak aan het niet-werken van werklozen en andere uitkeringsgerechtigden kleeft, aan belang kunnen inboeten indien tot de categorie niet-werkenden meer en meer personen gaan behoren die van een verlofperiode, deeltijd-aanstelling of loopbaanonderbreking gebruikmaken. Waar Nederland zich internationaal al een uitzonderlijke positie heeft verworven als 'enige deeltijdeconomie in de wereld' (Freeman 1998), en tezelfdertijd in de jaren negentig dankzij zijn goede economische en werkgelegenheidsprestaties alom waardering heeft geooogst, zou Nederland deze goede uitgangspositie wellicht kunnen benutten om in het eerste decennium van de 21e eeuw het land van het 'ontspannen arbeidsbestel' te worden.

Noten

- 1 Het reële gestandaardiseerde besteedbare huishoudensinkomen van actieven steeg tussen 1985 en 1990 met 20% en het inkomen van inactieven met 12% (bron: CBS, IPO 1985 en 1990 microbestand).
- 2 Gecorrigeerd voor de herziening van de Nationale Rekeningen in 1999 (bron: CPB 2000: bijlage A10).
- 3 In 1973 werkte 69% van de 61-jarige, 64% van de 62-jarige, 60% van de 63-jarige en 45% van de 64-jarige mannen (bron: CBS, AKT 1973 microbestand).
- 4 In 1965 vond 84% van de bevolking het 'bezwaarlijk' indien een gehuwde vrouw met schoolgaande kinderen buitenshuis werkte. In 1997 was dit percentage gezakt naar 18 en vond 45% het buitenshuis werken 'niet bezwaarlijk' en 36% zelfs 'aan te bevelen' (SCP 1998b: 141).
- 5 Het gaat hierbij om werk van minimaal een uur per week. Uitgaande van de officiële ondergrens van twaalf uur werk per week behoort slechts de helft (49%) van de betreffende groep tot de werkzame beroepsbevolking (bron: CBS, EBB 1998 microbestand).
- 6 Het aandeel van de sociale uitkeringen (129 miljard gulden in 2000) in het bruto binnenlands product (BBP, 873 miljard gulden in 2000) bedraagt circa 15%, zodat een verhoging met 3 à 4% overeenkomt met 0,45% à 0,6% van het BBP (bron: CPB 2000).
- 7 Het looninkomen bedraagt in 2000 circa 447 miljard gulden, dat is 51% van het BBP (bron: CPB 2000).

Onze samenleving is een arbeidsbestel, stelde de filosoof Kwant al in de jaren vijftig vast (Kwant 1956). Een kwart eeuw later dacht hij er nog net zo over: "Het arbeidsbestel is [...] niet een deel van onze samenleving. Deze wordt in haar geheel gekleurd, getekend door de plaats die de arbeid erin heeft" (Kwant 1982). Weer een kleine twintig jaar later heeft deze stelling nog niets aan actualiteit verloren. Niet alleen vult bijna de helft van de bevolking een groot deel van de tijd met (betaald) werk, werktijd structureert ook in belangrijke mate de overige tijd. Geen weekend, geen vakantie zonder werk. Werk drukt daardoor evenzeer een stempel op het leven van de niet-werkenden als op dat van de werkenden. Werk bepaalt in hoge mate iemands maatschappelijke positie: wie je bent staat in onze samenleving bijna gelijk aan wat voor werk je doet. Werk "is een soort bewijs van volwaardig lidmaatschap van onze samenleving" zoals Kwant (1982) het uitdrukte. Het is dan ook niet verwonderlijk dat wie als gevolg van (gedwongen) ontslag of arbeidsongeschiktheid zonder werk raakt, méér verliest dan alleen een bron van inkomen. Werklozen en arbeidsongeschikten verkeren vaker in een sociaal isolement, zijn minder vaak lid van een vereniging, gaan minder vaak uit, zijn minder politiek betrokken, zijn minder gezond en bovenal minder tevreden met hun leven dan werkenden, zo bleek in hoofdstuk 4. De scheidslijn tussen armoede en welvaart valt, ook in een land met een ver uitgebouwde verzorgingsstaat zoals Nederland, grotendeels samen met het onderscheid tussen werkenden en niet-werkenden. De meest zekere manier om uit de armoede te ontsnappen, is daarom een (permanente) overgang van 'inactiviteit' naar werk (hoofdstuk 5). Ten slotte valt ook het belang van betaald werk voor de samenleving als geheel niet te onderschatten. Werk vormt een belangrijke bron van welvaart en het financiële draagvlak onder de verzorgingsstaat: zonder betaald werk geen sociale zekerheid voor de velen die onverhoopt en deels onvermijdelijk van werk zijn uitgesloten (hoofdstuk 3). Wie overtuigd is van de grote waarde van betaalde arbeid in onze postindustriële samenleving, zal daarvoor in het voorgaande dan ook meer dan genoeg argumenten vinden.

Er is echter ook een andere visie op de betekenis van arbeid in de hedendaagse samenleving mogelijk. Werk is een belangrijke bron van onvrede en ongenoegen. Bijna dagelijks kan men in de media lezen of beluisteren dat het werk voor velen een (te) zware belasting vormt. De steeds hogere werkdruk eist zijn tol in de vorm van stress en burn-out (vroeger overspannenheid geheten). Het aantal arbeidsongeschikten nadert de grens van een miljoen. De eisen die op de moderne flexibele arbeidsmarkt aan de werkenden worden gesteld, staan op gespannen voet met de deugden die buiten de sfeer van het werk het meest worden gewaardeerd, zoals trouw, loyaliteit en naastenliefde, en leiden tot 'corrosie van het karakter' (Sennett 1998). Omgekeerd blijkt het gemis van (betaald) werk lang niet voor iedereen gelijk te staan met maatschappelijke uitsluiting en onwelbevinden. Dat geldt weliswaar voor werklozen en arbeidsongeschikten, die tegen hun zin het arbeidsproces hebben verlaten. Maar het welzijn van de 'traditionele' huisvrouw doet nauwelijks onder voor dat van de

'modale' werknemer. Het 'objectieve' welbevinden van vervroegd gepensioneerden is amper lager dan dat van de werkenden in de beste banen, terwijl zij van alle bevolkingsgroepen tussen 15 en 65 jaar zelfs het meest tevreden blijken te zijn. Zijn huisvrouwen of vervroegd gepensioneerden ook nog actief in het vrijwilligerswerk, dan vormen zij veruit de gelukkigste groepen die in het onderzoek van hoofdstuk 4 werden aangetroffen. Zonder betaald werk blijkt dus heel wel te leven te zijn.

Werk mag dan de belangrijkste determinant van het verschil tussen arm en rijk zijn, toch dient van bevordering van de arbeidsparticipatie niet te veel te worden verwacht voor de bestrijding van de armoede. De sterke werkgelegenheidsgroei sinds het midden van de jaren tachtig heeft immers niet noemenswaardig bijgedragen aan vermindering van de armoede en is samengegaan met een forse toename van loon- en inkomensverschillen. Betaald werk levert voor individuele werkvinders dan wel een goede kans op ontsnapping uit de armoede op – althans als zij hun werk weten te behouden, waarin uiteindelijk slechts de helft slaagt –, maar op macroniveau lijkt de sterke nadruk op 'werk, werk en nog eens werk' de maatschappelijke tweedeling tussen werkenden en niet-werkenden eerder te hebben versterkt dan verminderd. Extra werkgelegenheid betekende in het recente verleden vooral meer tweeverdieners en nauwelijks minder 'nulverdieners', dat wil zeggen huishoudens die op een sociale uitkering zijn aangewezen (hoofdstuk 5). Ook het argument dat werkgelegenheidsgroei het draagvlak voor de sociale zekerheid versterkt, is niet boven kritiek verheven. De Nederlandse banenmachine heeft, in vergelijking tot andere Europese landen, slechts weinig extra toegevoegde waarde gegenereerd, zodat het financiële draagvlak niet veel solider is dan in landen met minder werkgelegenheidsgroei. Men zou de resultaten van het veel geroemde 'poldermodel' ook minder positief kunnen interpreteren: de Nederlandse economie was in de jaren negentig erg inefficiënt, doordat eenzelfde economische groei veel meer extra arbeidsinzet vergde dan vroeger en dan in andere landen het geval was (hoofdstuk 3). Steeds meer mensen werken steeds harder, zonder dat dit veel vruchten afwerpt in de vorm van een hogere materiële levensstandaard.

De uitkomsten van het onderzoek waarvan in dit boek verslag is gedaan, lenen zich voor uiteenlopende interpretaties. Ter afsluiting van deze studie wordt in deze epiloog een poging gedaan deze ogenschijnlijk tegenstrijdige interpretaties met elkaar te verzoenen. Daartoe wordt een alternatieve interpretatie van het voorgaande gegeven die in essentie erop neerkomt dat betaalde arbeid in de postindustriële samenleving een luxegoed is geworden. Hoewel de empirische resultaten van dit onderzoek op het eerste gezicht het tegendeel suggereren, sluit deze interpretatie aan bij de theorie die de Amerikaanse econoom Thorstein Veblen een eeuw geleden formuleerde over de 'vrijetijdsklasse'. Vooraf zij benadrukt dat het hier slechts om een *mogelijke* interpretatie gaat, die niet onvermijdelijk uit het voorgaande voortvloeit. Toetsing van de juistheid van deze interpretatie zou een andersoortig (bijv. internationaal vergelijkend of cultuurhistorisch) onderzoek vergen dan in het bestek van deze studie mogelijk was.

In 1899 beschreef Thorstein Veblen in *The theory of the leisure class* hoe de bovenlaag van de samenleving zich van de rest trachtte te onderscheiden door zich zo veel mogelijk te onthouden van productieve arbeid en door hun overvloed aan vrije tijd op opzichtige

wijze te besteden. Daartoe richtten zij kostbare, maar volstrekt nutteloze festiviteiten aan, variërend van grootschalige jachtpartijen tot decadente feesten en bals, door Veblen samengevat onder de noemer *conspicuous consumption*. Hoe meer personeel daarbij werd ingezet om louter ceremoniële en dus improductieve handelingen te verrichten, hoe beter men erin slaagde zijn rijkdom aan de buitenwereld te tonen. Veblen wees er echter op dat met het stijgen van het gemiddelde welvaartsniveau de ambitie van de middenklassen groeide om de leefstijl van de elites over te nemen. Hij voorzag dan ook dat zij steeds meer vrije tijd en een hogere materiële levensstandaard zouden trachten te verwerven.

Inderdaad werd de gemiddelde arbeidstijd van de 'modale arbeider' in de loop van de twintigste eeuw bijna gehalveerd, terwijl zijn reële loon verviervoudigde. In lijn hiermee was in de jaren vijftig en zestig van de vorige eeuw de naderende komst van de vrijetijdsmaatschappij dan ook het gemeenschappelijke element in bijna alle toekomstvisies. In de komende heerlijke nieuwe samenleving zouden machines, robots en computers de mens het meeste werk uit handen hebben genomen en zou de noodzakelijke werktijd tot een minimum zijn teruggedrongen. De Franse socioloog Fourastié voorspelde in 1966 dat de tijd die iemand in zijn leven aan betaald werk besteedt, in de 21e eeuw zou worden teruggebracht tot 40.000 uur: 30 uur per week gedurende 40 weken per jaar over een actieve levensperiode van 33 à 35 jaar. Iedereen zou baden in een zee van vrije tijd, die men naar hartenlust kon besteden aan ontspanning, persoonlijke ontplooiing, cultuur en creativiteit. En dat zou wel nodig zijn ook, want het werk zelf zou daarvoor weinig gelegenheid meer bieden: niet alleen de traditionele handarbeid, maar ook de meer interessante hoofdarbeid zou immers goeddeels door computers en robots worden overgenomen. Het resterende werk zou in hoge mate door deze apparaten worden gedictieerd. Ook de hoogopgeleide hoofdarbeider bleef in laatste instantie een loonslaaf (vgl. Braverman 1974). Maar doordat er nog maar zo weinig werk en zo veel meer vrije tijd zou zijn, deerde dat nauwelijks (vgl. Gorz 1983). Het rijk van de vrijheid zou binnen een of twee generaties realiteit zijn.

De invoering van de vrije zaterdag en de 40-urige werkweek in de jaren zestig waren een logische stap in die richting. Achteraf zou het echter de laatste grote stap blijken te zijn. Weliswaar kwamen er daarna nog wat vakantiedagen en andere vrije dagen bij, maar weinigen voorzagen rond 1970 dat ook anno 2000 de standaard werkweek nog altijd 40 uren zou tellen.

Ondertussen hadden de futurologen wel gelijk in hun voorspelling dat steeds meer arbeid door machines en computers zou worden overgenomen: tussen 1960 en 1984 kromp het totale arbeidsvolume in uren met 12%, terwijl de bevolking van 15-64 jaar met 40% toenam. Per hoofd van de volwassen bevolking liep de beschikbare hoeveelheid arbeid derhalve met 37% terug.¹ Anders dan was voorzien, werd deze besparing op menselijke arbeid echter niet in de eerste plaats benut om de arbeidstijd te verkorten, maar vooral om een aanzienlijk deel van de (potentiële) beroepsbevolking, al dan niet gedwongen, van arbeid 'vrij te stellen'. De jaren zeventig en tachtig werden niet de jaren van de voortgaande arbeidstijdverkortung – al werden daarvoor vele plannen ontwikkeld –, maar van de sterk oplopende werkloosheid, arbeidsongeschiktheid, vervroegde uittreding en andere vormen van 'inactiviteit'.

Pas halverwege de jaren tachtig kwam dit proces tot stilstand. Het aantal werkenden begon weer te groeien, in een steeds sneller tempo, tot in de tweede helft van de jaren negentig de banengroei alle records brak. Tussen 1985 en 1999 groeide het aantal werkenden met 2 miljoen, van 4,8 miljoen naar 6,8 miljoen personen. Vanaf 1995 begon eindelijk ook het aantal uitkeringsgerechtigden te dalen, zij het in een veel bescheidener tempo. De sterke banengroei van de afgelopen vijftien jaar had evenwel niets te maken met arbeidstijdverkorting. Integendeel, tussen 1985 en 1998 werd een volledig arbeidsjaar slechts 3% korter, van 1770 uur naar 1711 uur (CBS c: Tijdreeksen mens en maatschappij; f 2000/3). De sterke groei van de arbeidsparticipatie was dan ook alleen mogelijk doordat het totale aantal uren betaald werk vanaf het midden van de jaren tachtig fors groeide: tussen 1985 en 1998 met 20%. Aangezien de bevolking van 15-64 jaar in dezelfde periode met slechts 7% groeide, nam het gemiddelde aantal arbeidsuren per hoofd van potentiële beroepsbevolking met 12% toe.² Dat komt vooral doordat in steeds meer gezinnen beide partners een betaalde baan hebben. Het traditionele kostwinnersgezin heeft zijn positie als normhuishouden moeten afstaan aan het tweeverdienershuishouden. Daardoor is het aantal uren dat een gezin wekelijks aan betaald werk kwijt is, fors toegenomen: jonge (echt)paren (tot 40 jaar) zonder kinderen besteedden in 1985 gezamenlijk gemiddeld 51 uur per week aan betaald werk en in 1995 65 uur; voor (echt)paren met kinderen was dit 37 uur in 1985 en 42 uur in 1995 (Van den Broek et al. 1999: 45).³ Nu kan men tegenwerpen dat deze cijfers nog niet zoveel zeggen over de tijd die men in een geheel leven aan betaalde arbeid besteedt. In de loop van de tijd is de leeftijd waarop men tot de arbeidsmarkt toetreedt, immers steeds hoger geworden, terwijl men op steeds jongere leeftijd het arbeidsproces verlaat. Maar ook als men hiermee rekening houdt, is de gemiddelde *lifetime*arbeidsduur in het laatste kwart van de twintigste eeuw slechts 6% korter geworden. Mannen zijn weliswaar aanzienlijk korter gaan werken (-24%), maar daar staat tegenover dat het gemiddelde aantal uren dat vrouwen in hun leven aan betaald werk besteden, met liefst 65% is toegenomen. De gemiddelde *lifetime*arbeidsduur bedraagt momenteel bijna 51.000 uur (67.000 uur voor mannen en 34.000 uur voor vrouwen).⁴ Het werkzame leven van 40.000 uur dat Fourastié (1996) voorspelde, is dus bij lange na nog niet gerealiseerd.

Zaten de futurologen van weleer er dan helemaal naast? Heeft de technologische ontwikkeling de afgelopen decennia toch niet de arbeidsbesparing opgeleverd die er destijds van werd verwacht? In hoofdstuk 3 is geconstateerd dat de jaarlijkse stijging van de arbeidsproductiviteit sinds de jaren zestig een voortdurend neerwaartse trend vertoont: nam de productie van een voltijd arbeidskracht in de jaren zestig nog met gemiddeld 3,6% per jaar toe, in de jaren negentig was dit nog maar 1,2%. Het lijkt erop of we er in de jaren negentig alleen nog in slagen de welvaart te doen groeien door met steeds meer mensen steeds harder te werken.

Toch staat het buiten kijf dat dankzij de technologische ontwikkeling de afgelopen decennia, met eenzelfde inzet van arbeidskracht een sterke toename van de productie van goederen is gerealiseerd. Het aantal werkenden in een agrarisch, ambachtelijk, industrieel of transportberoep bleef tussen 1973 en 1998 per saldo gelijk (1,6 miljoen personen), terwijl de productie (de reële toegevoegde waarde) van de landbouw,

industrie, bouwnijverheid en transport- en communicatiesector tezamen met 63% toenam. Een doorsnee 'arbeider' produceert momenteel dus bijna twee derde meer dan 25 jaar geleden. Wordt rekening gehouden met het feit dat hij (en een enkele zij) per week 14% korter is gaan werken, dan blijkt de gemiddelde productie per uur bijna verdubbeld te zijn (+89%).

Tegelijkertijd is het totale aantal uren dat jaarlijks wordt gewerkt sinds het begin van de jaren zeventig met circa 8% gegroeid en het aantal werkzame personen zelfs met een derde (circa 33%). Wat doen al deze nieuwe werkenden?

De extra arbeidskracht die beschikbaar kwam door de groei van de beroepsbevolking en die niet nodig was voor de productie van fysieke goederen, is grotendeels ingezet voor de productie van diensten. Deze overgang van een voornamelijk industriële naar een diensteneconomie heeft zich in alle ontwikkelde economieën voorgedaan. In tegenstelling tot wat men vaak lijkt te denken, betekent dit niet dat de gemiddelde burger tegenwoordig een veel groter deel van zijn of haar inkomen aan diensten uitgeeft dan in het verleden het geval was (vgl. Gershuny 1978). In 1997 bestonden de bestedingen van een gemiddeld Nederlands huishouden nog altijd voor 62% uit materiële goederen. Dat was niet zoveel minder dan de 69% van 1973.⁵ Aangezien de werkgelegenheids-groei in deze periode zich alleen in de dienstensector voordeed, was de groei van het aandeel van de diensten in de particuliere consumptie opvallend bescheiden.⁶

Dat de overgang van de industriële naar de diensteneconomie zich niet in de eerste plaats manifesteert in een toename van het aantal diensten als eindproduct, komt ook tot uitdrukking in de veranderingen in de beroepenstructuur in de afgelopen 25 jaar. De grote 'winnaars' zijn niet de typische dienstenberoepen. Het aandeel in het totale arbeidsvolume van de commerciële, dienstverlenende en verzorgende beroepen – waaronder zulke beroepen vallen als winkelbediende, kapper, horecamedewerker, verpleegkundige, schoonmaker en politieagent – is tussen 1973 en 1998 met niet meer dan 2 procentpunten toegenomen. Deze groei is veel kleiner dan men op grond van de sterke krimp van de agrarische, ambachtelijke, industrie- en transportberoepen zou verwachten. Het 'gat' is gevuld door de administratieve beroepen, de 'wetenschappelijke en andere vakspecialisten' en de 'beleidvoerende en hogere leidinggevende functies', in de terminologie die het CBS tot 1993 bezigde.⁷ Hun aandeel in het totale arbeidsvolume dijde uit van 31% in 1973 tot 44% in 1998; hun absolute aantal verdubbelde ruimschoots van 1,4 miljoen naar 3,1 miljoen personen. Enkele kenmerkende 'grote groeiers' zijn de economen, accountants en juristen, waarvan het aantal toenam van 25.000 in 1973 naar 140.000 in 1998; managers en staffunctionarissen ('beleidvoerende en hogere leidinggevende functionarissen' in de CBS-terminologie, van 140.000 naar 390.000), secretaressen (van 120.000 naar 180.000), statistici, wiskundigen, systeem-analisten en dergelijke (van 22.000 naar 203.000).⁸

Het gaat hierbij steeds om soorten werk die niet direct bijdragen aan de productie van goederen en diensten, maar alleen indirect, doordat zij de 'echte' productiemedewerkers en dienstverleners in staat stellen een grotere productie te realiseren. De waarde van een stafmedewerker is uiteindelijk immers niet gelegen in het aantal memo's, nota's en rapporten dat hij of zij produceert, maar in de bijdrage die deze 'intermediaire producten' leveren aan de verhoging van de omzet of de vermindering van de kosten van de onderneming. Soortgelijke opmerkingen kan men maken over de brieven, tele-

foontjes en afspraken die een secretaresse verzorgt, over de financiële overzichten en berekeningen die een administratief medewerker maakt en over de tijd die een manager steekt in vergaderen, overleggen en besluiten nemen. Hoe groot de werkelijke waarde van dergelijke activiteiten is, is moeilijk vast te stellen. Niettemin gaat het doorgaans om hooggewaardeerde werkzaamheden, waar een overeenkomstige beloning tegenover staat, zowel in financiële zin als qua status. In het algemeen geldt zelfs dat werk hoger wordt gewaardeerd naarmate het verder afstaat van de feitelijke productie.

Hoe kan de opmars van deze nieuwe klasse van 'symboolanalisten', zoals de Amerikaanse econoom Robert Reich (1992) hen heeft gedoopt, worden verklaard? Wellicht biedt ook hiervoor de analyse van Veblen uit 1899 een aanknopingspunt. Veblen constateerde in *The theory of the leisure class* namelijk dat zich in zijn tijd een kentering voordeed in de houding van de vrijetijdsklasse. Het calvinistische arbeidsethos – door hem *the instinct of workmanship* genoemd – begon langzamerhand ook de elites in zijn greep te krijgen. Daarom trachtten zij zich niet meer louter te onderscheiden met opzichtige consumptie en nutteloze vrijetijdsbesteding, maar gingen zij zich toelekken op sociaal nuttige activiteiten, zoals de oprichting en het bestuur van liefdadigheidsinstellingen. Om hun welstand voldoende tot uitdrukking te brengen, was het van belang dat dergelijke bezigheden zich wat hun geringe productiviteit betreft niet onderscheiden van de opzichtige vrijetijdsbesteding van voorheen en dat zij bovendien niet minder zichtbaar waren. Zoals Veblen het formuleerde:

"Many and intricate polite observances and social duties of a ceremonial nature are developed; many organisations are founded, with some specious object of amelioration embodied in their official style and title; there is much coming and going, and a deal of talk, to the end that the talkers may not have occasion to reflect on what is the effectual economic value of their traffic." (Veblen 1899: 59.)

Dit liefdadigheidswerk had in vergelijking met de vroegere vormen van *conspicuous consumption* het grote voordeel dat het door een aura van maatschappelijke nuttigheid werd omgeven.

Ook honderd jaar later is deelname aan bepaalde vormen van liefdadigheid nog altijd een belangrijke manier om een hoge maatschappelijke status tot uitdrukking te brengen, bijvoorbeeld door het lidmaatschap van de Rotary of de Lions Club of door een bestuursfunctie in een maatschappelijke organisatie; functies die in de praktijk voorbehouden zijn aan diegenen die ook in het beroepsleven een vooraanstaande positie bekleden. In tegenstelling tot wat Veblen voorzag, zijn zich echter ook in de sfeer van de betaalde arbeid steeds meer mogelijkheden gaan voordoen om zich te onderscheiden. De oorsprong daarvan moet waarschijnlijk worden gezocht in de jaren tachtig, toen de werkloosheid recordhoogten bereikte en het perspectief van volledige werkgelegenheid uit het zicht raakte. Weliswaar betoogden sommigen toen dat de 'baanlozen' de voorlopers waren van een toekomstige samenleving waarin het belang van betaald werk sterk zou zijn verminderd en het traditionele arbeidsethos zou hebben afgedaan. Er werd zelfs een bond *tegen* het arbeidsethos opgericht, en de voorstanders van een arbeidsloos basisinkomen hadden geruime tijd de wind in de zeilen. Toch was het steeds slechts een kleine minderheid die de positieve kanten van de 'bevrijding van de

arbeid' belichtte. De overheersende opvatting was dat degenen die buiten het arbeidsproces waren gesloten, onder een zware last gebukt gingen. Betaald werk was in die jaren zo schaars (en leek bovendien steeds schaarser te worden) dat alleen al het hebben van een vaste betaalde baan een kostbaar bezit was, waarmee men zich tot de bevoorrechte klasse mocht rekenen. Deze opvatting culmineerde in de 'werk, werk, werk'-ideologie van de jaren negentig. Het scheppen van werk werd daarmee in zekere zin een doel op zich, los van de bijdrage daarvan aan de nationale welvaart in enge zin (zoals gemeten met het BBP).

Het meest zichtbaar was dit in de vorm van de creatie van een groot aantal gesubsidieerde banen voor langdurig werklozen (banenpools, JWG, Melkertbanen, I/D-banen). Minder in het oog liep dat ook aan de bovenkant van de beroepenladder een groot aantal nieuwe banen werd geschapen, waarvan de bijdrage aan de maatschappelijke welvaart op zijn minst discutabel is. Toen de werkgelegenheid aantrok en de werkloosheid langzaam zakte, werd het voor de maatschappelijke elite des te belangrijker om zo veel mogelijk in hoog aanzien staande werkzaamheden te creëren, waarmee zij zich van de werkenden op de lagere sporten van de maatschappelijke ladder onderscheidde. Zowel de zichtbaarheid als de schijn van gewichtigheid van dit werk zijn gebaat bij de veelvuldige contacten met andere belangrijke personen. Het werk van managers bestaat dan ook uit weinig anders dan vergaderen, overleggen, beraadslagen en besluiten nemen. Paradoxaalwijze draagt het feit dat topmanagers voor de gewone medewerkers vrijwel onzichtbaar zijn en hun werk zich grotendeels in beslotenheid afspeelt, juist bij aan de status van het werk. Hun werk is immers van veel te groot belang om zich voor de ogen van het gewone personeel af te spelen.

De Grip (1987) karakteriseerde de sterke groei van de hogere leidinggevende beroepen in de jaren tachtig als een 'managementhousse'. In de jaren negentig breidden soortgelijke werkzaamheden zich geleidelijk uit naar de lagere echelons: op de managershousse volgde de 'adviseurshousse' (De Grip en Van Loo 2000). Dit kwam tot uitdrukking in een sterke groei van beroepen als accountants, organisatiedeskundigen, sociaal-wetenschappelijk onderzoekers en activiteitenbegeleiders en medewerkers arbeidsbemiddeling. Hoewel daarover geen cijfers beschikbaar zijn, heeft het er alle schijn van dat ook in tal van andere beroepsgroepen (variërend van leerkrachten tot winkelpersoneel en van verpleegkundigen tot administratief medewerkers) de werktijd die wordt besteed aan vergaderen, overleggen en nota's schrijven en lezen, fors is toegenomen.

Een belangrijke legitimatie hiervoor wordt gevonden in moderne managementtheorieën (zoals *human resourcesmanagement*) die voorschrijven dat het steeds hoger opgeleide personeel enerzijds meer zeggenschap dient te krijgen over de organisatie en uitvoering van het eigen werk (liefst in de vorm van 'zelfsturende teams') en anderzijds meer dient te worden betrokken bij het beleid van de onderneming. Los van de vraag of de werkwijze en de besluitvorming van de organisatie hierdoor wezenlijk worden beïnvloed, vergroot het in ieder geval het draagvlak voor en de legitimiteit van de besluiten van het management.

De vrijetijdssamenleving die in de jaren zestig werd voorspeld, is er in zekere zin dus wel degelijk gekomen, maar in een geheel andere gedaante dan destijds werd ver-

wacht. *Gemiddeld* besteden we per hoofd van de volwassen bevolking nog maar zo'n zeven uur per week aan de productie van goederen en diensten die noodzakelijk zijn voor een comfortabel bestaan.⁹ De vele extra tijd die hierdoor beschikbaar is gekomen, zijn we echter niet thuis, in ledigheid, gaan doorbrengen, maar hebben we gevuld met ontelbare andere bezigheidjes, die we met een schijn van gewichtigheid en onmisbaarheid omgeven. Hoe verder die bezigheden afstaan van de feitelijke productie, hoe beter! Onder aan de statushiërarchie staan degenen die nog met hun eigen handen een concreet product voortbrengen of een dienst verlenen: de fabrieksarbeiders en de schoonmakers, de verpleegsters en de kapsters. Wie dag in dag uit op kantoor vertoeft om met de computer informatie te verwerken, staat al beduidend hoger in aanzien. Maar naarmate men de computer vaker met rust kan laten om met anderen te overleggen en te vergaderen, stijgt de status. En helemaal aan de top staan degenen die zich de hele dag van overleg naar bespreking naar vergadering spoeden en niets anders doen dan praten en luisteren. De enige concrete 'producten' die ooit uit hun handen komen, zijn opdrachten aan hun ondergeschikten. Bertrand Russell formuleerde het ooit beknopt als volgt:

"Work is of two kinds: first, altering the position of matter at or near the earth's surface relatively to other such matter; second, telling other people to do so. The first kind is unpleasant and ill paid; the second is pleasant and highly paid. The second kind is capable of indefinite extension: there are not only those who give orders, but those who give advice as to what orders should be given. Usually two opposite kinds of advice are given simultaneously by two organised bodies of men. This is called politics." (Russell 1935: 13.)

De interpretatie van 'werk als luxe' verklaart een aantal van de ogenschijnlijk tegenstrijdige resultaten van het empirische onderzoek in deze studie. Allereerst biedt ze een alternatieve verklaring voor de opvallend geringe productiviteitsstijging in de jaren tachtig en negentig, waarover economen zich al jaren het hoofd breken. In hoofdstuk 3 zijn daarvoor onder meer als verklaringen genoemd het jarenlang volgehouden proces van loonmatiging en de nadruk op creatie van laagproductieve banen aan de onderkant van de arbeidsmarkt. Bovenstaande interpretatie suggereert evenwel dat ook de omvangrijke creatie van banen aan de 'bovenkant' heeft bijgedragen aan het vertragen van de productiviteitsstijging. Deze verklaring staat op gespannen voet met de standaard (neoklassieke) economische theorie volgens welke de beloning van arbeidskrachten gelijk is aan hun (marginale) productiviteit. Hoger betaalden dragen dan vanzelf méér bij aan het nationaal product dan lager betaalden. Om ten minste twee redenen kan men echter vraagtekens plaatsen bij deze standaarduitkomst van winstmaximaliserend ondernemersgedrag in het neoklassieke model.

In de eerste plaats is het bij veel functies van 'symboolanalisten', om Reichs term te gebruiken, uiterst lastig om hun productiviteit vast te stellen. Deze wordt uiteindelijk immers niet bepaald door het aantal nota's, adviezen of besluiten dat zij produceren, maar door hun positieve effect op de omzet, de kosten en/of de winst van de onderneming. Doordat dit effect vrijwel onmogelijk is vast te stellen, is er, vooral in grotere bedrijven, volop ruimte om de beloning van het hogere personeel op grond van heel andere criteria vast te stellen. Zo is er weinig reden om aan te nemen dat de sterke

stijging van de beloning van topmanagers in de tweede helft van de jaren negentig (zie bijvoorbeeld het jaarlijkse overzicht in de *Volkskrant*¹⁰) de neerslag vormt van een overeenkomstige stijging van de prestaties van deze beroepsgroep.

Maar ook als men meent dat de beloning van 'symboolanalisten' wel degelijk een weerspiegeling vormt van hun reële waarde voor het bedrijf waarvoor zij werken, is het, in de tweede plaats, mogelijk dat hun bijdrage aan de macro-economische productie veel geringer is. Op macroniveau lijkt er bij veel van de bestbetaalde werkzaamheden sprake te zijn van een zogenaamd nul-somspel. Frank en Cook geven daarvan in *The winner-take-all society* (1996) vele voorbeelden, waarvan er hier twee worden aangehaald. De voornaamste taak van juristen die in dienst of in opdracht van een onderneming werken, is vaak om hun confrères bij een andere onderneming te slim af te zijn. Als twee min of meer gelijkwaardige bedrijven elkaar het recht op de toepassing van een bepaald productieprocédé betwisten, maakt het voor de economie als geheel niet veel uit wie deze juridische strijd wint. Voor de afzonderlijke ondernemingen kan dit echter van levensbelang zijn. Daarom zal een onderneming de beste (en dus ook de bestbetaalde) juristen inschakelen die het zich kan veroorloven. Als dit de kans vergroot dat de onderneming de juridische strijd in haar voordeel kan beslechten, zijn deze juristen hun hoge beloning dubbel en dwars waard. Maar uit welvaartstheoretisch oogpunt is de juridische strijd grotendeels verspilling. Als het conflict simpelweg door het lot zou worden beslist, zou met veel minder inspanning nagenoeg hetzelfde macro-economische resultaat worden gerealiseerd.

Ook veel reclame heeft als voornaamste doel om in een nul-somspel een zo groot mogelijk deel van de koek te veroveren. Als het ene bedrijf zijn advertentiebudget opvoert, zal de concurrent wel moeten volgen, op straffe van verlies van marktaandeel. Het resultaat daarvan kan heel goed zijn dat de marktverdeling exact gelijk blijft. Zelfs als men erin slaagt om de markt te vergroten, zal dit in veel gevallen ten koste gaan van de consumptie van andere goederen, zodat er ook dan op macroniveau voornamelijk van een nul-somspel sprake is. Hiermee is niet gezegd dat reclame in het geheel geen maatschappelijke waarde heeft. Zo is reclame ook een middel om informatie over producten te verstrekken (al is het maar over het imago van het product). Maar het is twijfelachtig of deze informatiefunctie zelfs maar bij benadering opweegt tegen de uitgaven voor reclame en marketing.

Met deze voorbeelden wordt niet betoogd dat het werk dat de afgelopen vijftien jaar is gecreëerd, louter improductief was. Maar het is wel aannemelijk dat de bijdrage van veel nieuwe banen aan de economische groei veel geringer was dan men op grond van de vaak hoge beloning zou vermoeden.

De voorspellingen uit de jaren vijftig en zestig van een vrijetijdsmaatschappij vloeiden logisch voort uit de gebruikelijke (neoklassieke) economische veronderstelling dat werk een 'last' en vrije tijd een luxegoed is. Aan een luxegoed geeft men verhoudingsgewijs meer uit naarmate het inkomen hoger is. Zelfs al stijgt de (schaduw)prijs van een uur vrije tijd naarmate het (uur)loon hoger is, doordat ook het totale inkomen stijgt, zal men toch meer vrije tijd gaan 'consumeren' en dus korter gaan werken. Werk wordt dan als een 'inferieur' goed beschouwd, waarvan de 'consumptie' afneemt naarmate het inkomen hoger is. Deze analyse is geheel in overeenstemming met de gestage afname

van de hoeveelheid arbeid per hoofd van de (volwassen) bevolking in de periode tot het midden van de jaren tachtig. Ze valt echter moeilijker te rijmen met de eerdere constatering dat de hoeveelheid werk per hoofd van de bevolking van 15-64 jaar sinds 1985 weer met 12% is toegenomen, terwijl in diezelfde periode ook de reële lonen aanzienlijk stegen. Ze staat ook op gespannen voet met de constatering dat werknemers in hogere (en hoger betaalde) functies over het algemeen meer uren werken dan werknemers in lagere functies (vgl. Scitovsky 1992: 99-101). In 1998 bedroeg de gemiddelde arbeidsduur van managers en staffunctionarissen 41 uur, terwijl de gemiddelde arbeidsduur voor alle werkenden tezamen niet meer dan 33 uur bedroeg.¹¹ Dit duidt erop dat betaald werk niet langer als inferieur goed kan worden beschouwd.

Deze conclusie is in overeenstemming met de uitkomsten van het empirische onderzoek naar 'het nut van werken' in hoofdstuk 4. Zowel het objectieve als het subjectieve welbevinden van werkenden bleek aanzienlijk hoger te zijn dan van werklozen en arbeidsongeschikten die onvrijwillig van betaald werk zijn uitgesloten. Dat verschil bleek echter slechts voor een klein deel samen te hangen met het verschil in inkomen tussen beide groepen, zoals men op grond van de neoklassieke economische theorie zou verwachten. In feite bleek het erg lastig om überhaupt een aspect van het werk te vinden dat duidelijk van invloed is op het individuele welbevinden. Dit leidde tot de conclusie dat het in de eerste plaats het hebben van betaald werk *op zich* is dat het verschil in welbevinden tussen werkenden en (onvrijwillig) niet-werkenden verklaart. Dit zou het gevolg kunnen zijn van de in onze samenleving heersende opvattingen over welke groepen wel en welke niet 'behoren' te werken: werken is belangrijk *doordat* we werk belangrijk vinden. Alleen voor groepen van wie maatschappelijk geaccepteerd is dat zij niet(-betaald) werken, kan ook onbetaald (vrijwilligers)werk bijdragen aan de maatschappelijke status en daarmee aan het welzijn. Dit geldt voor huisvrouwen, voor scholieren en studenten en vooral voor ouderen (50-plussers). Voor mannen tussen, pakweg, 25 en 50 jaar, maar in toenemende mate ook voor vrouwen in die leeftijdscategorie, is betaald werk echter de belangrijkste toegangspoort tot een volwaardige maatschappelijke positie. Voor hen is betaald werk inderdaad een luxegoed waaraan zij, naarmate het inkomen hoger is, eerder meer dan minder tijd wensen te spenderen. Want hoewel de afzonderlijke aspecten van het werk slechts een bescheiden bijdrage leveren aan het objectieve en subjectieve welbevinden van werkenden, scoren de werkenden in staf- en kaderfuncties met doorgaans een voltijdbaan (cluster 4), wel significant hoger dan de werkenden in een eenvoudige deeltijdbaan (cluster 1). De werkenden in de eerstgenoemde categorie mogen dan graag klagen over een hoge werkdruk en stress, dit blijkt niet noemenswaardig van invloed te zijn op hun gezondheid en welbevinden.¹² Uit ander onderzoek blijkt dat werkenden met een hoog werktempo, ook na correctie voor verschillen in achtergrondkenmerken, gelukkiger zijn dan werkenden die het rustiger aan doen (De Beer 2001a). Werkdruk en stress lijken in de jaren negentig veeleer een bron van maatschappelijke status te zijn geworden! Tot op zekere hoogte lijkt daarmee zelfs te gelden dat naarmate men meer werkt en meer verdient, het 'nut' van een uur extra werk eerder toeneemt dan afneemt, dat wil zeggen dat het marginale nut stijgt.

Vanwege het luxekarakter van werk is het niet verwonderlijk dat er strijd wordt geleverd om zo veel mogelijk van dit luxegoed te bemachtigen. Dat geldt eens te meer als het meest 'luxueuze' werk niet alleen het hoogste maatschappelijke aanzien, maar ook het hoogste inkomen oplevert. Het aantal gegadigden voor een betaalde baan is de afgelopen decennia dan ook sterk toegenomen. Het meest opmerkelijke was het grote aantal vrouwen dat zich op het strijdtoneel van de arbeidsmarkt heeft begeven. Dit was een logisch uitvloeisel van het feit dat vrouwen hun opleidingsachterstand ten opzichte van mannen in hoog tempo inliepen, waardoor hun concurrentiepositie op de arbeidsmarkt aanzienlijk verbeterde, en van de hierboven geschetste opwaardering van betaald werk van inferieur naar luxegoed. Het was daardoor onontkoombaar dat ook vrouwen hun 'rechtmatige' aandeel van dit begerenswaardige goed zouden opeisen. In de loop van de jaren tachtig en negentig bleken zij daarin aanzienlijk beter te slagen dan hun belangrijkste 'concurrenten', de werklozen en andere 'inactieven' die in de eerste helft van de jaren tachtig buiten het arbeidsproces waren gesloten. Zoals in hoofdstuk 5 is geschetst, resulteerde de sterke werkgelegenheids groei van de afgelopen vijftien jaar daardoor vooral in de snelle opmars van het tweeverdienershuishouden en niet in een afname van het aantal huishoudens dat op een sociale uitkering is aangewezen. De stijging van de arbeidsparticipatie heeft daardoor nauwelijks bijgedragen aan vermindering van de armoede en van de inkomensongelijkheid. Integendeel, de snelle werkgelegenheids groei ging samen met een beduidende toename van de beloningsverschillen. Hoewel de exacte oorzaak daarvan nog altijd omstreden is, wees de analyse in hoofdstuk 5 uit dat de divergerende beloningsverhoudingen in ieder geval ten dele samenhangen met de veranderingen in de beroepenstructuur, in het bijzonder de groei van de hogere beroepsgroepen (de 'symboolanalisten') die de hoogste lonen verdienen. Tegelijkertijd schiep de overheid, door de relatieve verlaging van de sociale uitkeringen en het minimumloon, aan de onderkant van de arbeidsmarkt ruimte voor uitbreiding van het laagstbetaalde segment van de arbeidsmarkt. Voorzover deze banen werden bezet door vrouwelijke partners, droeg dit vooral bij aan de groei van het aantal tweeverdieners. Maar een deel van deze laagbetaalde banen kwam ook terecht bij alleenstaanden en andere alleenverdieners, onder wie de armoede in de jaren negentig dan ook substantieel toenam (van 9% in 1990 naar 13% in 1997). Hoewel in Nederland het verschijnsel van de *working poor* bij lange na niet een omvang heeft als in de Verenigde Staten, kan niettemin worden vastgesteld dat de sterke nadruk op bevordering van de arbeidsparticipatie in de jaren tachtig en negentig mede heeft geresulteerd in een groeiende groep werkenden voor wie het inkomen uit arbeid amper genoeg oplevert om in het levensonderhoud te voorzien (vgl. Snel 2000). Het achterblijven van de uitkeringen ten opzichte van de lonen droeg er ook toe bij dat vanaf het midden van de jaren tachtig de inkomens kloof tussen actieve en inactieve huishoudens steeds groter is geworden. In 1985 was het gestandaardiseerde besteedbare huishoudensinkomen van actieven gemiddeld 23% hoger dan van inactieven, in 1997 was dit verschil opgelopen tot 34%.¹³

Betaald werk, zo luidt de portee van het voorgaande, dient niet zoals in de economische wetenschap gebruikelijk is, alleen te worden opgevat als een schaars *middel* dat zo spaarzaam mogelijk wordt aangewend om andere begerenswaardige zaken (consumptie,

vrije tijd) binnen bereik te brengen. Betaald werk moet evenzeer worden gezien als een luxe consumptiegoed, dat niet alleen direct in bepaalde behoeften (sociale contacten, zelfverwerkelijking) voorziet, maar vooral ook maatschappelijk aanzien en respect verschaft. En wel des te meer naarmate het in sterkere mate een luxe karakter heeft en weinig productief is. Dat niettemin veel bezitters van dit luxegoed klagen over de zware verantwoordelijkheid en de hoge werkdruk, is daarmee geenszins in strijd. Enerzijds bevordert het de zichtbaarheid en opzichtigheid van het werk, dat zich immers voor een groot deel 'in het verborgene' binnen kantoormuren afspeelt. Anderzijds vergroot het ook de legitimiteit van dit werk en van de royale beloning die er veelal tegenover staat. Deze uiting van onbehagen sluit daarmee uitstekend aan bij de wijze waarop Nederlanders al eeuwenlang het genoegen van een al te grote voorspoed trachten te temperen door de schaduwzijden ervan te benadrukken (vgl. Schama 1988).

Noten

- 1 Immers, $0,88 / 1,40 = 0,63$.
- 2 Berekend o.b.v. SCP (2000: 280).
- 3 Betaalde arbeid van kinderen is hierbij buiten beschouwing gelaten.
- 4 Deze berekening is gebaseerd op het gemiddelde aantal uren betaalde arbeid per week voor iedere leeftijd van 15-74 jaar in 1973 en 1999 (bron: CBS, AKT'73 en EBB'99). Hierbij wordt de veronderstelling gemaakt dat de lifetimearbeidsduur in een bepaald kalenderjaar wordt bepaald door de leeftijdsspecifieke arbeidsparticipatie in dat jaar. Daarnaast is rekening gehouden met de toename van het aantal vakantie- en feestdagen. Op basis hiervan kan worden berekend dat de lifetimearbeidsduur in 1973 ongeveer 54.100 uur bedroeg (mannen 87.800 en vrouwen 20.800 uur) en in 1999 ongeveer 50.800 uur (mannen 67.000 en vrouwen 34.200 uur).
- 5 Het gaat hier om de bestedingscategorieën voeding, kleding en schoeisel, genotmiddelen, duurzame consumptiegoederen, woning, energie en water (bron: CBS c: Nationale rekeningen).
- 6 Men zou kunnen tegenwerpen dat consumptie van diensten steeds meer de vorm aanneemt van 'collectieve' of 'publieke' diensten, die niet of slechts voor een beperkt deel uit het particuliere inkomen worden betaald, zoals openbare orde (politie, justitie), landsverdediging (defensie), onderwijs, maatschappelijk werk en dergelijke. Inderdaad is het aandeel van deze diensten in de nationale bestedingen in de jaren zeventig gegroeid, van 15% in 1970 naar 18% in 1982. Sindsdien is de publiek gefinancierde dienstverlening evenwel op haar retour: in 1997 was het aandeel in de nationale bestedingen met 15% weer bijna terug op het niveau van 1970. Per saldo is het aandeel van deze diensten in de nationale bestedingen in de afgelopen dertig jaar derhalve niet veranderd.
- 7 Het gaat hier om de beroepsgroepen 0, 1, 2 en 3 van de 'oude' beroepenclassificatie (SBC 1974) van het CBS, met uitzondering van de beroepsgroep 06/07 (genees- en tandheekkundigen, dierenartsen, verplegende en verwante vakspecialisten), die aan de dienstenberoepen (4 en 5) zijn toegevoegd.
- 8 Berekend op basis van CBS (AKT'73 en EBB'98).
- 9 Berekend als het quotiënt van het arbeidsvolume (in uren per week) van personen met een agrarisch, ambachtelijk, industrieel of transportberoep en de totale bevolking van 15-64 jaar (bron: CBS, EBB'98).
- 10 Zie <http://www.volkskrant.nl/topinkomens>.
- 11 Overigens maken zelfstandige winkeliers en boeren nog langere werkweken: meer dan 50 uur (bron: CBS, EBB'98).
- 12 Eenzelfde conclusie wordt getrokken in een recent grootschalig onderzoek naar werkstress. Zie Veldhoven et al. (1999).
- 13 Berekend op basis van CBS (IPO'85 en '97).

Bijlage B2.1 Constructie van indicatoren voor werkaspecten in 1995

De constructie van indicatoren voor de verschillende werkaspecten is gebaseerd op zowel theoretische overwegingen als geconstateerde statistische samenhangen. Daarbij is de volgende procedure gevolgd. Door middel van factoranalyse is een eerste indruk verkregen van de factoren of dimensies waarin de werkaspecten uiteenvallen. Vervolgens zijn variabelen die op theoretische gronden geen deel kunnen of behoren uit te maken van een bepaalde dimensie, daaruit verwijderd en eventueel (als het om een, op theoretische gronden, cruciale variabele gaat) als aparte factor opgenomen. Daarna is per factor voor de resterende variabelen een niet-lineaire principale componentenanalyse (Princals) uitgevoerd om een genormaliseerde indicator te construeren. Hierbij worden de categoriewaarden van de afzonderlijke variabelen (bijv. 1 = helemaal mee eens; 2 = mee eens; 3 = mee eens noch mee oneens, enz.) op zodanige wijze getransformeerd dat de onderlinge samenhang tussen de variabelen die van dezelfde factor deel uitmaken maximaal is en de resulterende indicator genormaliseerd wordt (d.w.z. een gemiddelde van nul en een standaarddeviatie van één heeft). Indien een factor slechts uit één variabele bestaat, is geen principale componentenanalyse uitgevoerd (daarvoor zijn minimaal twee variabelen vereist), maar is de variabele wel genormaliseerd. Ten slotte is als *overall*indicator voor de kwaliteit van de arbeid het gemiddelde over de afzonderlijke indicatoren berekend. Hierbij krijgt iedere factor of indicator dus (impliciet) een gelijk gewicht toebedeeld.

Factoranalyse leverde een oplossing op met acht factoren met een eigenwaarde groter dan één. Na rotatie met de varimaxmethode bleken de items met betrekking tot het functieniveau (de vereiste opleiding en het beroepsniveau) enerzijds en de items met betrekking tot de fysieke arbeidsomstandigheden (stank of lawaai, zwaar werk, vuil werk en geen zittend werk) anderzijds één factor te vormen (tabel B2.1). Omdat het op theoretische gronden niet plausibel is om beide aspecten als één dimensie van de kwaliteit van de arbeid te beschouwen, zijn zij bij de constructie van de indicatoren met behulp van princals toch apart geanalyseerd. Het item uurloon bleek op geen van de factoren een lading van meer dan 0,4 te hebben. Gezien het theoretische belang van de beloning is het uurloon toch als een aparte indicator voor de kwaliteit van de arbeid meegenomen.

Het item 'goede ontplooiingsmogelijkheden' heeft een gelijke lading van 0,5 op de factor arbeidsinhoud en de factor loopbaanperspectieven. Besloten is dit item alleen bij de indicator voor de loopbaanperspectieven mee te nemen.

Tabel B2.1 Geroteerde factormatrix van werkaspecten (varimaxrotatie)^a

	factor							
	1	2	3	4	5	6	7	8
interessant werk	0,65							
werk waarin men zelf beslissingen kan nemen	0,73							
werk waarvan men de resultaten ziet verantwoordelijk werk	0,74							
werk waarmee men iets betekent in de maatschappij	0,59							
beroepsniveau		0,66						
minimaal vereiste opleiding		0,68						
stank of lawaai		0,67						
lichamelijk zwaar werk		0,71						
vuil werk		0,62						
zittend werk		0,69						
gevoel van eigenwaarde			0,78					
je maatschappelijk nuttig voelen			0,74					
invloed uitoefenen op belangrijke beslissingen			0,64					
voor vol worden aangezien			0,69					
goede promotiekansen				0,82				
werk waarin men zich kan ontplooiën	0,50			0,50				
ploegendienst					0,57			
onregelmatige werktijden					0,79			
werktijdenregeling					0,79			
aantal uren werk per week						0,86		
tijdelijk werk							0,47	
flexibel werk							0,77	
netto-uurloon								
goede collega's								0,69
contact met collega's is een voordeel van het huidige werk								0,52

a Alleen factorscores groter dan 0,4 zijn vermeld.

Bron: LWW'95

Bijlage B3.1 Decompositie van de socialezekerheidsquote

De socialezekerheidsquote szq is gedefinieerd als het aandeel van de socialezekerheidsuitgaven szu in het nationaal inkomen Y :

$$szq = \frac{szu}{Y} \quad (\text{B3.1})$$

De socialezekerheidsuitgaven zijn gelijk aan het product van het aantal uitkeringsontvangers of 'inactieven' i en de gemiddelde uitkering u , die per definitie gelijk is aan het product van de vervangingsratio r en het gemiddelde loon w :

$$szu = i \cdot u = i \cdot r \cdot w \quad (\text{B3.2})$$

De arbeidsinkomensquote aiq is gedefinieerd als het quotiënt van het totale arbeidsinkomen L en het nationaal inkomen Y . Het totale arbeidsinkomen is weer gelijk aan het product van het aantal werkenden of 'actieven' a en het gemiddelde arbeidsinkomen of loon w :

$$aiq = \frac{L}{Y} = \frac{a \cdot w}{Y} \quad (\text{B3.3})$$

Hieruit volgt onmiddellijk:

$$Y = \frac{a \cdot w}{aiq} \quad (\text{B3.4})$$

Substitutie van (B3.2) en (B3.4) in (B3.1) en herschikking van de termen resulteert in:

$$szq = \frac{i \cdot r \cdot w}{a \cdot w / aiq} = \frac{i}{a} \cdot r \cdot aiq \quad (\text{B3.5})$$

In drie verschillende situaties die in hoofdstuk 3 zijn besproken, is het effect van (een verandering in) de gemiddelde belasting- en premiedruk tegengesteld aan het effect van (een verandering in dezelfde richting in) de marginale belasting- en premiedruk. In feite zijn dit steeds varianten op het inkomens- en substitutie-effect, zoals die bekend zijn uit de neoklassieke theorie van het consumentengedrag.

B3.2.1 Loonvorming

Uitgangspunt is het vakbondsmonopolie-model, waarin de vakbond eenzijdig het loon bepaalt en de werkgever vervolgens op basis hiervan de optimale werkgelegenheid vaststelt.

Stel, de doelstellingsfunctie V van de vakbond is:

$$V = V(l, w - \theta) \quad (\text{B3.6})$$

waarin l de werkgelegenheid is, w de brutoloonvoet en θ de verschuldigde loonbelasting en sociale premies. V heeft de gebruikelijke eigenschappen van een nutsfunctie, dat wil zeggen dat de eerste orde afgeleiden positief zijn ($V_l \equiv \partial V / \partial l > 0$ en $V_2 \equiv \partial V / \partial (w - \theta) > 0$), de eigen tweede orde afgeleiden negatief ($V_{ll} \equiv \partial^2 V / \partial l^2 < 0$ en $V_{22} \equiv \partial^2 V / \partial (w - \theta)^2 < 0$) en de kruiselingse tweede orde afgeleide niet negatief ($V_{l2} \equiv \partial^2 V / \partial l \partial (w - \theta) \geq 0$). Dit laatste betekent dat naarmate de werkgelegenheid groter is, men niet minder waarde gaat hechten aan het nettoloon en vice versa; hetgeen plausibel is. θ is een monotoon stijgende functie van w en van de externe economische omstandigheden x : $\theta = \theta(w, x)$, met $\theta_1 \equiv \partial \theta / \partial w > 0$ en $\theta_2 \equiv \partial \theta / \partial x > 0$. Een hogere waarde van x duidt derhalve op een verslechtering van de economische omstandigheden die tot een hogere belastingdruk leidt. Als ook de marginale lastendruk bij een economische verslechtering stijgt, geldt $\theta_{12} \equiv \partial^2 \theta / \partial w \partial x > 0$.

Stel verder dat de vakbond er rekening mee houdt dat de werkgelegenheid l , die door de werkgever wordt bepaald, afhangt van de hoogte van het brutoloon w en van de externe omstandigheden x : $l = l(w, x)$, met $l_1 \equiv \partial l / \partial w < 0$, $l_2 \equiv \partial l / \partial x < 0$ en $l_{12} \equiv \partial^2 l / \partial w \partial x \leq 0$. De niet-positieve kruiselingse afgeleide betekent, dat de gevoeligheid van de werkgelegenheid voor externe schokken niet kleiner wordt naarmate het loon hoger is.

Als de vakbond in staat is om zelf de hoogte van de loonvoet te bepalen, zal hij trachten V te maximaliseren. De eerste orde afgeleide van de doelstellingsfunctie is dan gelijk aan nul:

$$dV/dw = 0 \Rightarrow V_1 \cdot l_1 + V_2 \cdot (1 - \theta_1) = 0 \quad (\text{B3.7})$$

De tweede orde voorwaarde voor een maximum luidt:

$$d^2 V / dw^2 < 0 \Rightarrow D \equiv V_{11} (l_1)^2 + V_{l1} l_1 + 2 V_{12} (1 - \theta_1) l_1 + V_{22} (1 - \theta_1)^2 < 0 \quad (\text{B3.8})$$

Stel nu dat zich een exogene schok voordoet ($dx > 0$) waardoor de werkgelegenheid l (*ex ante*) daalt en de belastingdruk θ stijgt. Differentiatie van vergelijking (B3.7) levert dan op:

$$D dw + (V_1 l_{12} + V_{11} l_1 l_2 - V_{12} l_1 \theta_2 + V_{12} l_2 (1 - \theta_1) - V_{22} \theta_2 (1 - \theta_1) - V_2 \theta_{12}) dx = 0 \quad (\text{B3.9})$$

Voor de reactie van het loon op een externe schok geldt dan:

$$dw/dx = - \left[\underbrace{V_1 l_{12}}_{-} + \underbrace{(V_{11} l_1 + V_{12} (1 - \theta_1))}_{-} \underbrace{l_2}_{-} - \underbrace{V_2 \theta_{12}}_{-} - \underbrace{(V_{22} (1 - \theta_1) + V_{12} l_1)}_{+} \underbrace{\theta_2}_{-} \right] / D \quad (\text{B3.10})$$

In het algemeen kan niet worden bepaald of een negatieve externe schok die leidt tot een kleinere werkgelegenheid en een hogere belastingdruk, een opwaartse of neerwaartse druk op de lonen uitoefent. De eerste term tussen de rechte haken betreft het effect van de externe schok op de gevoeligheid van de werkgelegenheid voor het loon. Als door de schok de werkgelegenheid sterker reageert op veranderingen in het loon ($l_{12} < 0$) zal de vakbond zijn looneis matigen: eenzelfde 'loonoffer' levert dan immers meer werkgelegenheid op. De tweede term heeft betrekking op het (directe) effect van de externe schok op de werkgelegenheid: naarmate de schok (bij een gegeven loon) tot een groter werkgelegenheidsverlies leidt ($l_2 < 0$), verschuift de voorkeur van de vakbond sterker naar werkgelegenheidsbevordering en zal men een minder hoog loon eisen. De derde term betreft het effect van de schok op de marginale lastendruk. Naarmate de marginale druk sterker stijgt ($\theta_{12} > 0$), levert een gegeven brutoloonstijging netto minder op en verschuift de voorkeur naar meer werkgelegenheid. Ten slotte geeft de laatste term het effect op het loon via de gemiddelde lastendruk weer. De vakbond tracht de netto-inkomensverslechtering als gevolg van de lastenstijging ($\theta_2 > 0$) te compenseren door een hoger (bruto)loon te vragen. Als een externe schok alleen de werkgelegenheid vermindert, maar geen effect heeft op de lastendruk ($l_{12} < 0$ en $l_2 < 0$, maar $\theta_{12} = \theta_2 = 0$), gaat hiervan een matigend effect op het loon uit. Dit kan bijvoorbeeld het geval zijn bij een sectorspecifieke schok waarvan de macro-economische gevolgen te verwaarlozen zijn. Als alleen de marginale lastendruk stijgt, terwijl de werkgelegenheid en de gemiddelde lastendruk gelijk blijven ($\theta_{12} > 0$, maar $l_{12} = l_2 = \theta_2 = 0$), wordt de loonstijging eveneens gematigd. Als echter alleen de gemiddelde lastendruk stijgt, terwijl de werkgelegenheid en de marginale lastendruk gelijk blijven ($\theta_2 > 0$, maar $l_{12} = l_2 = \theta_{12} = 0$), gaat hiervan een opwaartse druk op de lonen uit.

Bovenstaande afleiding heeft enkele beperkingen. De belangrijkste daarvan is de veronderstelling dat er sprake is van een vakbondsmonopolie, dat wil zeggen dat de loonvorming volledig door de vakbond wordt bepaald. Koskela en Vilmunen (1996) tonen aan dat ook in een *right-to-manage* model (waarin daadwerkelijk over het loon wordt onderhandeld) en in een *efficient-bargain* model (waarin zowel over het loon als over de werkgelegenheid wordt onderhandeld) een stijging van de gemiddelde lastendruk

en een stijging van de marginale lastendruk een tegengesteld effect hebben. Ook in deze gevallen oefent een hoger marginaal belastingtarief een negatief effect op het loon en een positief effect op de werkgelegenheid uit.

B3.2.2 De scholingsinspanning

Stel, een persoon met een oneindige tijdshorizon besteedt de eerste t perioden aan scholing en de rest van zijn leven aan arbeid. Stel verder dat het toekomstige loon w een monotoon stijgende functie is van het aantal perioden dat hij/zij scholing heeft gevolgd, d.w.z. $w = w(t)$, met $w' \equiv dw/dt > 0$. Over dit toekomstige loon is men een belasting θ schuldig, die niet alleen afhankelijk is van de hoogte van het loon, maar ook van de (exogene) 'toestand van de wereld' x : $\theta = \theta(w, x)$. Als men, zolang men studeert, geen inkomen ontvangt, en toekomstig inkomen waardeert volgens een concave nutsfunctie u die wordt verdisconteerd tegen een rentevoet r , luidt de te maximaliseren *life-timenutsfunctie*:

$$U = \int_t^{\infty} u[w(t) - \theta(w(t), x)] e^{-r\tau} d\tau = u[w(t) - \theta(w(t), x)] \frac{e^{-rt}}{r} \quad (\text{B3.11})$$

Hierbij wordt, zonder verlies aan algemene geldigheid, verondersteld dat het nut in de periode waarin men studeert ($\tau < t$) gelijk is aan nul.

Maximalisatie van U naar t resulteert in:

$$u' (1 - \theta_1) w' - r u = 0 \quad (\text{B3.12})$$

Hierin is $\theta_1 \equiv d\theta/dw$, het marginale belastingtarief. De tweede orde voorwaarde voor een maximum luidt:

$$D = u'' (1 - \theta_1)^2 (w')^2 - u' \theta_{11} (w')^2 + u' (1 - \theta_1) w'' - r u' (1 - \theta_1) w' < 0 \quad (\text{B3.13})$$

Stel nu dat zich een externe schok voordoet ($dx > 0$), waardoor de gemiddelde en/of marginale belastingdruk stijgt, dat wil zeggen $\theta_2 \equiv d\theta/dx > 0$ en/of $\theta_{12} \equiv d^2\theta/dwdx > 0$. Differentiëren van vergelijking (B3.12) naar x levert dan op:

$$D dt/dx - u' w' \theta_{12} - \{u''(1 - \theta_1) w' - r u'\} \theta_2 = 0 \quad (\text{B3.14})$$

Hieruit volgt:

$$dt/dx = [u' w' \theta_{12} + \{u''(1 - \theta_1) w' - r u'\} \theta_2] / D \quad (\text{B3.15})$$

Na substitutie van vergelijking (B3.12) kan deze ook worden geschreven als:

$$dt/dx = [w' \theta_{12} - (1 + R) r \theta_2] \cdot u' / D \quad (\text{B3.16})$$

waarin $R \equiv -u''u/(u')^2$, dat is de maat voor de relatieve risicoaversie.

Aangezien $u'/D < 0$ en $w' > 0$ leidt een stijging van de marginale lastendruk ($\theta_{12} > 0$) tot minder tijdsinvestering t in scholing. Aangezien $R > 0$ vormt een stijging van de gemiddelde lastendruk ($\theta_2 > 0$) juist een prikkel om meer tijd in scholing te investeren.

Lin (1998) geeft een meer verfijnde analyse van de effecten van belastingen op de investering in scholing, waarbij tevens rekening wordt gehouden met besparingen, het effect daarvan op de rentevoet en de aanwending van de belastinginkomsten door de overheid. Als de belastingopbrengsten niet worden teruggesluisd naar dezelfde burgers die ze hebben opgebracht, wordt de uitkomst bepaald door de vraag of de besparingen toe- of afnemen als de belastingen stijgen. In het eerste geval nemen de investeringen in scholing toe, in het tweede geval nemen ze af.

B3.2.3 De afweging tussen werk en vrije tijd

Stel, een persoon maximaliseert zijn nutsfunctie U :

$$U = U(l, y) \quad (\text{B3.17})$$

Hierin is l het aantal uren vrije tijd ($0 \leq l \leq T$, met T het totale aantal beschikbare uren, bijv. $7 \times 24 = 168$ per week) en y het netto-inkomen. U heeft de gebruikelijke eigenschappen van een nutsfunctie, dat wil zeggen dat de eerste orde afgeleiden positief zijn ($U_1 \equiv \partial U / \partial l > 0$ en $U_2 = \partial U / \partial y > 0$), de eigen tweede orde afgeleiden negatief ($U_{11} \equiv \partial^2 U / \partial l^2 < 0$ en $U_{22} = \partial^2 U / \partial y^2 < 0$) en de kruiselingse tweede orde afgeleide niet negatief ($U_{12} \equiv \partial^2 U / \partial l \partial y \geq 0$). Het netto-inkomen y is gelijk aan:

$$y = (T-l)w - \theta((T-l)w, x) \quad (\text{B3.18})$$

waarin w het bruto-uurloon is, θ de verschuldigde loonbelasting en sociale premies en x de externe economische omstandigheden. Maximalisatie van de nutsfunctie U naar l onder de budgetrestrictie (B3.18) geeft als resultaat:

$$U_1 - U_2 (1-\theta_1) w = 0 \quad (\text{B3.19})$$

De tweede orde voorwaarde voor een maximum luidt:

$$D = U_{11} - 2 U_{12} (1-\theta_1) w + U_{22} (1-\theta_1)^2 w^2 < 0 \quad (\text{B3.20})$$

Stel opnieuw dat de externe omstandigheden x verslechteren ($dx > 0$) waardoor de gemiddelde en/of marginale lastendruk stijgt ($\theta_2 > 0$ en/of $\theta_{12} > 0$). Differentiëren van (B3.19) naar x levert op:

$$D \frac{dl}{dx} - U_{12} \theta_2 + w U_2 \theta_{12} + (1-\theta_1) w U_{22} \theta_2 = 0 \quad (\text{B3.21})$$

Hieruit volgt:

$$\frac{dl}{dx} = [\{U_{12} - (1-\theta_1) w U_{22}\} \theta_2 - w U_2 \theta_{12}] / D \quad (\text{B3.22})$$

Een stijging van de gemiddelde lastendruk ($\theta_2 > 0$) resulteert in een afname van het aantal uren vrije tijd dat men 'consumeert', l , afnemen, aangezien $U_{12} - (1-\theta_1) w U_{22} > 0$ en $D < 0$. Men biedt zich dan voor meer uren aan op de arbeidsmarkt. Een stijging van de marginale lastendruk ($\theta_{12} > 0$) heeft het tegenovergestelde effect, aangezien $-w U_2 < 0$. De hoeveelheid vrije tijd l neemt toe en het aantal aangeboden uren arbeid neemt af.

Wanneer men de afweging tussen werk en vrije tijd en die tussen scholing en werk in een beslissing combineert, ontstaat een erg gecompliceerde differentievergelijking. Aangezien een stijging van de gemiddelde lastendruk het aantal gewerkte uren en daarmee het in de toekomst te verdienen inkomen verhoogt, versterkt dit het positieve effect van een hogere gemiddelde lastendruk op de investering in scholing. Voor een stijging van de marginale lastendruk geldt het omgekeerde.

B4.1.1 Subjectief welzijn

Het subjectieve welzijn wordt in LWW'95 gemeten met een reeks vragen over de tevredenheid van de respondenten met uiteenlopende aspecten van het leven. De vraag luidt:

In welke mate bent u tevreden met:

- uw dagelijkse bezigheden?
- uw financiële positie?
- uw maatschappelijke positie?
- het leven dat u op het ogenblik leidt?
- uw vrienden- of kennissenkring?
- uw naaste familieleden (ouders, kinderen)?
- de maatschappij waarin wij leven?
- uw woonsituatie?
- de mogelijkheden van onderwijs en opleiding die u hebt genoten?
- uw jeugdijaren die u thuis hebt doorgebracht?
- uw gezondheid? (Buitengewoon tevreden, ..., buitengewoon ontevreden.)

Omdat de tevredenheid met de gezondheid sterk blijkt samen te hangen met twee andere, meer 'objectieve' vragen over de gezondheid, is dit item gebruikt als indicator voor het objectieve welzijn (zie § B4.1.2). Uit een factoranalyse van de overige tien items, blijkt dat deze in twee factoren (met een eigenwaarde groter dan 1) uiteenvallen (tabel B4.1).

Tabel B4.1 Geroteerde factormatrix van het subjectieve welbevinden (varimaxrotatie)

	factor 1 (tevredenheid met de huidige leefsituatie)	factor 2
tevredenheid met:		
de dagelijkse bezigheden (werk, school, huishouden)	0,717	0,155
de vrienden- of kennissenkring	0,241	0,579
de naaste familieleden (ouders, kinderen)	0,024	0,768
de financiële positie	0,714	0,031
de maatschappelijke positie	0,790	0,124
de maatschappij waarin wij leven	0,376	0,189
het leven dat men op het ogenblik leidt	0,804	0,144
de woonsituatie	0,403	0,168
de mogelijkheden van onderwijs en opleiding die men heeft genoten	0,258	0,443
de jeugdijaren die men thuis heeft doorgebracht.	0,073	0,708

Bron: SCP (LWW'95)

Op de eerste factor scoren de eerste vier items (dagelijkse bezigheden, financiële positie, maatschappelijke positie, het leven dat men leidt) het hoogst, op de tweede factor scoren alleen de items familie, vrienden- en kennissenkring en kinderjaren hoog. Aangezien dit

geen factoren zijn die veel verband lijken te houden met al dan niet werken, is besloten om alleen op basis van de eerste dimensie een schaal te construeren die als de tevredenheid met de huidige leefsituatie kan worden aangeduid. Deze indicator, die derhalve de items voor tevredenheid met de dagelijkse bezigheden, de financiële positie, de maatschappelijke positie en het leven dat men leidt, omvat, heeft voldoende betrouwbaarheid (Cronbachs $\alpha = 0,78$). De indicator is, evenals bij het objectieve welzijn, geconstrueerd met behulp van een Princalsanalyse, waardoor er sprake is van een genormaliseerde variabele.

B4.1.2 Objectief welzijn

Bij de constructie van de indicator voor het 'objectieve welzijn' is de leefsituatie-index van het SCP als uitgangspunt genomen. Zoals aangegeven in de hoofdtekst zijn, deels op theoretische gronden, deels vanwege het ontbreken van de benodigde gegevens in het beschikbare databestand LWW'95, enkele leefsituatieaspecten samengevoegd of verwijderd. Dit geldt voor de aspecten 'wonen', 'bezit duurzame consumptiegoederen', 'mobiliteit' en 'vakantie', die elk een indicatie zijn voor de materiële welvaart en daarom zijn vervangen door het nettomaandinkomen. Het aspect 'sportbeoefening' is verwijderd omdat LWW'95 daarover geen informatie bevat. Tot slot is aan de leefsituatie-index een indicator voor de maatschappelijke invloed of betrokkenheid toegevoegd.

Per leefsituatieaspect zijn in het databestand LWW'95 variabelen gezocht die daarvoor een geschikte indicator lijken te zijn. Vervolgens is door middel van factoranalyse nagegaan of deze variabelen ook statistisch gezien één factor vormen. Wanneer dit niet het geval was, zijn de variabelen met een geringe factorscore buiten beschouwing gelaten of zijn, wanneer de variabelen in meer dan een factor uiteenvielen, meerdere indicatoren geconstrueerd. Per indicator is door middel van een niet-lineaire principale componentenanalyse (Princals) een genormaliseerde of gestandaardiseerde schaal geconstrueerd. Hierbij worden de categoriewaarden van de afzonderlijke variabelen (bijv. 1 = helemaal mee eens; 2 = mee eens; 3 = mee eens noch mee oneens, enz.) op zodanige wijze herschaald dat de onderlinge samenhang tussen de variabelen die van dezelfde factor deel uitmaken maximaal is en de resulterende indicator genormaliseerd wordt (d.w.z. een gemiddelde van nul en een standaarddeviatie van één heeft). Indien een factor slechts uit een variabele bestaat, is geen principale componentenanalyse uitgevoerd (daarvoor zijn minimaal twee variabelen vereist), maar is de variabele wel genormaliseerd. Ten slotte is als *overall*indicator voor het (objectieve of subjectieve) welzijn het gemiddelde over de afzonderlijke indicatoren berekend. Hierbij krijgt iedere factor of indicator dus (impliciet) een gelijk gewicht toebedeeld.

Hieronder wordt de constructie van de verschillende indicatoren in meer detail beschreven.

1. inkomen

Nettomaandinkomen (berekend op basis van informatie over loon, sociale uitkeringen en winst van de respondent; geen informatie over het inkomen van de partner of andere leden van het huishouden): genormaliseerd.

2. gezondheid en stress

LWW'95 bevat drie algemene vragen over de gezondheid en de zogenaamde korte VOEG. De algemene vragen luiden:

- Hoe is over het algemeen uw gezondheid? (Heel goed, ..., slecht.)
- Wilt u zeggen in hoeverre u zich door uw gezondheidstoestand belemmerd voelt in uw dagelijkse doen en laten? (Altijd, ..., nooit.)
- In welke mate bent u tevreden met uw gezondheid? (Buitengewoon tevreden, ..., buitengewoon ontevreden.)

De VOEG (Vragenlijst over ervaren gezondheid) omvat elf psychosomatische klachten en wordt doorgaans als een indicator voor 'stress' beschouwd. Het gaat achtereenvolgens om: een opgezet of drukkend gevoel in de maagstreek, kortademigheid, pijn in de borst of hartstreek, moeheid, hoofdpijn, maag van streek, verdoofd gevoel of tintelingen in de ledematen, zich gauwer moe voelen dan men normaal acht, duizeligheid, lusteloosheid en 's ochtends moe en niet uitgerust opstaan.

Bij factoranalyse bleken de drie algemene gezondheidsvragen en de 11 VOEG-items uiteen te vallen in drie factoren met een eigenwaarde groter dan één. De drie algemene vragen scoren het hoogst op de eerste factor, de VOEG-items voornamelijk op de tweede en derde factor. Daarom is besloten twee aparte indicatoren te construeren, een voor de gezondheid in het algemeen (bestaande uit de eerste drie vragen) en een voor stress (bestaande uit de elf VOEG-items). De α voor de algemene gezondheidsindicator bedraagt 0,88 en voor de stressindicator 0,81, hetgeen zeer bevredigende waarden zijn.

3. sociale contacten

LWW'95 omvat een groot aantal vragen over sociale contacten, zoals de frequentie van, de tevredenheid met en het persoonlijke karakter van het contact met familieleden, burens, en vrienden en goede kennissen, de tevredenheid met de vrienden- of kennissenkring en de naaste familieleden in het algemeen, enkele opvattingen over de buurt waarin men leeft ('Het is niet gemakkelijk contact te krijgen met de mensen hier', 'Ik heb hier best een leuke kennissenkring', 'De mensen zijn hier over het algemeen erg vriendelijk en bereid je te helpen'), het bezit van een telefoon en een geheim telefoonnummer, en een specifieke set vragen om sociaal isolement te meten (de zg. UCLA-schaal). Uit factoranalyse blijkt dat deze 21 variabelen niet tot één indicator voor de sociale contacten zijn te herleiden, maar in zeven factoren met een eigenwaarde groter dan één uiteenvallen. De meeste factoren zijn (ook na rotatie) niet te interpreteren als indicatoren voor sociale contacten in het algemeen, maar betreffen specifieke aspecten, zoals het contact met familie of met burens. Omdat een algemene indicator voor sociale contacten wordt gezocht, is besloten om uitsluitend de UCLA-schaal voor sociale isolement te gebruiken. Deze omvat de volgende zes items:

- Er zijn mensen met wie ik goed kan praten (ja, soms, nee).
- Ik voel me van andere mensen geïsoleerd (ja, soms, nee).
- Er zijn mensen bij wie ik terecht kan (ja, soms, nee).
- Er zijn mensen die me echt begrijpen (ja, soms, nee).
- Ik maak deel uit van een groep vrienden (ja, soms, nee).
- Mijn sociale contacten zijn oppervlakkig (ja, soms, nee).

Ook de betrouwbaarheid van deze schaal houdt, met een Cronbachs α van 0,70, echter niet over.

4. maatschappelijke betrokkenheid, vrijetijdsactiviteiten en maatschappelijke participatie

In LWW'95 zijn negen vragen opgenomen die enig inzicht bieden in de sociale betrokkenheid en activiteiten van de respondenten. Omdat bij voorbaat niet geheel duidelijk was voor welke leefsituatieaspecten deze een indicator vormen, zijn ze gezamenlijk geanalyseerd. Het gaat om de volgende vragen:

- Bent u lid van een vakbond (of wel eens lid geweest)? (Ja, nee.)
- In hoeverre bent u geïnteresseerd in politieke onderwerpen? (Zeer, matig, niet.)
- Hebt u in mei 1994 gestemd bij de verkiezingen voor de Tweede Kamer? (Wel, niet, mocht nog niet stemmen.)
- Bent u lid van een vereniging, bijv. een sportvereniging, muziek- of toneelvereniging e.d.? (Ja, nee.)
- Heeft u hobby's? (Ja, nee.)
- Hoe vaak gaat u, alleen of met anderen, uit? (Vaak, niet zo vaak, bijna niet, nooit, wisselt.)
- Hebt u vaak, soms, zelden of nooit tijd, waar u geen raad mee weet? (Vaak, soms, zelden, nooit.)
- Doet u wel eens onbetaald vrijwilligerswerk? (Ja, nee.)
- Voor hoeveel uur ongeveer per week doet u vrijwilligerswerk (Minder dan één uur, ..., vijftien uur of meer.)
- Beschouwt u uzelf als behorende tot een kerkgenootschap, godsdienstige groepering of religieus levensbeschouwelijke groep? (Ja, nee.)
- Hoe vaak gaat u in het algemeen naar de kerk/naar bijeenkomsten? (Minimaal één keer per week, ..., zelden of nooit.)

De twee vragen over vrijwilligerswerk zijn samengevoegd tot één variabele die deelname aan en intensiteit van vrijwilligerswerk combineert; hetzelfde is gedaan bij de twee vragen over kerkelijkheid (lidmaatschap en frequentie kerkbezoek).

Factoranalyse leverde vervolgens drie duidelijk te onderscheiden en interpreteren factoren op. De drie vragen over vakbondslidmaatschap, politieke interesse en opkomst bij de Tweede-Kamerverkiezingen leveren een indicator op voor de maatschappelijke betrokkenheid. De betrouwbaarheid van deze schaal is echter gering. De drie vragen over lidmaatschap van een vereniging, hobby's en uitgaan, vormen een indicator voor de vrijetijdsactiviteiten, met eveneens een geringe betrouwbaarheid. Ten slotte blijken deelname aan vrijwilligerswerk en kerkelijkheid vrij nauw samen te hangen, en deze worden daarom als een indicator voor maatschappelijke participatie beschouwd. De vraag over verveling (tijd waarmee men geen raad weet) blijkt op elk van de drie factoren lager dan 0,4 te scoren en is daarom verder buiten beschouwing gelaten.

De betrouwbaarheid van deze drie indicatoren laat helaas te wensen over: Cronbachs α bedraagt achtereenvolgens 0,36, 0,36 en 0,22. Omdat geen andere indicatoren voor deze drie leefsituatieaspecten beschikbaar zijn, moet niettemin met deze geringe betrouwbaarheid genoegen worden genomen.

Tabel B4.2 Indicatoren voor het objectieve welzijn

indicator	items	Cronbachs α
inkomen	netto maandinkomen	
algehele gezondheid	<ul style="list-style-type: none"> - hoe is over het algemeen uw gezondheid? - in hoeverre voelt u zich door uw gezondheidstoestand belemmerd in uw dagelijkse doen en laten? - in welke mate bent u tevreden met uw gezondheid? 	0,88
stress	<ul style="list-style-type: none"> - een opgezet of drukkend gevoel in de maagstreek - kortademigheid - pijn in de borst of hartstreek - moeheid - hoofdpijn - maag van streek - verdoofd gevoel of tintelingen in de ledematen - zich gauwer moe voelen dan men normaal acht - duizeligheid - lusteloosheid - 's ochtends moe en niet uitgerust opstaan 	0,81
sociaal isolement	<ul style="list-style-type: none"> - er zijn mensen met wie ik goed kan praten - ik voel me van andere mensen geïsoleerd - er zijn mensen bij wie ik terecht kan - er zijn mensen die me echt begrijpen - ik maak deel uit van een groep vrienden - mijn sociale contacten zijn oppervlakkig 	0,70
maatschappelijke betrokkenheid	<ul style="list-style-type: none"> - bent u lid van een vakbond (of wel eens lid geweest)? - in hoeverre bent u geïnteresseerd in politieke onderwerpen? - hebt u in mei 1994 gestemd bij de verkiezingen voor de Tweede Kamer? 	0,36
vrijtijdsactiviteiten	<ul style="list-style-type: none"> - bent u lid van een vereniging, bijv. een sportvereniging, muziek- of toneelvereniging e.d.? - heeft u hobby's? - hoe vaak gaat u, alleen of met anderen, uit? 	0,36
maatschappelijke participatie	<ul style="list-style-type: none"> - doet u wel eens onbetaald vrijwilligerswerk? - voor hoeveel uur ongeveer per week doet u vrijwilligerswerk? - beschouwt u uzelf als behorende tot en kerkgenootschap, godsdienstige groepering of religieus levensbeschouwelijke groep? - hoe vaak gaat u in het algemeen naar de kerk/naar bijeenkomsten? 	0,22

Bron: SCP (LWW'95)

B4.1.3 Samenhang tussen subjectief en objectief welzijn

Tabel B4.3 laat de samenhang tussen het objectieve en het subjectieve welzijn zien op basis van de correlatiecoëfficiënten tussen de afzonderlijke indicatoren van het objectieve welzijn en de verschillende tevredenheidsaspecten en tevens tussen de algemene, samenvattende indicatoren voor het objectieve en het subjectieve welzijn.

Tabel B4.3 Pearson-correlatiecoëfficiënten tussen de indicatoren voor het objectieve en het subjectieve welzijn

indicatoren subjectief welzijn:	indicatoren objectief welzijn							
	inkomen	gezondheid	stress	isolement	maatschappelijke betrokkenheid	vrije- tijds- activiteiten	maatschappelijke participatie	objectief welzijn
dagelijkse bezigheden	0,32	0,22	0,24	0,21	0,07	0,15	0,07	0,28
financiële positie	0,09	0,16	0,19	0,16	0,13	0,20	0,07	0,29
maatschappelijke positie	0,08	0,25	0,25	0,26	0,12	0,20	0,09	0,36
het leven dat men op het ogenblik leidt	0,01	0,28	0,28	0,23	0,07	0,21	0,05	0,33
tevredenheid met de huidige leefsituatie	0,07	0,29	0,31	0,28	0,12	0,24	0,09	0,40

Bron: SCP (LWW'95)

B4.1.4 Arbeidsethos

Uit een factoranalyse van de tien items die betrekking hebben op de houding tegenover arbeid, blijkt dat deze in drie factoren uiteenvalt. Na rotatie kunnen deze factoren worden geïnterpreteerd als respectievelijk de opvatting dat arbeid een plicht is, de centraliteit van arbeid in het leven en de instrumentele betekenis van arbeid als bron van inkomen (tabel B4.4).

Tabel B4.4 Geroteerde factormatrix van opvattingen over het belang van arbeid (na varimaxrotatie)^a

	factor 1: arbeid als plicht	factor 2: centraliteit van arbeid	factor 3: instrumentele betekenis
eigenlijk moest iedereen kunnen kiezen of hij wil werken of niet	-0,56		
als je niet wilt werken, profiteer je van anderen	0,67		
je hoeft niet per se te werken om nuttig bezig te zijn		-0,67	
werken is alleen maar een manier om geld te verdienen			0,75
werken moet altijd op de eerste plaats komen, ook als het minder vrije tijd betekent	0,45	0,51	
als iemand van het leven wil genieten, moet hij bereid zijn er hard voor te werken	0,58		
werken is een plicht die je hebt tegenover de maatschappij	0,75		
doen waar je zin in hebt, kun je pas als je je plicht hebt gedaan	0,70		
er zijn nog belangrijker dingen in het leven dan werken		-0,74	
als ik genoeg geld had om van te leven, zou ik niet willen werken			0,70

a Alleen factorscores hoger dan 0,4 zijn vermeld.

Bron: SCP (LWW'95)

Hoewel het arbeidsethos in drie dimensies uiteenvalt, blijkt een schaal die uit alle tien items bestaat toch een redelijke betrouwbaarheid te hebben (Cronbachs $\alpha = 0,65$), zodat het verantwoord is om ook een algemene indicator voor het arbeidsethos te gebruiken. Zowel voor de afzonderlijke dimensies als voor de algemene indicator zijn met behulp van niet-lineaire principale componentenanalyse (Princals) gestandaardiseerde schalen geconstrueerd.

B4.1.5 Calculerende houding

De negen items die deel uitmaken van de schaal voor een calculerende houding ('self-serving orientation') blijkt bij factoranalyse in twee dimensies uiteen te vallen. Aangezien de eerste dimensie 37% van de totale variantie verklaart, is het verantwoord om, met behulp van Princals, één schaal voor de calculerende houding te construeren. Cronbachs α bedraagt voor deze schaal 0,78, hetgeen op een hoge mate van betrouwbaarheid duidt.

Bijlage B4.2 Gedetailleerde scores op het objectieve welzijn

De tabellen B4.4 en B4.5 geven de gedetailleerde scores van de diverse categorieën werkenden en niet-werkenden op de vragen die betrekking hebben op het objectieve welbevinden. In deze tabellen zijn overigens ook items opgenomen die *niet* zijn gebruikt bij de constructie van de indicatoren voor het objectief welzijn. Dit geldt voor de sociale contacten, het aantal uren vrijwilligerswerk en verveling. Zie voor de constructie van deze indicatoren bijlage B4.1.

Tabel B4.4 Objectief welbevinden van verschillende clusters werkenden (in procenten), 1995

	cluster 1 deeltijdwerk	cluster 2 handarbeid	cluster 3 dienstenwerk	cluster 4 staf- en kaderfuncties	onbekend	werkenden, totaal
gezondheid						
gezondheidstoestand is (heel) goed	83	84	79	91	83	84
nooit belemmerd door gezondheid (zeer) tevreden met gezondheid	54	67	71	74	68	68
	85	84	76	82	81	81
sociale contacten						
ontmoet wekelijks familieleden	68	76	68	56	61	63
ontmoet wekelijks vrienden/goede kennissen	70	73	61	63	57	61
heeft wekelijks contact met buren	55	48	46	39	49	47
bespreekt persoonlijke problemen met familie	64	64	62	62	55	59
bespreekt persoonlijke problemen met vrienden/goede kennissen	69	64	66	70	60	63
bespreekt persoonlijke problemen met buren	21	9	15	12	9	11
voldoende contact met familie	82	85	70	87	81	81
voldoende contact met vrienden /kennissen	80	80	78	76	78	78
voldoende contact met buren	93	93	89	90	87	89
heeft telefoon en geen geheim nummer	88	78	82	87	86	85
maatschappelijke betrokkenheid						
momenteel lid van een vakbond	10	39	19	31	27	27
lid geweest van een vakbond	24	7	18	12	17	16
matig/zeer in politiek geïnteresseerd gestemd bij de TK-verkiezingen van mei 1994	71	73	77	91	75	76
	77	78	67	89	76	77
vrijtijdsactiviteiten						
lid van een vereniging	40	54	62	61	53	54
heeft hobby's	90	92	93	100	88	91
gaat vaak uit	16	31	29	39	23	26
maatschappelijke participatie						
doet vrijwilligerswerk	30	27	19	33	24	25
doet minimaal 5 uur per week vrijwilligerswerk	2	8	2	4	6	5
bezoekt de kerk of godsdienstige bijeenkomsten	21	27	12	24	24	23
verveling						
verveelt zich nooit	68	71	64	67	68	68

Bron: SCP (LWW'95)

Tabel B4.5 Objectief welbevinden van verschillende categorieën niet-werkenden (in procenten), 1995

	arbeids- werkl loos	on- ge- schikt	gepen- sioneerd	huis- vrouw/ -man	scholier/ student	overig niet- werkend	niet- werkend totaal
gezondheid							
gezondheidstoestand is (heel) goed	76	19	84	77	90	79	71
nooit belemmerd door gezondheid	60	17	61	61	63	60	55
(zeer) tevreden met gezondheid	73	25	89	79	91	79	73
sociale contacten							
ontmoet wekelijks familieleden	61	70	53	71	56	69	67
ontmoet wekelijks vrienden/goede kennissen	67	54	50	61	88	64	64
heeft wekelijks contact met bure	53	54	48	61	50	55	56
bespreekt persoonlijke problemen met familie	58	52	36	62	75	61	60
bespreekt persoonlijke problemen met vrienden/goede kennissen	68	50	41	63	90	64	65
bespreekt persoonlijke problemen met bure	14	10	8	17	27	18	16
voldoende contact met familie	82	82	87	78	79	88	80
voldoende contact met vrienden/kennissen	83	84	93	87	77	89	85
voldoende contact met bure	88	89	100	91	79	91	89
heeft telefoon en geen geheim nummer	71	88	91	84	72	88	82
maatschappelijke betrokkenheid							
momenteel lid van een vakbond	14	14	40	2	1	12	8
lid geweest van een vakbond	24	35	37	15	7	23	20
matig/zeer in politiek geïnteresseerd	71	68	76	58	84	61	65
gestemd bij de TK-verkiezingen							
van mei 1994	66	81	88	73	73 ^a	80	75
vrijtijdsactiviteiten							
lid van een vereniging	42	34	54	44	64	48	46
heeft hobby's	80	80	90	87	97	89	87
gaat vaak uit	16	14	29	15	36	22	19
maatschappelijke participatie							
doet vrijwilligerswerk	22	28	54	38	31	38	34
doet minimaal 5 uur per week							
vrijwilligerswerk	9	15	14	12	2	9	11
bezoekt de kerk of godsdienstige bijeenkomsten	20	41	38	37	28	28	33
verveling							
verveelt zich nooit	40	59	78	70	36	72	61

a 14% van de scholieren/studenten mocht nog niet stemmen.

Bron: SCP (LWW'95)

Bijlage B5.1 Gevoeligheid van de Theil- en Ginicoëfficiënt

Champernowne (1974) heeft voor zes verschillende inkomensmaatstaven (waaronder de Gini- en Theilcoëfficiënt) op basis van ruim honderd verschillende theoretische inkomensverdelingen de gevoeligheid van de maatstaven voor extreem hoge, extreem lage en meer gematigde inkomens onderzocht. Daaruit komt onder meer naar voren dat de Theilcoëfficiënt relatief gevoelig is voor zeer hoge inkomens en de Ginicoëfficiënt voor meer gematigde inkomens. Over de gevoeligheid voor de lage inkomens kan Champernowne geen uitspraak doen.

In deze bijlage wordt getracht nader inzicht te krijgen in de relatieve gevoeligheid van de Theilcoëfficiënt en de Ginicoëfficiënt voor hoge en lage inkomens.

De Theilcoëfficiënt is gedefinieerd als:

$$T = \sum_{i=1}^N \frac{Y_i}{Y} \ln\left(\frac{NY_i}{Y}\right)$$

De partiële afgeleide van de Theilcoëfficiënt naar een willekeurig inkomen Y_i is dan (bedenk dat $dY/dY_i = 1$):

$$\begin{aligned} \frac{dT}{dY_i} &= \frac{1}{Y} \left(\ln\frac{NY_i}{Y} + 1 \right) + \sum_{k=1}^N \left(-\frac{Y_k}{Y^2} \ln\frac{NY_k}{Y} - \frac{Y_k}{Y^2} \right) \\ &= \frac{1}{Y} \left(\ln\frac{NY_i}{Y} + 1 - T - 1 \right) = \frac{1}{Y} \left(\ln\frac{NY_i}{Y} - T \right) \end{aligned}$$

Hieruit kan de elasticiteit van Theil t.o.v. het inkomen Y_i worden berekend:

$$E_{Y_i}^T \equiv \frac{Y_i}{T} \frac{dT}{dY_i} = \frac{Y_i}{Y} \left(\frac{\ln\frac{NY_i}{Y}}{T} - 1 \right) \quad (\text{B5.1})$$

Deze elasticiteit is positief indien $Y_i > e^T \cdot Y/N$ en negatief indien $Y_i < e^T \cdot Y/N$.

De Ginicoëfficiënt kan worden geschreven als:

$$G = \frac{1}{2NY} \sum_{i=1}^N \sum_{j=1}^N |Y_i - Y_j| = \frac{1}{2NY} \sum_{i=1}^{j-1} \sum_{j=2}^N (Y_j - Y_i) + \frac{1}{2NY} \sum_{i=j+1}^N \sum_{j=1}^{N-1} (Y_i - Y_j)$$

De partiële afgeleide naar een willekeurig inkomen Y_i is dan:

$$\begin{aligned} \frac{dG}{dY_i} &= -\frac{1}{2NY^2} \sum_{k=1}^N \sum_{j=1}^N |Y_k - Y_j| + \frac{1}{NY} \left[\sum_{k=1}^{i-1} 1 - \sum_{k=i+1}^N 1 \right] \\ &= -\frac{1}{Y} G + \frac{i-1-N+i}{NY} = \frac{1}{Y} \left(\frac{2i-N-1}{N} - G \right) \end{aligned}$$

Hierbij wordt verondersteld dat de rangorde van de individuele inkomens Y_k niet verandert; hetgeen plausibel is indien het om een marginale verandering van Y_i gaat. De elasticiteit van Gini t.o.v. het inkomen Y_i is:

$$E_{Y_i}^G \equiv \frac{Y_i}{G} \frac{dG}{dY_i} = \frac{Y_i}{Y} \left(\frac{2i-N-1}{N} - 1 \right) \quad (\text{B5.2})$$

Deze elasticiteit is positief indien $i > \frac{1}{2}N(1+G) + \frac{1}{2}$ en negatief indien $i < \frac{1}{2}N(1+G) + \frac{1}{2}$

De relatieve gevoeligheid van de Theilcoëfficiënt en de Ginicoëfficiënt voor hoge en lage inkomens kan worden uitgedrukt in de verhouding tussen de elasticiteit van beide coëfficiënten:

$$\begin{aligned} \frac{E_{Y_i}^T}{E_{Y_i}^G} &= \frac{\frac{\ln \frac{NY_i}{Y}}{T} - 1}{\frac{2i-N-1}{NG} - 1} = \frac{\ln \frac{NY_i}{Y} - T}{\frac{2i-N-1}{N} - G} \cdot \frac{G}{T} \end{aligned} \quad (\text{B5.3})$$

Als Y_i zeer klein is ($Y_i \downarrow 0$), tendeert de teller van dit quotiënt naar $-\infty$ en de noemer naar $-1-G+1/N$ (immers $i \rightarrow 1$). Het quotiënt zelf tendeert dan naar ∞ , dat wil zeggen dat de Theilcoëfficiënt gevoeliger is voor veranderingen in (zeer) lage inkomens dan

de Ginicoëfficiënt. Als Y_i zeer groot is ($Y_i \rightarrow \infty$), tendeert de teller van dit quotiënt naar ∞ en de noemer naar $1-G-1/N$ (immers $i \rightarrow N$). Het quotiënt zelf tendeert dan opnieuw naar ∞ , dat wil zeggen dat de Theilcoëfficiënt ook gevoeliger is dan de Ginicoëfficiënt voor veranderingen in (zeer) hoge inkomens. Stel ten slotte dat Y_i zich in het midden van de inkomensverdeling bevindt. Schrijf $Y_i = (1+\beta) Y/N$, waarin β een klein positief of negatief getal is. Stel verder dat i een perunage k verschilt van de mediane persoon, dat wil zeggen $i = \frac{1}{2}(N+1) + kN$. Dan is het quotiënt gelijk aan:

$$\frac{E_{Y_i}^T}{E_{Y_i}^G} = \frac{\ln(1+\beta) - T \cdot \frac{G}{T}}{\frac{2kN}{N} - G} \approx \frac{\beta - T \cdot \frac{G}{T}}{2k - G} \cdot \frac{G}{T}$$

Als $k \neq \frac{1}{2}G$ heeft dit quotiënt een eindige waarde. Voor $\beta = T$ is het quotiënt zelfs bij benadering gelijk aan nul, zodat de Ginicoëfficiënt rond deze waarde veel sterker reageert op inkomensveranderingen dan de Theilcoëfficiënt. Hiermee is aangetoond dat de Theilcoëfficiënt in vergelijking tot de Ginicoëfficiënt relatief gevoeliger is voor veranderingen in (zeer) hoge en (zeer) lage inkomens dan voor veranderingen in de middeninkomens.

Hierbij moet echter wel de kanttekening worden gemaakt dat de Theilcoëfficiënt ook rond of iets boven de mediaan van de inkomensverdeling gevoeliger is dan de Ginicoëfficiënt. Immers, als $i \approx \frac{1}{2}N(1+G) + \frac{1}{2}$ (d.w.z. $k \approx G/2$) is de elasticiteit van de Ginicoëfficiënt praktisch gelijk aan nul, terwijl de elasticiteit van de Theilcoëfficiënt bij dit inkomen, doorgaans negatief zal zijn (dit geldt indien $Y_i < e^T \cdot Y/N$ voor $i = \frac{1}{2}N(1+G) + \frac{1}{2}$).

Tabel B5.1 Quotiënt van de inkomenselasticiteit van de Theilcoëfficiënt en de Ginicoëfficiënt naar percentiel van de verdeling van de voltijdlonen, 1972, 1984 en 1994

percentiel	quotiënt van de elasticiteit van Theil en Gini		
	1972	1984	1994
5	1,11	1,26	1,07
10	0,92	1,05	0,96
20	0,68	0,96	0,91
25	0,65	0,97	0,92
30	0,64	1,00	0,95
40	0,75	1,18	1,13
50	1,51	1,90	1,19
60	-0,64	-3,45	-3,28
70	0,04	-0,08	-0,11
75	0,15	0,21	0,17
80	0,24	0,42	0,34
90	0,44	0,79	0,69
95	0,63	1,12	0,94

Bron: SCP

In tabel B5.1 is op basis van vergelijking (B5.3) het quotiënt van de inkomenselasticiteit van de Theilcoëfficiënt en die van de Ginicoëfficiënt berekend bij verschillende percentielen van de verdeling van de brutovoltijdlonen in Nederland in een drietal jaren.

Deze tabel bevestigt de conclusie dat de Theilcoëfficiënt in vergelijking met de Gini-coëfficiënt relatief gevoelig is voor veranderingen in de laagste en de hoogste inkomens. Het middengebied waarbinnen de Theilcoëfficiënt ook relatief gevoelig is, blijkt echter vrij groot te zijn. In dit gebied is overigens de gevoeligheid van beide coëfficiënten erg klein, zodat de verhouding niet zoveel betekenis heeft. In verhouding tot de Theilcoëfficiënt is de Ginicoëfficiënt het gevoeligst rond het eerste kwartiel (25e percentiel) en tussen ruwweg het zevende en het negende deciel (70e – 90e percentiel). Tussen het zesde en zevende deciel is het teken van beide elasticiteiten veelal tegengesteld: een inkomensstijging in dit gebied resulteert volgens de Ginicoëfficiënt in een grotere ongelijkheid en volgens de Theilcoëfficiënt in een kleinere ongelijkheid.

B5.2.1 Verandering van de Ginicoëfficiënt bij stijging van één inkomen

De Ginicoëfficiënt is gedefinieerd als:

$$G \equiv \frac{1}{2N^2\mu} \sum_{i=1}^N \sum_{j=1}^N |Y_i - Y_j|$$

waarin Y_i het inkomen van persoon i is, N het totale aantal personen en μ het gemiddelde inkomen (d.w.z. $\Sigma Y_i/N$). Stel dat de inkomens Y_i in oplopende volgorde zijn geordend, d.w.z. $Y_1 \leq Y_2 \leq \dots \leq Y_N$. Stel verder dat een willekeurig inkomen Y_k stijgt naar Y'_k , terwijl alle andere inkomens gelijk blijven, zó dat $Y_l \leq Y_k \leq Y_{l+1}$ ($l \geq k$). Noem de nieuwe waarde van het gemiddelde inkomen μ' en de nieuwe waarde van de Ginicoëfficiënt G' . Dan is:

$$\begin{aligned} G' &= \frac{\mu}{\mu'} G + \frac{1}{N^2\mu'} \left[\sum_{i=1; i \neq k}^l (Y'_k - Y_i) + \sum_{i=l+1}^N (Y_i - Y'_k) - \sum_{i=1}^{k-1} (Y_k - Y_i) \right] \\ &= \frac{\mu}{\mu'} G + \frac{1}{N^2\mu'} \left[(l-1-(N-l))Y'_k - (k-1-(N-k))Y_k + \right. \\ &\quad \left. \sum_{i=1}^{k-1} (-Y_i + Y_i) + \sum_{i=k+1}^l (-Y_i - Y_i) + \sum_{i=l+1}^N (Y_i - Y_i) \right] \\ &= \frac{\mu}{\mu'} G + \frac{1}{N^2\mu'} \left[(2l-N-1)(Y'_k - Y_k) + 2(l-k)Y_k - 2 \sum_{i=k+1}^l Y_i \right] \\ &= \frac{\mu}{\mu'} G + \frac{1}{N^2\mu'} \left[(2l-N-1)\Delta Y_k + 2(l-k)(Y_k - \bar{Y}_{kl}) \right] \end{aligned}$$

waarin

$$\bar{Y}_{kl} \equiv \frac{1}{l-k} \sum_{i=k+1}^l Y_i$$

dat wil zeggen het gemiddelde inkomen van de personen $k+1$ tot en met l .

De verandering van de Ginicoëfficiënt is dan gelijk aan:

$$\begin{aligned}\Delta G &\equiv G' - G = \frac{\mu - \mu'}{\mu'} G + \frac{1}{N^2 \mu'} [(2l - N - 1) \Delta Y_k + 2(l - k)(Y_k - \bar{Y}_{kl})] \\ &= \frac{\Delta Y_k}{N^2 \mu'} [-G \cdot N + 2l - N - 1 + 2(l - k) \frac{Y_k - \bar{Y}_{kl}}{\Delta Y_k}]\end{aligned}\quad (\text{B5.4})$$

Hieruit volgt (aangezien $\Delta Y_k > 0$):

$$\Delta G < 0 \Leftrightarrow l + (l - k) \frac{Y_k - \bar{Y}_{kl}}{\Delta Y_k} < \frac{G \cdot N}{2} + \frac{N + 1}{2} = \frac{N(G + 1) + 1}{2} \quad (\text{B5.5})$$

Aangezien $\bar{Y}_{kl} > Y_k$ en $l \geq k$, is een voldoende voorwaarde voor een afname van de inkomensongelijkheid:

$$l \leq \frac{N(1 + G) + 1}{2} \quad (\text{B5.6})$$

Omdat $G > 0$, is hieraan zeker voldaan indien l tot de onderste 50% ($(N + 1)/2$) van de inkomensverdeling behoort, dat wil zeggen indien Y'_k niet groter is dan het mediane inkomen.

Een bijzonder geval doet zich voor indien:

$$\bar{Y}_{kl} = \frac{Y_k + Y'_k}{2} = Y_k + \frac{1}{2} \Delta Y_k \quad (\text{B5.7})$$

Het gemiddelde inkomen over het gehele traject $[Y_{k+1}, Y_l]$ is dan gelijk aan het gemiddelde van het oude en het nieuwe inkomen van persoon k . Indien beide inkomens niet al te veel verschillen en de inkomensverdeling een gelijkmatig verloop heeft, zal hieraan bij benadering zijn voldaan. De voorwaarde van vgl. (B5.5) verandert dan in:

$$l - \frac{l - k}{2} < \frac{1}{2}(N(1 + G) + 1) \Leftrightarrow l + k < N(1 + G) + 1 \quad (\text{B5.8})$$

Als de inkomensverdeling op het traject $[Y_{k+1}, Y_l]$ convex is, is $\bar{Y}_{kl} > Y_k + 1/2\Delta Y_k$ en is vgl. (B5.8) een voldoende voorwaarde. Aangezien $G > 0$ is het voor een vermindering van de ongelijkheid dan voldoende dat $l+k \leq N+1$ ofwel $l - (N+1)/2 < (N+1)/2 - k$, dat wil zeggen dat persoon k zich na de stijging van zijn/haar inkomen maximaal even ver boven de mediaan bevindt als hij/zij zich aanvankelijk onder de mediaan bevond.

B5.2.2 Verandering van de Ginicoëfficiënt bij toetreding van een nieuwe inkomensstrekker

Stel vervolgens dat er een nieuwe persoon tot de populatie toetreedt (bijv. iemand die werk vindt) die een inkomen Y_{N+1} gaat verdienen. De nieuwe waarde van de Ginicoëfficiënt is in dit geval:

$$\begin{aligned} G' &= \frac{1}{2(N+1)^2\mu'} \sum_{i=1}^{N+1} \sum_{j=1}^{N+1} |Y_i - Y_j| \\ &= \frac{N^2\mu}{(N+1)^2\mu'} G + \frac{1}{(N+1)^2\mu'} \sum_{i=1}^N |Y_{N+1} - Y_i| \end{aligned}$$

De verandering van de Ginicoëfficiënt is dan:

$$\begin{aligned} \Delta G &= \left(\frac{N^2\mu}{(N+1)^2\mu'} - 1 \right) G + \frac{1}{(N+1)^2\mu'} \sum_{i=1}^N |Y_{N+1} - Y_i| \\ &= \frac{1}{(N+1)^2\mu'} \left[(N^2\mu - (N+1)^2\mu') G + \sum_{i=1}^N |Y_{N+1} - Y_i| \right] \quad (\text{B5.9}) \\ &= \frac{1}{(N+1)^2\mu'} \left[-(N\mu + (N+1)Y_{N+1}) G + \sum_{i=1}^N |Y_{N+1} - Y_i| \right] \end{aligned}$$

Deze verandering is positief indien:

$$\frac{1}{N\mu} \sum_{i=1}^N |Y_{N+1} - Y_i| > \left(1 + \frac{(N+1)Y_{N+1}}{N\mu} \right) G \quad (\text{B5.10})$$

Stel dat de nieuwe inkomensstrekker in de rangorde van inkomens een positie inneemt tussen persoon k en persoon $k+1$, dat wil zeggen: $Y_k \leq Y_{N+1} \leq Y_{k+1}$. Dan kan het linkerlid van vergelijking (B5.10) als volgt worden herschreven:

$$\begin{aligned}
& \frac{1}{N\mu} \sum_{i=1}^N |Y_{N+1} - Y_i| = \frac{1}{N\mu} \left[\sum_{i=1}^k (Y_{N+1} - Y_i) + \sum_{i=k+1}^N (Y_i - Y_{N+1}) \right] \\
& = \frac{1}{N\mu} \left[-\sum_{i=1}^k Y_i + \sum_{i=k+1}^N Y_i + (k - (N - k))Y_{N+1} \right] \tag{B5.11} \\
& = \frac{1}{N\mu} (Y - 2\sum_{i=1}^k Y_i) - \frac{N-2k}{N\mu} Y_{N+1} = 1 - \frac{2k}{N} \frac{\bar{Y}_k}{\mu} - \left(1 - \frac{2k}{N}\right) \frac{Y_{N+1}}{\mu} \\
& = 1 - \frac{Y_{N+1}}{\mu} + \frac{2k}{N} \frac{Y_{N+1} - \bar{Y}_k}{\mu}
\end{aligned}$$

Hierin is $Y \equiv \sum_{i=1}^N Y_i$

het totale inkomen van de populatie vóór toetreding van de nieuwe inkomenstrekker $N+1$ en

$$\bar{Y}_k \equiv \frac{1}{k} \sum_{i=1}^k Y_i$$

het gemiddelde inkomen van de k personen die een lager inkomen hebben dan de nieuwe inkomenstrekker. Substitutie van vergelijking (B5.11) in vergelijking (B5.10) geeft als voorwaarde voor een toename van de inkomensongelijkheid:

$$\begin{aligned}
1 - \frac{Y_{N+1}}{\mu} + \frac{2k}{N} \frac{Y_{N+1} - \bar{Y}_k}{\mu} &> \left(1 + \frac{N+1}{N} \frac{Y_{N+1}}{\mu}\right) G \Leftrightarrow \\
\left(1 + \frac{N+1}{N} G\right) \frac{Y_{N+1}}{\mu} &< 1 - G + \frac{2k}{N} \frac{Y_{N+1} - \bar{Y}_k}{\mu}
\end{aligned}$$

Aangezien de laatste term van het rechterlid niet negatief is, is een voldoende voorwaarde voor een toename van de inkomensongelijkheid:

$$\left(1 + \frac{N+1}{N} G\right) \frac{Y_{N+1}}{\mu} < 1 - G \Leftrightarrow Y_{N+1} < \frac{1-G}{1 + \frac{N+1}{N} G} \mu \approx \frac{1-G}{1+G} \mu \tag{B5.12}$$

Aangezien de Ginicoëfficiënt van de verdeling van voltijdlonen in Nederland circa 0,14 bedraagt, neemt de loonongelijkheid toe indien een nieuwe werknemer een loon gaat verdienen dat lager is dan driekwart ($0,86/1,14 = 0,75$) van het gemiddelde loon. Aangezien vergelijking (B5.12) een voldoende en niet een noodzakelijke voorwaarde betreft, zal de ongelijkheid ook bij een iets hoger loon van de nieuwkomer nog kunnen toenemen.

B5.2.3 Verandering van de Theilcoëfficiënt bij stijging van één inkomen

De Theilcoëfficiënt is gedefinieerd als:

$$T \equiv \sum_{i=1}^N \frac{Y_i}{Y} \ln\left(\frac{NY_i}{Y}\right)$$

waarin Y_i het inkomen van persoon i is, N het totale aantal personen en Y het totale inkomen van deze N personen. De individuele inkomens zijn niet geordend naar grootte. Stel dat het inkomen van een willekeurig persoon 1 stijgt van Y_1 naar Y'_1 . Geef de nieuwe waarde van het totale inkomen aan met Y' . De nieuwe waarde van de Theilcoëfficiënt is dan gelijk aan:

$$\begin{aligned} T' &= \sum_{i=1}^N \frac{Y_i}{Y'} \ln\left(\frac{NY_i}{Y'}\right) + \frac{Y'_1}{Y'} \ln\left(\frac{NY'_1}{Y'}\right) - \frac{Y_1}{Y'} \ln\left(\frac{NY_1}{Y'}\right) \\ &= \sum_{i=1}^N \frac{Y}{Y'} \cdot \frac{Y_i}{Y} \ln\left(\frac{NY_i}{Y} \cdot \frac{Y}{Y'}\right) + \frac{Y'_1}{Y'} \ln\left(\frac{NY'_1}{Y'}\right) - \frac{Y_1}{Y'} \ln\left(\frac{NY_1}{Y'}\right) \\ &= \frac{Y}{Y'} T + \frac{Y}{Y'} \ln\left(\frac{Y}{Y'}\right) + \frac{Y'_1}{Y'} \ln\left(\frac{NY'_1}{Y'}\right) - \frac{Y_1}{Y'} \ln\left(\frac{NY_1}{Y'}\right) \end{aligned}$$

Hieruit kan de verandering van de Theilcoëfficiënt, ΔT , worden berekend als:

$$\begin{aligned} \Delta T \equiv T' - T &= -\frac{\Delta Y}{Y'} T + \frac{Y}{Y'} \ln\left(\frac{Y}{Y'}\right) + \frac{\Delta Y}{Y'} \ln\left(\frac{NY'_1}{Y'}\right) + \frac{Y_1}{Y'} \ln\left(\frac{Y'_1}{Y_1}\right) \\ &= \frac{\Delta Y}{Y'} \left[\ln\left(\frac{NY'_1}{Y'}\right) - T \right] + \frac{Y}{Y'} \ln\left(\frac{Y}{Y'}\right) + \frac{Y_1}{Y'} \ln\left(\frac{Y'_1}{Y_1}\right) \end{aligned} \quad (\text{B5.13})$$

Deze verandering is negatief (de inkomensongelijkheid neemt af) dan en slechts dan als aan de volgende voorwaarde is voldaan:

$$\ln\left(\frac{NY_1'}{Y'}\right) < T - \frac{Y}{\Delta Y} \ln\left(\frac{Y}{Y'}\right) - \frac{Y_1}{\Delta Y} \ln\left(\frac{Y_1'}{Y_1}\right) = T - \frac{Y}{\Delta Y} \ln\left(1 - \frac{\Delta Y}{Y'}\right) - \frac{Y_1}{\Delta Y} \ln\left(1 + \frac{\Delta Y}{Y_1}\right)$$

Aangezien $\ln(1+x) < x$ voor alle $x > -1$ en $x \neq 0$, geldt:

$$\frac{Y}{\Delta Y} \ln\left(1 - \frac{\Delta Y}{Y'}\right) + \frac{Y_1}{\Delta Y} \ln\left(1 + \frac{\Delta Y}{Y_1}\right) < -\frac{Y}{\Delta Y} \cdot \frac{\Delta Y}{Y'} + \frac{Y_1}{\Delta Y} \cdot \frac{\Delta Y}{Y_1} = -\frac{Y}{Y'} + 1 = \frac{\Delta Y}{Y'}$$

Dus een voldoende voorwaarde voor $\Delta T < 0$ is:

$$\ln\left(\frac{NY_1'}{Y'}\right) \leq T - \frac{\Delta Y}{Y'} \Leftrightarrow \frac{NY_1'}{Y'} \leq e^{T-\dot{Y}} \Leftrightarrow Y_1' \leq e^{T-\dot{Y}} \cdot \bar{Y}' \quad (\text{B5.14})$$

waarin $\dot{Y}$ de relatieve verandering van Y is ($\Delta Y/Y'$) en $\bar{Y}'$ het gemiddelde inkomen in de nieuwe situatie. Indien slechts één inkomen Y_1 verandert en de populatie N groot is, is $\dot{Y}$ in de praktijk te verwaarlozen klein en is $Y_1' < e^T \cdot \bar{Y}'$ een voldoende voorwaarde opdat de Theilcoëfficiënt daalt.

B5.2.4 Verandering van de Theilcoëfficiënt bij toetreding van een nieuwe inkomenstrekker

Stel vervolgens dat er een nieuwe persoon tot de populatie toetreedt (bijv. iemand die werk vindt) en een inkomen Y_{N+1} gaat verdienen. De nieuwe waarde van de Theilcoëfficiënt is in dat geval:

$$\begin{aligned} T' &= \sum_{i=1}^{N+1} \frac{Y_i}{Y'} \ln\left(\frac{(N+1)Y_i}{Y'}\right) = \sum_{i=1}^{N+1} \frac{Y}{Y'} \cdot \frac{Y_i}{Y} \ln\left(\frac{NY_i}{Y} \cdot \frac{N+1}{N} \cdot \frac{Y}{Y'}\right) \\ &= \frac{Y}{Y'} T + \frac{Y_{N+1}}{Y'} \ln\left(\frac{NY_{N+1}}{Y}\right) + \sum_{i=1}^{N+1} \frac{Y_i}{Y'} \ln\left(\frac{(N+1)Y}{NY'}\right) \\ &= \frac{Y}{Y'} T + \frac{Y_{N+1}}{Y'} \ln\left(\frac{NY_{N+1}}{Y}\right) + \ln\left(\frac{(N+1)Y}{NY'}\right) \end{aligned}$$

De verandering van de Theilcoëfficiënt is dan:

$$\begin{aligned} \Delta T &= \left(\frac{Y}{Y'} - 1\right) T + \frac{Y_{N+1}}{Y'} \ln\left(\frac{NY_{N+1}}{Y}\right) + \ln\left(\frac{(N+1)Y}{NY'}\right) \\ &= \frac{Y_{N+1}}{Y'} \left(\ln\left(\frac{NY_{N+1}}{Y}\right) - T\right) + \ln\left(\frac{(N+1)Y}{NY'}\right) \end{aligned} \quad (\text{B5.15})$$

Stel dat het inkomen van de nieuwe persoon, Y_{N+1} , een fractie α van het gemiddelde inkomen van de 'oude' populatie bedraagt, dat wil zeggen $Y_{N+1} = \alpha Y/N$. Dan kan de verandering van de Theilcoëfficiënt ook worden geschreven als:

$$\Delta T = \frac{\alpha}{N+\alpha} (\ln\alpha - T) + \ln\left(\frac{N+1}{N+\alpha}\right) \quad (\text{B5.16})$$

Het valt eenvoudig in te zien dat $\Delta T < 0$ voor onder meer $\alpha = 1$ en $\alpha = e^T$. Als α zeer klein is, is ΔT echter positief, want:

$$\lim_{\alpha \rightarrow 0} \Delta T = \ln\left(\frac{N+1}{N}\right) > 0$$

De afgeleide van ΔT naar α is:

$$\frac{d\Delta T}{d\alpha} = \frac{N}{(N+\alpha)^2} (\ln\alpha - T) + \frac{1}{N+\alpha} - \frac{1}{N+\alpha} = \frac{N}{(N+\alpha)^2} (\ln\alpha - T)$$

Deze is negatief voor $\alpha < e^T$. Hieruit volgt dat toevoeging van een nieuw inkomen aan de inkomensverdeling in een grotere inkomensongelijkheid resulteert indien dit nieuwe inkomen kleiner is dan een bepaalde waarde $Y^* = \alpha^* Y/N$ die onder het gemiddelde van de inkomensverdeling ligt ($\alpha^* < 1$). Hoe hoog α^* is, hangt af van de grootte van de oorspronkelijke inkomensongelijkheid. (In principe hangt α^* ook af van de omvang van de populatie N , maar bij grote waarden van N is de exacte omvang niet van belang.) De waarde α^* kan niet analytisch in de waarde van T worden uitgedrukt, maar alleen numeriek worden bepaald. In tabel B5.2 wordt voor enkele waarden van de Theilcoëfficiënt de 'kritische' waarde α^* vermeld:

Tabel B5.2 Kritische waarden bij toevoeging van een nieuw inkomen aan de inkomensverdeling bij gebruik van de Theilcoëfficiënt^a

Theil (T)	kritische waarde (α^*)
0,1	0,660
0,15	0,605
0,2	0,564
0,25	0,531
0,5	0,424
1	0,318

a Toelichting: indien de verhouding tussen het nieuwe inkomen en het gemiddelde inkomen kleiner is dan de kritische waarde, neemt de Theilcoëfficiënt toe.

Aangezien de Theilcoëfficiënt van de verdeling van de voltijdlonen in Nederland iets meer dan 0,1 bedraagt, leidt toevoeging van een nieuw loon tot een grotere ongelijkheid indien dit loon minder dan twee derde (0,66) van het gemiddelde loon bedraagt.

Bijlage B5.3 Simulatie van het effect van enkele inkomensveranderingen op de inkomensongelijkheid

B5.3.1 Verandering van de Ginicoëfficiënt als het inkomen van drie groepen verandert

Stel dat de populatie uit drie groepen bestaat, de blijvend werklozen U , de werkvinders E en de blijvend werkenden W . Het aandeel van de drie groepen in de populatie is respectievelijk n_U , n_E en n_W ($n_U+n_E+n_W = 1$) en het inkomen van de leden van iedere groep in verhouding tot het gemiddelde inkomen van de totale populatie is respectievelijk y_U , y_E en y_W . Alle leden van een groep hebben hetzelfde inkomen. In de beginsituatie is $y_U = y_E < y_W$, dat wil zeggen de blijvend werklozen en de werkvinders ontvangen een gelijke uitkering die lager is dan het loon van de werkenden. In de nieuwe situatie, als de werkvinders werk hebben gevonden, geldt $y'_U < y'_E \leq y'_W$, met $y'_U < y_U$ en $y'_E > y_E$: de werkvinders zijn in inkomen vooruitgegaan en verdienen ten hoogste evenveel als de 'oude' werkenden, en de blijvend werklozen zijn achteruitgegaan. In de beginsituatie is de Ginicoëfficiënt in dit geval gelijk aan:

$$\begin{aligned} G &= \frac{1}{2N} \sum_{U,E,W} \sum_{U,E,W} |y_i - y_j| \\ &= \frac{1}{2} [2n_U n_E (y_E - y_U) + 2n_U n_W (y_W - y_U) + 2n_E n_W (y_W - y_E)] \\ &= -(n_E + n_W) n_U y_U + (n_U - n_W) n_E y_E + (n_U + n_E) n_W y_W \end{aligned}$$

De verandering van de Ginicoëfficiënt is dan:

$$\Delta G = -(n_E + n_W) n_U \Delta y_U + (n_U - n_W) n_E \Delta y_E + (n_U + n_E) n_W \Delta y_W$$

Aangezien $n_U \Delta y_U + n_E \Delta y_E + n_W \Delta y_W = 0$ en $n_U + n_E + n_W = 1$, kan dit worden herschreven als:

$$\begin{aligned} \Delta G &= -(n_E + n_W + n_U + n_E) n_U \Delta y_U + (n_U - n_W - n_U - n_E) n_E \Delta y_E \\ &= -(1 + n_E) n_U \Delta y_U - (1 - n_U) n_E \Delta y_E \end{aligned} \quad (B5.16)$$

De inkomensongelijkheid wordt dan kleiner ($\Delta G < 0$) indien:

$$n_E \Delta y_E > -\frac{1 + n_E}{1 - n_U} n_U \Delta y_U \quad (B5.17)$$

De gezamenlijke (relatieve) inkomensvoortgang van de werkvinders moet dus een fractie $(1+n_E)/(1-n_U)$ groter zijn dan de gezamenlijke (relatieve) inkomensachteruitgang van de blijvend niet werkenden.

B5.3.2 Verandering van de Theilcoëfficiënt als het inkomen van drie groepen verandert

De drie groepen worden op dezelfde wijze gedefinieerd als hierboven. De Theilcoëfficiënt is dan gelijk aan:

$$T = n_U y_U \ln y_U + n_E y_E \ln y_E + n_W y_W \ln y_W$$

Als de nieuwe waarden van de variabelen met een accent (') worden aangegeven, is de verandering van de Theilcoëfficiënt:

$$\begin{aligned} \Delta T &= n_U (y'_U \ln y'_U - y_U \ln y_U) + n_E (y'_E \ln y'_E - y_E \ln y_E) + n_W (y'_W \ln y'_W - y_W \ln y_W) \\ &= n_U (y'_U - y_U) \ln y'_U + y_U \ln \left(\frac{y'_U}{y_U} \right) + n_E (y'_E - y_E) \ln y'_E + y_E \ln \left(\frac{y'_E}{y_E} \right) \\ &\quad + n_W (y'_W - y_W) \ln y'_W + y_W \ln \left(\frac{y'_W}{y_W} \right) \end{aligned}$$

Definieer $\Delta y_X \equiv y'_X - y_X$ en $\dot{y}_X \equiv \Delta y_X / y_X$ waarin X voor U , E of W staat en bedenk dat $n_W \Delta y_W = -n_U \Delta y_U - n_E \Delta y_E$. Dan kan ΔT worden herschreven als:

$$\begin{aligned} \Delta T &= n_U \Delta y_U \ln \left(\frac{y'_U}{y'_W} \right) + n_E \Delta y_E \ln \left(\frac{y'_E}{y'_W} \right) + n_U y_U \ln (1 + \dot{y}_U) + n_E y_E \ln (1 + \dot{y}_E) \\ &\quad + n_W y_W \ln (1 + \dot{y}_W) \end{aligned} \quad (\text{B5.18})$$

Aangezien $\ln (1+x) < x$ voor $x > -1$ en $x \neq 0$, geldt:

$$\begin{aligned} \Delta T &< n_U \Delta y_U \ln \left(\frac{y'_U}{y'_W} \right) + n_E \Delta y_E \ln \left(\frac{y'_E}{y'_W} \right) + n_U y_U \dot{y}_U + n_E y_E \dot{y}_E + n_W y_W \dot{y}_W \\ &= n_U \Delta y_U \ln \left(\frac{y'_U}{y'_W} \right) + n_E \Delta y_E \ln \left(\frac{y'_E}{y'_W} \right) + n_U \Delta y_U + n_E \Delta y_E + n_W \Delta y_W \\ &= n_U \Delta y_U \ln \left(\frac{y'_U}{y'_W} \right) + n_E \Delta y_E \ln \left(\frac{y'_E}{y'_W} \right) \end{aligned}$$

Aangezien

$$\frac{y'_U}{y'_W} < \frac{y'_E}{y'_W} \leq 1 \text{ en dus } \ln\left(\frac{y'_U}{y'_W}\right) < \ln\left(\frac{y'_E}{y'_W}\right) \leq 0$$

is een voldoende voorwaarde voor $\Delta T < 0$:

$$n_E \Delta y_E \geq - \frac{\ln\left(\frac{y'_U}{y'_W}\right)}{\ln\left(\frac{y'_E}{y'_W}\right)} n_U \Delta y_U \quad (\text{B5.19})$$

Voor kleine x geldt $\ln(1+x) \approx x$, zodat vgl. (B5.19) bij benadering de noodzakelijke voorwaarde is voor $\Delta T < 0$ als de relatieve inkomens van de drie groepen slechts weinig veranderen.

Bedenk verder dat (als $y'_E < y'_W$):

$$\frac{\ln\left(\frac{y'_U}{y'_W}\right)}{\ln\left(\frac{y'_E}{y'_W}\right)} > 1$$

Om aan voorwaarde (B5.19) te voldoen moet de gezamenlijke inkomensvoortgang van de werkvinders dus in ieder geval groter zijn dan de gezamenlijke inkomensachteruitgang van de blijvend werklozen.

Bijlage B5.4 Decompositie van de verandering van de Theilcoëfficiënt

Indien de totale populatie bestaat uit N deelpopulaties i met een populatieaandeel n_i , een gemiddeld inkomen μ_i en een binnengroepsongelijkheid T_i , kan de Theilcoëfficiënt T worden geschreven als:

$$T = \sum_{i=1}^N \frac{n_i \mu_i}{\mu} \left[\ln\left(\frac{\mu_i}{\mu}\right) + T_i \right]$$

Hierin is μ het gemiddelde inkomen van de totale populatie, dat wil zeggen:

$$\mu = \sum_{k=1}^N n_k \mu_k$$

Een verandering van de Theilcoëfficiënt, ΔT , kan in beginsel exact worden ontleed (gedecomposeerd) in de veranderingen van de samenstellende delen, dat wil zeggen de populatieaandelen van de bevolkingscategorieën n_i , het gemiddelde inkomen van deze categorieën μ_i en de ongelijkheid binnen deze categorieën T_i . Omdat ook het gemiddelde inkomen van de totale populatie μ verandert als het gemiddelde inkomen of het populatieaandeel van een van de categorieën verandert, levert dit echter een zeer gecompliceerde decompositie op. Daarom wordt hier de voorkeur gegeven aan een benadering van de verandering van T op basis van de partiële afgeleiden.

Mookherjee en Shorrocks (1982) geven een exacte decompositie van een alternatieve ongelijkheidsmaatstaf behorende tot de familie van entropiematen, namelijk de gemiddelde logaritmische afwijking. Deze is gedefinieerd als $I = \sum_i n_i (\ln(\mu/\mu_i) + I_i)$. Omdat ook deze decompositie tamelijk gecompliceerd is, geven zij de voorkeur aan een benadering die uit eenvoudiger termen bestaat. Hoewel zij dit niet expliciet opmerken, komt hun benadering erop neer dat zij de partiële afgeleiden van I naar respectievelijk n_i , μ_i en I_i als termen in hun decompositie gebruiken. Het enige verschil is dat zij $\Delta \ln \mu_i$ niet benaderen door $1/\mu_i \cdot \Delta \mu_i$.

Aangezien de decompositie van de Theilcoëfficiënt vanwege de extra term μ_i/μ nog aanzienlijk gecompliceerder is, valt een benadering in het geval van de Theilcoëfficiënt zeker te prefereren boven een exacte decompositie. Uit de kwantitatieve analyses blijkt bovendien dat het deel van de verandering in T dat door onderstaande benadering niet wordt 'verklaard', vrijwel steeds verwaarloosbaar klein is.

Om de partiële afgeleiden van T te kunnen berekenen, dient men er rekening mee te houden dat indien μ_i of n_i verandert, ook μ en de n_k 's ($k \neq i$) veranderen:

$$\begin{aligned}
 (a) \quad n_i &\equiv \frac{N_i}{N} \Rightarrow \frac{dn_i}{dN_i} = \frac{1}{N} - \frac{N_i}{N^2} = \frac{1-n_i}{N} \Rightarrow \frac{dN_i}{dn_i} = \frac{N}{1-n_i} \\
 &\Rightarrow \frac{dn_k}{dn_i} = \frac{dn_k}{dN} \cdot \frac{dN}{dN_i} \cdot \frac{dN_i}{dn_i} = -\frac{N_k}{N^2} \cdot \frac{N}{1-n_i} = -\frac{n_k}{1-n_i} \\
 (b) \quad \mu &= \sum_{i=1}^N n_i \mu_i \Rightarrow \frac{d\mu}{dn_i} = \mu_i - \sum_{k=1, k \neq i}^N \frac{n_k \mu_k}{1-n_i} = \frac{1}{1-n_i} [\mu_i - n_i \mu_i - \sum_{k=1, k \neq i}^N n_k \mu_k] = \frac{\mu_i - \mu}{1-n_i} \\
 \frac{d\mu}{d\mu_i} &= n_i
 \end{aligned}$$

De partiële afgeleiden van T naar respectievelijk n_i , μ_i en T_i zijn dan:

$$\begin{aligned}
 (a) \quad \frac{\partial T}{\partial n_i} &= \frac{\mu_i}{\mu} (\ln(\frac{\mu_i}{\mu}) + T_i) - \sum_{k=1, k \neq i}^N \frac{n_k \mu_k}{\mu(1-n_i)} (\ln(\frac{\mu_k}{\mu}) + T_k) \\
 &- \frac{\mu_i - \mu}{\mu(1-n_i)} \sum_{k=1}^N \frac{n_k \mu_k}{\mu} (\ln(\frac{\mu_k}{\mu}) + T_k) - \frac{\mu_i - \mu}{1-n_i} \sum_{k=1}^N \frac{n_k \mu_k}{\mu^2} \\
 &= \frac{\mu_i}{\mu(1-n_i)} (\ln(\frac{\mu_i}{\mu}) + T_i) - \frac{1}{1-n_i} T - \frac{\mu_i - \mu}{\mu(1-n_i)} T - \frac{\mu_i - \mu}{\mu(1-n_i)} \\
 &= \frac{\mu_i}{\mu(1-n_i)} (\ln(\frac{\mu_i}{\mu}) + T_i - T - 1 + \frac{\mu}{\mu_i}) = \frac{\mu_i}{\mu(1-n_i)} (\ln(\frac{\mu_i}{\mu}) + \frac{\mu}{\mu_i} - 1) + \frac{\mu_i}{\mu(1-n_i)} (T_i - T) \tag{B5.20} \\
 (b) \quad \frac{\partial T}{\partial \mu_i} &= \frac{n_i}{\mu} (\ln(\frac{\mu_i}{\mu}) + T_i + 1) - \sum_{k=1}^N \frac{n_k \mu_k n_i}{\mu^2} [\ln(\frac{\mu_k}{\mu}) + T_k] - \sum_{k=1}^N \frac{n_k \mu_k n_i}{\mu^2} \\
 &= \frac{n_i}{\mu} [\ln(\frac{\mu_i}{\mu}) + T_i + 1 - T - \sum_{k=1}^N \frac{n_k \mu_k}{\mu}] = \frac{n_i}{\mu} [\ln(\frac{\mu_i}{\mu}) + T_i - T] \\
 (c) \quad \frac{\partial T}{\partial T_i} &= \frac{n_i \mu_i}{\mu}
 \end{aligned}$$

Analoog aan Mookherjee en Shorrocks wordt de verandering van T benaderd door de *gemiddelde* waarden van de afgeleiden als termen in de decompositie te gebruiken¹. Hierbij wordt de partiële afgeleide naar het populatieaandeel in twee componenten verdeeld:

$$\begin{aligned}
 \Delta T \approx \sum_{i=1}^N & \left[\frac{\mu_i}{\mu(1-n_i)} (\ln(\frac{\mu_i}{\mu}) + \frac{\mu}{\mu_i} - 1) \Delta n_i + \frac{\mu_i}{\mu(1-n_i)} (T_i - T) \Delta n_i \right. \\
 & \left. + \frac{n_i}{\mu} (\ln(\frac{\mu_i}{\mu}) + T_i - T) \Delta \mu_i + \frac{n_i \mu_i}{\mu} \Delta T_i \right] \tag{B5.21}
 \end{aligned}$$

Hierin geeft een streep boven een term aan dat het om de gemiddelde waarde gaat, dat wil zeggen $\bar{A} = \frac{1}{2}(A+A')$, waarin A de oorspronkelijke en A' de nieuwe waarde van een variabele is.

De eerste twee termen van vergelijking (B5.21) vormen de bijdrage aan de verandering van de totale ongelijkheid van de veranderingen in de populatieaandelen van de bevolkingscategorieën (Δn_i), de derde term is de bijdrage van de veranderingen in het gemiddelde inkomen van de categorieën ($\Delta \mu_i$) en de vierde term is de bijdrage van de veranderingen in de inkomensongelijkheid binnen de categorieën (de binnengroepsongelijkheid ΔT_i).

Uit de eerste term van deze decompositie blijkt dat groei van het aandeel van categorie i in de totale populatie ($\Delta n_i > 0$) in een toename van de totale inkomensongelijkheid resulteert indien het gemiddelde inkomen van categorie i , μ_i , verschilt van het gemiddelde inkomen van de totale populatie, μ .²

Stel dat het gemiddelde inkomen van categorie i niet al te veel verschilt van het gemiddelde inkomen van de gehele populatie. Als $\mu_i = (1 + \beta_i)\mu$, is de eerste term van vergelijking (B5.21) gelijk aan:

$$\begin{aligned} \frac{\mu_i}{\mu(1-n_i)} \left(\ln\left(\frac{\mu_i}{\mu}\right) + \frac{\mu}{\mu_i} - 1 \right) \Delta n_i &= \frac{1 + \beta_i}{1 - n_i} \left(\ln(1 + \beta_i) + \frac{1}{1 + \beta_i} - 1 \right) \Delta n_i \\ &= \frac{1 + \beta_i}{1 - n_i} \left(\ln(1 + \beta_i) - \frac{\beta_i}{1 + \beta_i} \right) \Delta n_i \approx \frac{1 + \beta_i}{1 - n_i} \left(\beta_i - \frac{\beta_i}{1 + \beta_i} \right) \Delta n_i = \frac{\beta_i^2}{1 - n_i} \Delta n_i \end{aligned} \quad (\text{B5.22})$$

Een verandering in het populatieaandeel van categorie i draagt dan in sterkere mate bij aan een toename van de totale ongelijkheid naarmate het inkomen van de betreffende categorie sterker afwijkt van het gemiddelde inkomen van de totale populatie en naarmate het aandeel van de categorie in de totale populatie groter is.

Uit de tweede term van vergelijking (B5.21) volgt dat groei van het aandeel van categorie i de ongelijkheid verkleint indien de binnengroepsongelijkheid T_i kleiner is dan de totale ongelijkheid T .

Indien het gemiddelde inkomen van categorie i stijgt ($\Delta \mu_i > 0$), zal de totale inkomensongelijkheid T afnemen indien $\ln(\mu_i/\mu) + T_i - T < 0$ ofwel $\mu_i/\mu < \exp(T - T_i)$, zo blijkt uit de derde term van vergelijking (B5.21). Als de binnengroepsongelijkheid gelijk is aan de totale ongelijkheid leidt een stijging van het gemiddelde inkomen van categorie i dus tot een kleinere totale ongelijkheid indien dit gemiddelde inkomen lager is dan het gemiddelde inkomen van de totale populatie. Is de inkomensongelijkheid in categorie i kleiner dan de totale ongelijkheid (d.w.z. $T - T_i > 0$) dan kan ook stijging van een bovengemiddeld inkomen nog in een afname van de totale ongelijkheid resulteren.

De bijdrage van een verandering in de binnengroepsongelijkheid (de vierde term) is ten slotte evenredig aan het inkomensaandeel van de betreffende categorie in het totale inkomen van de populatie. Toename van de binnengroepsongelijkheid gaat, ceteris paribus, altijd gepaard met een toename van de totale ongelijkheid.

Bijlage B5.5 Decompositie van veranderingen in de armoede-incidentie

Om de decompositie van de verandering in de armoede-incidentie af te leiden, wordt eerst een hulpstelling bewezen.

Hulpstelling B5.1

Stel $C = A \times B$, dan is de verandering van C gelijk aan:

$$\Delta C = \bar{B}\Delta A + \bar{A}\Delta B \quad (\text{B5.23})$$

Hierin geeft een accent (') de 'nieuwe' waarde van een variabele aan en een streep boven een variabele het gemiddelde van de 'oude' en de 'nieuwe' waarde, bijvoorbeeld

$$\bar{A} = \frac{1}{2}(A + A')$$

Bewijs:

$$\begin{aligned} \Delta C &\equiv C' - C = B' \cdot A' - B \cdot A = (B + \Delta B) \cdot (A + \Delta A) - B \cdot A \\ &= B \cdot A + B \cdot \Delta A + A \cdot \Delta B + \Delta B \cdot \Delta A - B \cdot A = (B + \frac{1}{2}\Delta B) \cdot \Delta A + (A + \frac{1}{2}\Delta A) \cdot \Delta B \\ &= \bar{B} \cdot \Delta A + \bar{A} \cdot \Delta B \end{aligned}$$

Q.E.D.

Het totale aantal armen P kan als volgt worden berekend:

$$P = N_a p_a + N_i p_i$$

Hierin zijn N_a en N_i respectievelijk het aantal actieve en het aantal inactieve huishoudens en p_a resp. p_i de armoede-incidentie onder actieve resp. inactieve huishoudens. Geef met p , n_a en n_i het aandeel van resp. de armen, de actieven en de inactieven in de totale populatie aan. De armoede-incidentie p is dan:

$$p = n_a p_a + n_i p_i$$

Met behulp van vergelijking (B5.23) kan de verandering in de armoede-incidentie, Δp , als volgt worden herschreven:

$$\begin{aligned} \Delta p &= \bar{n}_a \Delta p_a + \bar{p}_a \Delta n_a + \bar{n}_i \Delta p_i + \bar{p}_i \Delta n_i \\ &= \bar{n}_a \Delta p_a + \bar{n}_i \Delta p_i + (\bar{p}_a - \bar{p}_i) \Delta n_a + \bar{p}_i (\Delta n_i + \Delta n_a) \\ &= \bar{n}_a \Delta p_a + \bar{n}_i \Delta p_i - (\bar{p}_i - \bar{p}_a) \Delta n_a \end{aligned} \quad (\text{B5.24})$$

want $\Delta n_i + \Delta n_a = 0$. Een streep boven een variabele geeft opnieuw aan dat het om de gemiddelde waarde gaat.

Vergelijking (B5.24) kan worden gegeneraliseerd voor een willekeurig aantal groepen waaruit de populatie is samengesteld. Stel:

$$p = \sum_{j=1}^N n_j p_j$$

waarin n_j het aandeel van groep j in de totale populatie is en p_j de armoede-incidentie van groep j . De verandering van p kan dan als volgt worden 'gedecomposeerd':

$$\begin{aligned} \Delta p &= \sum_{j=1}^N (\bar{n}_j \Delta p_j + \bar{p}_j \Delta n_j) \\ &= \sum_{j=1}^N \bar{n}_j \Delta p_j + \bar{p} \sum_{j=1}^N \Delta n_j + \sum_{j=1}^N (\bar{p}_j - \bar{p}) \Delta n_j \\ &= \sum_{j=1}^N \bar{n}_j \Delta p_j + \sum_{j=1}^N (\bar{p}_j - \bar{p}) \Delta n_j \end{aligned} \tag{B5.25}$$

aangezien $\sum_i \Delta n_i = 0$.

Uit vergelijking (B5.25) volgt dat toename (afname) van de armoede-incidentie in een bepaalde categorie j proportioneel met het (gemiddelde) populatieaandeel van deze categorie doorwerkt in de totale armoede-incidentie. Stel, dat een bepaalde categorie 25% van de populatie uitmaakt en dat de armoede onder deze categorie met 4 procentpunten stijgt, dan neemt daardoor de armoede-incidentie van de totale populatie met $0,25 \times 4 = 1$ procentpunt toe.

Toename (afname) van het aandeel van een categorie j in de totale populatie leidt tot een toename (afname) van de armoede onder de totale populatie indien de armoede-incidentie in deze categorie groter is dan het gemiddelde voor de gehele populatie en leidt tot een afname (toename) van de armoede indien de armoede-incidentie in deze categorie kleiner is dan het gemiddelde. Stel, dat het aandeel van categorie j in de totale populatie groeit van 25% naar 30%, terwijl de armoede-incidentie in deze categorie 10 procentpunten boven het gemiddelde ligt, dan neemt de armoede onder de totale populatie met $0,10 \times 5 = 0,5$ procentpunt toe. Overigens zal in dit laatste geval het populatieaandeel van een of meer van de andere categorieën moeten afnemen, hetgeen, afhankelijk van de relatieve armoede in die categorie(ën), zowel een positief als negatief effect op de totale armoede kan hebben.

Bijlage B5.6 Vergelijking van loongegevens AVO en CBS

In onderstaande tabellen worden de cijfers over het gemiddelde en de ongelijkheid van de voltijdlonen naar sector vergeleken die zijn berekend op basis van het Aanvullend Voorzingsgebruik Onderzoek (AVO) en de loonstatistieken van het CBS, voor de jaren 1983/1984 en 1991. De verschillen zijn over het algemeen niet al te groot, zodat het AVO een voldoende betrouwbare bron lijkt voor een analyse van de ontwikkeling van de loonongelijkheid.

Tabel B5.3 Het gemiddelde voltijdloon naar bedrijfstak op basis van het AVO en van de loonstatistieken van het CBS, 1983/1984 en 1991 (x 1.000 gulden)

bedrijfstak	AVO'83	CBS (1984)	AVO'91	CBS (1991)
landbouw	32,5	44,5 ^a	49,2	52,4 ^a
delfstoffenwinning, openbare nutsbedrijven	44,3		66,5	
industrie	41,5	44,4	58,1	50,3
bouw	41,1	42,4	51,1	48,2
handel, horeca	37,4	39,1	49,9	44,7
transport, opslag, communicatie	41,3	45,6	60,4	54,3
bank- en verzekeringswezen	49,1	50,2	69,1	58,4
overige dienstverlening	44,9	44,5	59,9	53,0
totaal	42,8	44,1	58,6	51,2

a Landbouw en delfstoffenwinning tezamen.

Bron: SCP (AVO'83 en '91), CBS (a 1984, b 1994) SCP-bewerking

Tabel B5.4 Ongelijkheid voltijdlonen (Theilcoëfficiënt) op basis van het AVO en van de loonstatistieken van het CBS, 1983/1984 en 1991

bedrijfstak	AVO'83	CBS (1984)	AVO'91	CBS (1991)
landbouw	0,076	0,027 ^a	0,104	0,072 ^a
delfstoffenwinning, openbare nutsbedrijven	0,030		0,051	
industrie	0,091	0,085	0,111	0,099
bouw	0,080	0,049	0,065	0,048
handel, horeca	0,113	0,129	0,119	0,143
transport, opslag, communicatie	0,050	0,063	0,099	0,070
bank- en verzekeringswezen	0,105	0,142	0,113	0,177
overige dienstverlening	0,087	0,082	0,096	0,088
totaal	0,093	0,090	0,108	0,107

a Landbouw en delfstoffenwinning tezamen.

Bron: SCP (AVO'83 en '91), CBS (a 1986, b 1994) SCP-bewerking

Bijlage B5.7 Gegevens voor de macroanalyse van de loonongelijkheid

Onderstaande tabel bevat de tijdreeksen van de variabelen die zijn gebruikt in de macroanalyse van de ontwikkeling van de loonongelijkheid tussen 1972 en 1994 (§ 5.8).

Tabel B5.5 Gegevens voor de macroanalyse van de loonongelijkheid, 1970-1994

jaar	loonongelijkheid (gecorrigeerd voor reeksbreuken)		netto ver- vang- ratio	vol- tijd banen	bo/ vbo/ mavo	hbo/ hbo/ wo	arb. pro- duc- tivi- teit	in- voer lone satie- graad	or- gani- satie	dien- sten	com- mer- ciële dien- sten	ove- rige dien- sten	weten- schap. ge- leiding- gev.		
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	
1970	.	.	64,0	75,7	3742	3047	458	0,150	5,5	4,9	33,2	52,4	29,1	23,3	.
1971	.	.	60,6	76,2	3770	3019	501	0,166	4,9	4,4	33,9	53,6	29,5	24,1	17,0
1972	0,163	0,133	61,0	76,3	3728	2917	539	0,185	5,0	4,1	35,0	54,7	29,6	25,1	17,6
1973	0,183	0,130	62,2	77,1	3733	2872	578	0,201	5,8	4,5	35,5	55,2	29,7	25,4	18,3
1974	0,177	0,136	59,8	80,8	3730	2820	622	0,221	6,3	5,9	35,8	55,9	29,9	25,9	19,5
1975	0,161	0,127	63,5	85,4	3712	2748	664	0,242	2,2	5,0	36,3	56,9	30,2	26,7	20,8
1976	0,142	0,118	67,3	86,1	3707	2726	680	0,249	3,8	5,2	36,2	57,8	30,5	27,3	20,4
1977	0,144	0,102	64,4	85,8	3737	2713	693	0,255	2,7	5,9	36,7	58,6	30,9	27,7	20,0
1978	0,140	0,095	65,9	86,4	3770	2633	721	0,274	3,0	5,4	36,5	59,1	31,2	27,9	20,6
1979	0,144	0,094	64,8	85,8	3827	2576	754	0,293	1,5	6,5	35,8	59,6	31,7	27,9	21,2
1980	0,130	0,104	64,4	85,7	3845	2484	785	0,316	0,3	7,6	35,3	60,3	32,0	28,3	22,1
1981	0,122	0,105	62,9	85,4	3770	2331	807	0,346	0,6	7,9	34,5	61,4	32,1	29,2	22,9
1982	0,125	0,092	62,1	85,0	3642	2193	825	0,376	1,0	8,2	34,9	62,2	32,1	30,1	23,8
1983	0,122	0,088	63,3	85,5	3527	2079	842	0,405	4,0	9,1	33,7	63,0	32,6	30,5	24,7
1984	0,110	0,092	60,9	84,0	3497	2048	889	0,434	4,1	9,5	32,1	63,3	33,0	30,3	25,0
1985	0,111	0,101	59,8	82,4	3557	2041	947	0,464	3,6	9,2	30,6	63,5	33,3	30,2	25,3
1986	0,125	0,096	58,9	81,2	3609	2059	997	0,484	2,1	5,4	29,9	63,3	33,6	29,7	26,9
1987	0,122	0,103	58,1	81,2	3646	2063	1049	0,508	-0,3	5,3	29,5	63,2	34,0	29,2	28,6
1988	0,131	0,104	57,2	80,5	3677	2072	1097	0,529	0,6	5,5	29,1	63,1	34,4	28,7	29,1
1989	0,129	0,107	56,1	78,6	3716	2096	1149	0,548	4,0	5,8	29,2	63,0	35,2	27,8	29,6
1990	0,132	0,107	54,6	78,0	3780	2120	1214	0,573	2,6	5,6	28,9	63,0	36,0	27,1	30,0
1991	0,141	0,107	54,6	77,7	3804	2110	1239	0,587	0,8	5,5	29,2	63,4	37,0	26,4	30,5
1992	0,136	0,102	54,1	77,5	3812	2095	1293	0,617	-0,2	5,2	29,9	63,7	37,8	25,9	31,4
1993	0,134	0,107	53,2	76,6	3753	2005	1349	0,673	0,8	6,0	30,5	64,3	38,4	25,9	31,1
1994	0,133	0,104	52,2	75,8	3666	1651	1296	0,785	1,9	6,4	30,9	64,9	39,1	25,8	31,9

- 1 Gini
- 2 Theil
- 3 in procenten van het gemiddelde loon
- 4 minimumuitkering in procenten van 0,8 x het gemiddelde loon
- 5 x 1.000
- 6 x 1.000
- 7 x 1.000
- 8 groei BBP per uur
- 9 in procenten van het BBP
- 10 in procenten van de werkzame beroepsbevolking
- 11 in procenten van het aantal voltijdbanen
- 12 in procenten van het aantal voltijdbanen
- 13 in procenten van het aantal voltijdbanen
- 14 in procenten van de werkzame beroepsbevolking

Bron: CBS, CPB; SCP-bewerking

Ter illustratie van de twee toekomstige marsroutes die in de paragrafen 6.7 en 6.8 zijn beschreven, worden in deze bijlage enkele tentatieve berekeningen gepresenteerd. Deze pretenderen niet een nauwkeurige vooruitberekening van de twee besproken scenario's te zijn, maar slechts een globale indicatie van de gevolgen op langere termijn van een beleid dat minder op verhoging van de arbeidsparticipatie en meer op stijging van de arbeidsproductiviteit is gericht. In beide berekeningen komt de uitgangssituatie vrij nauw overeen met de feitelijke situatie in het jaar 2000. In beide scenario's wordt verondersteld dat de economische groei (d.w.z. de jaarlijkse groei van het BBP-volume) 2,5% bedraagt. In het participatiescenario is deze groei het resultaat van 1% werkgelegenheidsgroei en 1,5% productiviteitsstijging per jaar, in het productiviteitsscenario groeit de werkgelegenheid daarentegen met slechts 0,5%, maar de productiviteit met 2% per jaar. Het aantal inkomenstrekkers (personen met een uitkering uit arbeid of een sociale uitkering) neemt in beide scenario's met 1% per jaar toe. Verder is verondersteld dat een (gemiddelde) uitkering een derde van het gemiddelde loon bedraagt, dat de brutoloonkosten 75% van het BBP bedragen en dat de overheidsuitgaven exclusief sociale zekerheid 25% van het BBP bedragen. Tabel B6.1 geeft de belangrijkste uitkomsten van beide scenario's in de jaren 2005, 2010 en 2015.

In het participatiescenario groeit de werkgelegenheid in hetzelfde tempo als het totale aantal inkomenstrekkers en dus ook als het aantal uitkeringsgerechtigden, zodat de i/a-ratio, de socialezekerheidsquote en de collectievelastendruk gelijk blijven. Zowel het brutoloon als het nettoloon en de netto-uitkeringen, stijgen dan even snel als de arbeidsproductiviteit, dat wil zeggen met 1,5% per jaar.

In het productiviteitsscenario blijft de werkgelegenheidsgroei achter bij de groei van het aantal inkomenstrekkers, waardoor het aantal uitkeringsgerechtigden sterker stijgt. Ondanks de lichte stijging van de nettoparticipatiegraad stijgen derhalve ook de i/a-ratio, de socialezekerheidsquote en de collectievelastendruk. Het brutoloon stijgt evenals de arbeidsproductiviteit met 2% per jaar. Het nettoloon en de netto-uitkeringen blijven daar, als gevolg van de stijging van de lastendruk, iets bij achter, maar stijgen met 1,76% per jaar toch sneller dan in het participatiescenario.

Tabel B6.1 Twee toekomstscenario's, 2000-2015

	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
jaar												
2000	10,4	6,4	4,0	900	140	62,5	59,4	15,6	40,6	105	65	22
participatie- scenario												
2005	10,9	6,7	4,2	1,01 0	151	62,5	61,0	15,6	40,6	113	70	23
2010	11,5	7,1	4,4	1,15 0	162	62,5	63,0	15,6	40,6	122	76	25
2015	12,1	7,4	4,6	1,30 0	175	62,5	66,8	15,6	40,6	131	81	27
productiviteits- scenario												
2005	10,9	6,6	4,4	1,01 0	155	66,6	59,5	16,6	41,6	116	71	24
2010	11,5	6,7	4,8	1,15 0	171	71,6	59,9	17,7	42,7	128	78	26
2015	12,1	6,9	5,2	1,30 0	188	75,1	62,0	18,8	43,8	141	85	28
1	inkomenstrekkers (x 1 mln.)											
2	werkgelegenheid (x 1 mln.)											
3	uitkeringsgerechtigden (x 1 mln.)											
4	BBP (x 1 mld. gld.)											
5	arbeidsproductiviteit per arbeidsjaar (x 1.000 gld.)											
6	i/a-ratio (%)											
7	nettoparticipatiegraad (%)											
8	socialezekerheidsquote (% BBP)											
9	cid (% BBP)											
10	brutoloon (x 1.000 gld.)											
11	nettoloon (x 1.000 gld.)											
12	nettouitkering (x 1.000 gld.)											
Bron: SCP												

Noten

- 1 Het gebruik van de gemiddelde waarde valt te rechtvaardigen op grond van de middelwaardestelling, die voor een willekeurige functie $f(\cdot)$ luidt: $\Delta f(x) \equiv f(x + \Delta x) - f(x) = f'(x + \theta \Delta x) \cdot \Delta x$, met $0 < \theta < 1$. Door als benadering de afgeleide van f in het punt $x + \frac{1}{2} \Delta x$ te berekenen, is de maximale fout in het argument van de functie $\frac{1}{2} \Delta x$, terwijl deze fout maximaal Δx kan zijn als men de afgeleide in het beginpunt (x) of het eindpunt ($x + \Delta x$) berekent.
- 2 Dit kan men als volgt inzien. Definieer een functie $f(x) \equiv \ln x + 1/x - 1$. Dan is $f(1) = 0$ en $f'(x) = 1/x - 1/x^2 = (x-1)/x^2$. De afgeleide is dus positief indien $x > 1$ en negatief indien $x < 1$. Derhalve is $f(x) > 0$ voor alle $x \neq 1$.

1. Introduction

Over the last decade, paid work has enjoyed a remarkable re-evaluation. Whereas in the nineteen eighties, many had given up the hope of any return to full employment, and some even announced, somewhat prematurely, the approaching end of the traditional work ethos, in the nineteen nineties, promoting participation in employment once again took up a central position in socio-economic policy. In addition, this policy was more successful than even the most optimistic had expected: in the nineteen nineties, the number of employed persons in the Netherlands grew by a quarter, or almost one and a half million people.

In a number of reports from the Scientific Council for Government Policy (WRR – Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid), the re-evaluation of paid work was related to an improvement in the quality of work. This quality improvement was said to be in part due to the transition which the economy underwent in the second half of the twentieth century, from the industrial phase to a post-industrial or service phase. Whereas in manufacturing work often meant 'physical labour', in the service sector work specifically offers many opportunities for giving meaning to life, and personal development. The initial objective of this study was to investigate whether the transition to a post-industrial labour market over the last 25 years has in fact been accompanied by an improvement in the quality of work (regeneration). Some researchers have, after all, put forward the opinion that the quality of work is in fact in a downward spiral (degradation), or that the discrepancies between the 'top' and the 'bottom' of the labour market are constantly growing (polarisation). Chapter 2 investigates which of these three visions on the development of the quality of work most closely ties in with the actual developments on the Dutch labour market during the last quarter of the twentieth century.

Generally speaking, three main functions are allocated to paid work, as described in chapter 1. Firstly, paid work is viewed as an essential source of wealth and as a (financial) means of support for the welfare state. A (one-time) fall in labour participation could mean that such support would crumble away, by initiating a downward spiral of constantly expanding social security expenditure, increasing social security contributions and taxes, rising wage costs and the disposal of employees. In chapter 3, this support function of work is critically examined, to determine whether it can be upheld theoretically and empirically.

Secondly, work fulfils the function of providing a source of individual 'utility' or wellbeing. Perhaps the most important change which the value attached to work has undergone is that today, above all the positive contribution of work to individual wellbeing is focused upon. It has naturally never been denied that paid work is the most important source of income for the majority of households, but over the last

decade, increasing attention has been focused on the importance of labour participation for personal development, breaking out of social isolation and improving social participation and inclusion. On the other hand, in recent times, increased attention has once again been paid to the possible negative consequences of work for health, in the form of stress and burn-out. Chapter 4 of this study contains a detailed examination of the individual utility function of labour: what influence does being in or out of work, and the nature of employment or the type of 'inactivity' have on the individual life situation, both in more objective terms and as experienced by people themselves.

A third function which is attributed to work is that of distribution mechanism. As the most important source of income, paid work is clearly a crucial factor in bringing about the distribution of income. Because generally speaking those in work have considerably higher income than those not in work, it seems logical that an increase in labour participation will contribute to a reduction in the inequality of income, and countering poverty. The study in chapter 5, however, demonstrates that the relationship between labour participation on the one hand and poverty and income equality on the other is far more complicated, both theoretically and empirically, than would be expected at first glance.

The following paragraphs provide a summary of the research behind chapters 2 to 5 of this study, as briefly outlined above. Paragraph 2 details the results of the study in chapter 2, into the changes in the qualitative structure of work, over the last 25 years. Paragraph 3 attempts, on the basis of the study in chapter 3, to answer the question as to the degree to which work in the post-industrial society fulfils the function of acting as a source of wealth and providing support for the welfare state. Paragraph 4 summarises the results of the study in chapter 4, concerning the importance of paid work for individual utility or welfare. Paragraph 5, finally, provides an overview of the study in chapter 5 into the relationship between labour participation, income equality and poverty. As a conclusion to the chapter, the final paragraph describes two alternative routes which participation policy could take, over the coming years. The first route broadly lays down a continuation of the policy of the past decade, in which a further increase in labour participation is set as the key goal for socio-economic policy. The second route deviates in that the emphasis on greater labour participation is somewhat relaxed, and attention is shifted to promoting wealth by increasing labour productivity.

2. The transformation of the labour market

In practically all observations of labour market developments over the past decade, it is suggested that the market has undergone – or is still undergoing – a metamorphosis. Whilst the 'old' situation is invariably described as the industrial labour market, the denominations for the new situation range from post-industrial through to information, knowledge or even post-modern labour market. These varying names are already an indication that the character of the changes on the labour market is ambiguous. On the other hand, there is no lack of clarity about a number of changes. The shift in the economic structure from traditional (manufacturing, construction, utilities) to the service sector, the advancing position of the working woman, and the massive growth in part-

time work were the most outstanding developments on the Dutch labour market, over the last 25 years. However, the assessment of the qualitative developments on the labour market does show considerable variety. There are three contrasting visions. According to the 'degradation thesis', the quality of work is showing a downward trend. Above all under the influence of technological developments, those with work are allegedly increasingly becoming an extension of the equipment they work with, whilst the work offers them ever less opportunity to develop their personality and capacities. The proponents of the 'regradation thesis' on the other hand identify precisely the opposite development. The shift from employment in agriculture and manufacturing to the services sector and mechanisation, automation and computerisation (two closely interrelated developments) mean that physically hard, unpleasant and routine work is gradually disappearing, whilst the newly created employment opportunities offer far more space for development of mental capacities and social interaction. A third vision, the 'polarisation thesis', suggests that both tendencies are occurring simultaneously, but in different segments of the labour market. The positive developments are said to be limited to the 'higher' occupational groups, whilst in the 'lower' occupational groups, the negative tendencies prevail. The middle segment is said to be ever further shrinking.

In chapter 2, it became clear that it is not easy to determine which of these three theses is correct – which probably also explains why the three opinions continue to coexist. In respect of the occupational and job structure, there is most clearly evidence of regradation: the growth in employment is concentrated in the higher jobs and occupations. At the same time, the scale of employment in the lower occupations and jobs has remained remarkably stable, such that to a certain extent it is also possible to recognise a polarisation tendency. In respect of the content of work and working conditions, there is no evidence of unambiguous developments: work is becoming less monotonous and less hazardous, but at the same time, more people are carrying out physically demanding work, and more and more people in employment complain of high work rates. Dirty work, work with odour nuisance and noise, and work offering few opportunities for development are still present to almost the same extent as 20 years ago. The development of the quality of work, therefore, offers little support for any of the three theses. In respect of employment relations, flexible work has increased considerably, but this has been far more at the expense of the proportion of self-employed people, than the proportion of full-time jobs. In addition, contrary to what is often assumed, those full-time jobs appear to be longer in terms of years worked, than in the past. The differentiation in employment relations and working hours has become greater, but this development cannot be easily classified as degradation, regradation or polarisation.

This outline of labour market developments, then, generates a confusing picture. A clear characterisation can in fact only be achieved if certain developments are consciously neglected. To do justice to the range of qualitative tendencies, the only possible conclusion, effectively, is that at the end of the twentieth century, work was 'different' from a quarter of a century before, without being able to more specifically 'label' the nature of this difference.

3. The social welfare function of work

The importance attached to work as a source of social welfare has over the years been subject to considerable fluctuations. Both the founding father of modern economic theory, Adam Smith, and one of his greatest critics (and also an admirer), Karl Marx, awarded to work a central position in their observation about the development and distribution of wealth. Although they differed considerably in their assessment of the circumstances according to which work generates the greatest social value. Other economists, on the other hand, have suggested that wealth can be traced back to the natural resources, upon which mankind is essentially reliant.

Although similar noises have also been heard more recently, the pendulum for the source of social welfare, in recent times, seems to be swinging back towards paid work. Nonetheless, it is of little value identifying work as *the* source or *the* basis for social welfare. In line with current economic ideas, it is in fact only possible to say that wealth is the common product of the deployment of labour, capital and natural resources. The contribution from each of these individual production factors, to total production, cannot be sensibly determined, since they depend heavily on the other factors.

Nonetheless, this does not mean that the question as to the contribution of *increased* labour participation to the *growth* of prosperity is pointless. Indeed, over the last few years, much focus has been placed on this effect of increased labour participation. It is regularly pointed out that in an ageing society, an increase in labour participation by the population below the age of 65 years is essential, in order to safeguard the future growth of social welfare. As an ever larger proportion of the population (the over 65s) is no longer (considered) capable of working, a larger proportion of the remainder of the population (the 15-64 year olds) will have to enter employment, in order to prevent a decline in the 'productive' base.

This reasoning ignores two important sources of wealth, besides paid work (the possible damage economic growth is doing to 'non-priced' goods, such as nature, the environment and peace and quiet, is then also not considered).

Firstly, not only paid work but also unpaid work makes a central contribution to social welfare. For example, this includes domestic work, child care and voluntary work.

Although the valuation in financial terms of this unpaid labour is a complex question, the considerable quantitative importance thereof is difficult to deny. It is reasonable to assume on both theoretical and empirical grounds that an increase in participation in paid employment will have a negative effect on the amount of unpaid work carried out. In other words, paid and unpaid work are to some extent substitutes for one another; not entirely, but the development during the period 1975-1995 suggests that a specific increase in the time spent on paid work leads to a reduction by approximately half of the time spent on unpaid work. If the value of one hour's unpaid work were to be on average half the value of an hour of paid work, as a consequence, the growth in national production between 1985 and 1995, which according to the National Accounts was on average 2.6% per year, would have been overestimated by approximately 1.2%.

Secondly, the growth in social welfare, in so far as measured correctly according to the gross domestic product (GDP), is the sum of the growth of employment and of the increase in labour productivity. If it may be assumed that these factors are independent of one another, a specific percentage rise in employment results in an equivalent percentage rise in national production. However, it is unlikely that these two factors do truly move separately from one another. For a number of reasons, a greater rise in labour participation generally is accompanied by a lesser rise in labour productivity. The higher the level of labour participation, in order to achieve further increases, less productive workers must be employed. As a consequence, the average labour productivity per employee is forced downwards. One example is the extensive creation of subsidised jobs for the long-term unemployed, with (assumed) low productivity in the nineteen nineties.

In so far as employment growth is achieved through wage restraint, this same development brings about a slowing down of productivity rises. Firstly, wage cost moderation, at a given level of technology, makes it less attractive for employers to replace workers with capital goods, because in relative terms, labour becomes cheaper than machines and computers. The capital-labour ratio is thus reduced (or at least rises less rapidly), which is accompanied by a (relative) fall in labour productivity. Secondly, employers also invest less in new, labour-augmenting technologies. They will continue to operate an older machine, which demands greater labour intensity, for longer, and replace it less rapidly by a new machine with which it would also be possible to cut back on personnel. This, too, slows down productivity rises.

The actual growth of employment, labour productivity and national production confirms that there is no clear link between the growth in labour participation and economic growth. In the nineteen sixties, economic growth was considerably higher than in the nineteen nineties, whilst employment grew more rapidly in the nineteen nineties. In other words, the increase in labour participation in the nineteen nineties contributed far less to welfare growth than in the nineteen sixties.

Nonetheless, a broadening of labour participation in itself does have a positive effect on social welfare, as long as the (marginal) product of the last-deployed worker (*including* the effect of the employment of that worker on the productivity of others) is positive. However, here we are not so much dealing with the absolute, as the relative contribution of an increase in labour participation to welfare. It would perhaps have been possible to follow an alternative route, along which labour participation would have risen less, but productivity and possibly also national product would have risen more strongly. In aiming for a broadening of the productive base, therefore, it is not merely a question of focusing on the level of labour participation, but equally importantly on the increase in labour productivity.

Above, attention was focused on the relationship between the level of labour participation and social welfare. A second interpretation of the support function of paid work suggests that high labour participation is also important in connection with the (desired) distribution of welfare. At a *given* national product, in theory, every conceivable distribution of that welfare or prosperity amongst the population is possible, but the

resulting distribution can in turn be of influence on the *level* of the national product. The lower the level of labour participation, the greater the proportion of the earned national income which has to be transferred via informal channels, taxation and social security. The greater the scale of this redistribution, the more negative the resulting effect on the level of labour participation. If an 'external negative shock' (e.g. an oil crisis or an international recession) causes a (one-off) reduction in labour participation, there is the danger of a negative spiral, in which a higher tax burden, higher wage costs, laying off workers and an increase in the number of benefit recipients are the next consecutive steps. This, then is the thinking behind the negative spiral of labour participation and social security, also known as the social security trap. However, a number of critical questions can be posed of this reasoning, which represented a key principle behind socio-economic policy in the nineteen eighties and nineties.

Firstly, the relationship between those in work and those not in work, which in the form of the so-called i/a ratio (inactive/active ratio) occupies a central position in the negative spiral, relates to paid employees and recipients of social security benefits. A third group, the non(paid) workers, not receiving a benefit, is then not considered. As a consequence, the categories 'active' and 'inactive' are not complementary; an increase in the active share of the population does not automatically result in a reduction in the inactive share, and vice versa. The history of the last forty years has also proven this to be the case. In the nineteen sixties and the first half of the nineteen seventies, the share of both employed people and benefit recipients in the population grew simultaneously. The employed share grew thanks to positive economic developments, whilst the share of benefit recipients increased due to the expansion of the welfare state, as a result of which more and more people were able to claim a social benefit, and less and less adults had no personal income (either from employment or social security). This does not necessarily mean that the growth of employment or the degree of participation has no influence on the i/a ratio, but it does mean that other 'autonomous' developments are (perhaps) of greater importance. In the longer term, the relationship between the number of 'active' individuals' and the number of 'inactive' individuals is to a more considerable degree determined by institutions (in particular the social security system) and by social and demographic developments (such as the reduction in family size and ageing) which are difficult to influence, than by the growth of labour participation.

A second question mark concerns the relationship between the social security volume (i.e. the number of benefit recipients) and the costs of social security. There is no one-on-one relationship between the number of benefits paid and the total costs, because the average benefit level (the price component) also plays a role. In the past, above all in the nineteen eighties, the Dutch government often made use of the possibility of limiting the costs of social security by reducing the (relative) benefit level, for example by 'freezing' benefits in a period in which wages rose. As a result, during the second half of the nineteen eighties, the burden of social security on national income (the social security rate) fell considerably, although the proportion of benefit recipients in the population continued to rise slightly. This had, however, been preceded by a period in

which social security expenditure rose more steeply than one would have expected on the basis of the number of claimants, because the relative benefit level was raised, in the nineteen seventies.

A third question mark relates to the fact that higher social security expenditure, certainly in the short term, does not automatically result in a higher tax burden. After all, a government also has the possibility of cutting back on other government expenditure, or to allow the budget deficit to rise. The space available for this latter option, which was used extensively in the nineteen seventies and eighties, is today extremely limited, because of the obligations undertaken by the Netherlands in the framework of Economic and Monetary Union (EMU). The possibilities for cutting back on other public expenditures would also appear to be limited in the future, because of the increased number of competitive wishes and needs (also in relation to the ageing of the population). It is therefore likely that fluctuations in social security expenditure, in the future, will have a greater effect on the tax burden than was the case in the past.

The fourth question mark in connection with the negative spiral of social security is the most important. This relates to the 'shifting' of a higher tax burden in wage costs. An increase in the rate of taxation and social security, irrespective of whether or not it is in the first instance applied to the employer (in the form of higher employer's contributions for social security) or the employees (in the form of higher employee's contributions or higher income tax rates), leads to an increase in gross wage costs; this at least is the assumption. The degree to which employees succeed in shifting forward an increase in taxation or social security contribution to their employer, and the degree to which employers *do not* succeed in shifting backwards an increase in their burdens to the employees, however, is not easy to determine either theoretically or empirically. In theory, the degree of shifting relates closely to the 'regime' operating on the labour market. In a smoothly-operating neo-classical labour market, in which individual demanders and suppliers of labour (employers and employees respectively) face one another, the degree of shifting is determined by supply and demand elasticity. The less elastic labour supply responds to changes in the (net) wage, and the more elastic the demand for labour is to changes in (gross) wage costs, the greater the share of tax increases borne by the employees. Given that (in part on the basis of empirical studies) it can be assumed that the supply elasticity (at least for men) is considerably smaller than the demand elasticity, only a small proportion of any tax increase should be expressed in higher wage costs.

This description of the neo-classical labour market, however, is not very realistic. In reality, wage growth is largely determined in negotiations between trade unions and employers. In these negotiations, other factors besides supply and demand elasticities play a role. According to expectations, in response to an increase in the average tax and social security rate on employees, the trade unions will impose higher wage demands. An increase in the marginal tax and social security rate, however, is for them a stimulus to moderate wage demands, because a gross wage increase in that case generates less in net terms, whilst the costs, in terms of a reduction of employment, are relatively high. These theoretical expectations are confirmed by empirical studies:

higher average tax rates increase wage costs (i.e. they are shifted forward), whilst higher marginal tax rates have a moderating effect on wage costs. If the average and marginal rates are increased simultaneously (as is often the case in practice), the effect on wage costs is ambiguous. Viewed against this light, it is remarkable that over the last few years, in political debate, so much emphasis has been placed on reducing marginal tax rates. Probably, as a consequence, part of the positive effect of a reduction of average tax rates on wage growth is in fact lost.

The wage-push effect of higher tax and social security rates is crucial for initiating the negative spiral. Although this effect has in itself been confirmed by theoretical and empirical studies (albeit with a number of question marks), the relative importance of this wage-push effect, in relation to another wage-moderating effect, is generally ignored. The effect in question is the negative effect brought about for wage rises, by high unemployment.

The fact that high unemployment has a moderating effect on wage increases has been known since the ground-breaking study by the English economist Phillips, in 1958. Although considerable controversy arose during the nineteen seventies, amongst economists, about the precise nature of this link (and in particular the 'sustainability' thereof), the negative correlation between employment and wages is repeatedly confirmed, in empirical studies. On the other hand, the results do differ in respect of the question as to whether the employment level influences the wage level or the wage rises. This study provided clear confirmation of the latter: every increase in the unemployment percentage is accompanied by a 0.65 percent lower wage increase. In connection with the negative spiral of labour and social security, it is above all important that this negative effect of high unemployment on wage rises, in the long term, is considerably larger than the positive effect of higher (average) tax rates on wage costs. Simulations demonstrate that a (one-off) rise in unemployment, which brings about an increase in social security contributions or tax rates, does in the first instance result in higher wage costs, but that rapidly, the moderating effect of higher unemployment soon outweighs the wage developments. As a consequence, wage rises remain below the level which would have been achieved, over a period of years, if there had been no increase in unemployment. As a result, a mechanism for restoring equilibrium is automatically activated, according to which, over time, unemployment returns to the original level. This may take some time; a one-off negative shock can result in higher unemployment levels for a period of between seven and fifteen years. Nonetheless, this conclusion is diametrically opposed to the reasoning behind the negative spiral, which after all assumes that there is no equilibrium-restoring mechanism, but that the system consists exclusively of positive feedback, as a result of which a one-off disruption of the (unstable) equilibrium results in an ever increasing downwards movement. In reality, this social security trap, then, does not exist.

An important consequence of the above findings is that a call for increasing labour participation because of the risk of entering a negative spiral, is actually defective. In principle, at any level of labour participation, an equilibrium could be sustained. Although a negative, external shock can unbalance the system for a relatively long period, in the end, the forces which restore equilibrium will prevail. Active

government policies, for example in the form of reducing benefits or promoting labour participation, are not strictly necessary for this recovery. Nonetheless, such government action can accelerate the rate at which equilibrium is restored. Because it can take a very long time before the system returns to equilibrium on its own initiative, an active government role can clearly be highly desirable.

4. The individual utility function of work

The most remarkable change which occurred in the nineteen nineties with respect to thinking about work, was the reassessment of paid work as a source of individual wellbeing and happiness. Whereas in the nineteen seventies the critical noises about the 'alienating' effect of work prevailed, and in the nineteen eighties, attention was focused above all on the consequences for income of the loss of employment, in the nineteen nineties, the view became increasingly common, that participation in paid work was essential for a worthwhile life and for full participation in society. This reassessment of work was linked (for example by the WRR) to the transformation which the labour market has undergone over the last few decades, as a consequence of the transition from an industrial to a service or knowledge-based economy. As a consequence, employment was said to have become less burdensome, and the positive aspects of work were thought to be taking on an increasingly prominent position. Nonetheless, over the last few years, more reference has been made to the downside of employment in the post-industrial society. Complaints about work pressure, stress and burn-out are commonplace features. These feelings are expressed, perhaps in slightly coloured terms, in the phrase 'Work is like top-class sport'.

The ambivalent character of work is also expressed in an inventory of a wide range of theoretical approaches to the 'utility' of working. In the standard neo-classical theory, working is first and foremost seen as a sacrifice of one's free time, for which the reward (in the form of salary, but also benefits and perks) should offer compensation, sufficient to encourage people to supply their personal labour.

In psychological motivation theories, on the other hand, the opportunities which work can offer for development of the personality and self-realisation are brought to the fore. The degree to which work actually offers these opportunities, in this approach, is on the one hand determined by the content of the work, but on the other hand also by one's personal attitude.

An important school of thought in sociology, inspired by Durkheim, attributes to work an above all integrational role. Through and via their work, people feel ties with others and with society as a whole. As traditional frameworks for integration, such as religion and the family become less important, paid work as a means of binding together society is thought to be becoming increasingly important.

On the other hand, other sociologists identify the character of the labour market as a scene of battle. The 'strong' actors who have succeeded in obtaining a favourable position are offered by employment high prestige, social influence and interesting contacts. For many employees, however, work acts as an 'iron cage' which limits them in their freedom of movement, and reduces them to 'cogs in the bureaucratic machine' (Weber).

Given the considerable discrepancy in theoretical approaches to the individual utility of work, it comes as no surprise that the empirical analysis of the relationship between work and individual wellbeing in chapter 4 produced no unambiguous conclusions. The currently prevailing attitude that work is good for the individual welfare is, however, in general terms confirmed by empirical study. Both the objective life situation (income, health, social contacts, social participation) and the subjective wellbeing (satisfaction with current life situation) of those in work, on average, are clearly better than for the out-of-work. There are, however, major differences between the out-of-work themselves. Those who for reasons beyond their control have no paid employment – the unemployed and disabled – comply with the pattern one would expect: both their objective and subjective wellbeing are considerably below that of people in work. It is further noticeable that the disabled, in objective terms, achieve the worst score (above all due to their poor health), whilst the unemployed are clearly the least satisfied with their life situation. The remainder of the out-of-work, those who – for a wide range of reasons – more or less voluntarily reject paid work, however, seem to be only marginally worse off than those in work. In objective terms, they generally score lower than the employed, for example due to their lower income (with the exception of those having taken early retirement). However, their satisfaction with their life situation is not less than that of those in work. The early-retired, in fact, of all the different groups examined, seem to be the most satisfied, even if compared with those in work, in the best jobs. Housewives and students may well be a little less satisfied with their current life, but are only marginally or not at all worse off than the average employee. It is notable that the assessment of working or not working is not related to the importance generally attached to work. The above mentioned variance in subjective wellbeing is not explained by differences in the work ethos. Indeed, the opposite is true. Those having taken early retirement generally have a strong work ethos, but are nonetheless very satisfied with their existence without a job. On the other hand, the disabled, with a comparably strong work ethos, are very dissatisfied by the fact that they have no job; although the unemployed who have a less strong work ethos are even more dissatisfied. On average, those not in work have a slightly stronger work ethos than those in work. Hence, there are no indications that the fact of not being in work is a consequence of attaching less importance to work. Equally, there are no indications that individuals who are unvoluntarily without work have adapted their standards with a view to reducing the tension between the reality (non-voluntarily unemployment or disability) and their ideal (a paid job) (reduction of cognitive dissonance).

So what aspects of work are responsible for the fact that having a job is of vital importance for certain individuals, whilst others could easily do without? This question is not easy to answer. Given that *the* difference between the employed and the non-employed, as defined in this study, is pay, it would seem obvious to firstly consider this aspect. However, the difference in income between the employed and the non-employed has been shown to explain only a very small proportion of the difference in subjective wellbeing between the two groups. The difference in income between the various categories seems only to influence the satisfaction with their financial position, which may be relatively trivial, and *not* to influence satisfaction with their day-to-day activities, social position, or the life they are leading at this moment.

It is more difficult to determine the importance of other aspects, since they are only applicable for those in employment. These include working conditions, job content, working hours and career prospects. Investigations amongst the employed only show relatively small effects of the various aspects of work on their satisfaction with the life situation. The most important effect identified relates to the influence of the relationship between job level and job content; the more attractive the job content in combination with a *lower* job level, the greater the level of satisfaction of those in employment. Given that the scale used for job content included a number of indicators for the autonomy and decision latitude of the employed, whilst the job level is an indicator for the requirement imposed on fulfilling a position, the result is a confirmation of the sociological stress theory, on the basis of the so-called *demand-control* model of Karasek. It should however be added that the relationship between job content and job level was not considered to have a significant effect on a more direct stress indicator in the form of a number of psychosomatic complaints (the so-called VOEG score). Hence, a poor match between job demands and decision latitude (at least in the relatively short term) would seem rather to lead to dissatisfaction than to stress. A further aspect of work which has a significant effect on satisfaction is career prospects (opportunities for promotion, openings for personal development). Satisfaction with the current life situation is apparently not only determined by good working conditions, but also by expectations for the future.

The (hourly) wage rate, remarkably enough, has no effect whatsoever on satisfaction. This result is difficult to reconcile with the neo-classical hypothesis that the level of reward (in part) compensates for less attractive aspects of work. The relatively minor importance of the level of wages and the income difference between the employed and the non-employed leads us to suspect that unpaid work up to a certain point can offer compensation for the lack of paid work. After all, there is little reason why unpaid work, for example in the form of voluntary work, should be less rewarding than paid work except in the terms of financial aspects. Nonetheless, further analysis indicates that specifically for those non-voluntarily without paid employment, unpaid work fails largely to contribute to subjective wellbeing. The unemployed and disabled who carry out voluntary work or who are primarily involved in the housekeeping are not notably less dissatisfied than their 'fellows in misfortune', who do no voluntary work or work in the household. On the other hand, for those voluntarily rejecting paid employment, voluntary work or work in the home does make a positive contribution to subjective wellbeing. If housewives and the early retired do voluntary work, they are almost boundlessly satisfied. This could be explained by the fact that voluntary work, for the unemployed, in no way reduces the non-voluntary nature of their being unemployed. For them, voluntary work is probably a means of increasing their opportunities for finding a paid position, rather than serving as a substitute for paid work. For the early retired and housewives, on the other hand, voluntary work, it may at least be assumed, is a conscious choice for spending their free time in a worthwhile and satisfying manner.

Because the cross-section study on which the above mentioned results are based, provides no insight into the causal link between work and wellbeing, a number of longitudinal analyses were also carried out. However, these generate insufficient unambiguous results to serve as a basis for a certain conclusion that working is indeed the *cause* of greater wellbeing.

Apparently, the results from the above empirical study into the value of working offer few grounds for actually identifying precisely those factors which generate the utility of work. The fact that the subjective perception of working or not working is only to a limited degree related to specifically identifiable aspects of work, and that this subjective perception differs considerably between individual social groups, leads almost unavoidably to the following conclusion: *the value of working lies not so much in specific intrinsic or extrinsic aspects of the work itself, but in the importance which our society, for various groups, attaches to having work.* In other words, it is not the characteristics of paid work themselves, but the prevailing social attitude about the importance of work that matters. To talk in terms of a variant on the well-known Thomas theorem: in our society, paid work is so important because we consider it to be so important. Immediately, we must add the comment that the statement applies only to certain groups. The non-voluntarily unemployed and disabled, according to prevailing opinions, should 'in fact' be working, and as a consequence they see the lack of paid work as harming their wellbeing. In respect of the early retired, on the other hand, the prevailing opinion (although it is questionable how long this opinion will continue to prevail), is that they 'are enjoying their well-earned rest'. Whilst they continue to study, pupils and students are not yet expected to make a productive contribution to social welfare; although as more students also take on a job, on the side, this opinion could become more and more eroded. And although married women today are no longer expected to dedicate themselves exclusively to keeping house and child care, it would seem that making this choice is nonetheless still broadly accepted. But, under the influence of social developments and government policy, this choice too could come under increasing pressure.

5. The distribution function of work

Work is one of the most important distribution mechanisms in our society. This is no surprise, given that approximately two-thirds of the population is dependent, either directly or indirectly (for example via a working partner), for their income, on paid employment. In addition, having or not having a job is one of the most important determinants of the level of income, and the risk of poverty.

In the nineteen sixties and the first half of the nineteen seventies, income discrepancies in the Netherlands were steadily reduced; in the second half of the nineteen seventies, the inequality of income stabilised, and from 1983 or 1984, the income discrepancies once again increased considerably, only to stabilise again, in the nineteen nineties. As a consequence of this turnaround in the trend-based development, the income equality at present is once again comparable with that at the start of the nineteen seventies.

The extent to which this historical development (which in fact occurred in many countries, albeit that the turning point may differ by many years), is related to the developments on the labour market and the income and employment policy implemented, is not easy to determine. All theoretical research available offers little insight, since it is primarily limited to the developments on the labour market, and therefore only offers explanations for changes in wage differentials. Income inequality, however, is influenced by many more factors than simply wage inequality. After all, the wage is merely one of the income sources for households, alongside social benefits and income from assets (such as profits and dividends). In addition, in wage differentials, we are dealing with individual incomes, whilst in respect of developments in income inequality, attention is generally focused on (standardised or non-standardised) household incomes. The income distribution between households is also influenced by the size and composition of those households (smaller families) and by the number of incomes per household.

In this light, even with stable wage differentials, income distribution between households can change, as a consequence of an increase in the number of double incomes. The effect of this phenomenon on income distribution, however, is not easy to determine. If the additional income from the woman means that households with a relatively low income manage to join the middle group, income inequality is reduced. However, if the breadwinner already had a relatively high income, the second income may in fact cause the income differences to increase. From the empirical analyses in chapter 5, however, it proved that above all the income distribution between the two dual earners was of most influence on overall inequality: because the income differences between double income households are relatively small, the growth of this group has had a moderating effect on total inequality.

It would seem obvious to look to the income policy implemented, in order to identify a key explanation for the increase in income inequality in the nineteen eighties. From 1984 onwards, after all, the development of social benefits remained far behind wage growth: in 1984, all benefit levels were reduced by 3%, and (in nominal terms) were 'frozen' for the rest of the nineteen eighties. Indeed, the average income for the non-employed in the second half of the nineteen eighties remained some 8% behind that of the employed. Nonetheless, this increase in 'between-group inequality' has been shown to explain only one-fifth of the increase in income inequality, in this period. Far more important was the increase in the income differences between those in employment, and between the non-employed ('within-group inequality'). For this reason, in chapter 5, attention was focused on wage development. Not only was the increase in wage discrepancies to a considerable degree responsible for the rise in income equality, since 1983 or 1984, but also, the wage differentials are related most directly to the developments in labour participation and employment. However, for theoretical reasons, the relationship between employment growth and wage differentials is far from unambiguous. In the longer term, it seems that above all the relationship between developments on the demand side and the supply side of the labour market play an important role. Tinbergen explained the secular development of

wage ratios between the higher and lower-educated, on the basis of the race between technological development and education: if technological development leads to a more rapid increase in demand for the higher educated than education is able to deliver new higher-educated individuals, the wage gap between the high and low educated will increase. Although this explanation still enjoys considerable popularity, others ascribe greater influence to the international distribution of labour: increased competition from the low-wage countries is alleged to be placing the labour market position of the lower educated in the Western economies under pressure, and as a consequence, leading to greater wage differences.

Another area in which the cause of growing income discrepancies is sought is (changes in) institutions. A relative reduction of the minimum wage or the minimum benefit levels weakens the position of the employed at the 'bottom' of the labour market, as a consequence of which their wages lag behind those of the better paid and more productive workers. A moderating role in respect of wage differences is also attributed to the trade unions. The increase in wage discrepancies, according to this theory, is said to be related to the weakening of the bargaining position of the trade unions, which in turn is explained by the ever falling levels of union membership.

In more sociologically-oriented arguments, a relationship is presupposed with the shift in employment structure, from manufacturing to the services sector. In the (commercial) services sector, wage distribution is said to be more uneven, as a consequence of the weaker position of the trade unions, and a polarised job structure (many well-paid alongside many poorly-paid jobs). The fact that rewards are increasingly related to relative as opposed to absolute performance is also said (in part) to be a potential cause of the increase in income discrepancies, above all at the top.

Which of these many theoretical approaches best explains the actual development of the wage differentials is not easy to determine. On the basis of the empirical analysis in chapter 5, it can be concluded that the majority of theoretical explanations, at least for the Netherlands, are relatively implausible. For example, contrary to predictions from various theories, the wage gap between high and low employed between 1983 and 1991 did not become greater, but in fact narrowed. Generally speaking, within all the categories identified (according to sex, age, education level, sector and occupational group), wage inequality in fact increased; as a result, the growth in wage discrepancies cannot be explained by shifts between different groups. Only the change in the job structure (in particular the growth of scientific and management jobs) explains a substantial proportion (more than one-quarter) of the total increase in inequality. In other words, above all general, macro development must underlie the increase in income discrepancies, which then influence every category.

At macro level, however, no link whatsoever can be established between the development of imports from low-wage countries, the level of the minimum wage, the general growth of employment, technological developments in relation to the availability of the higher educated, and the degree of union membership on the one hand, and the turning point in the income distribution on the other. There does appear to be some link between the development of income inequality and the gap between wages and

benefits (the so-called replacement rate) and the share of unemployment in the public sector. This leads to the suspicion that government policy has played an important role in the turnaround in the long-term trend from equalisation to inequalisation. However, it is difficult to determine the degree to which the government actually brought about this turnaround, or whether it followed 'autonomous' market developments.

Over the last few years, the promotion of labour participation has also been viewed as a key instrument in preventing and tackling poverty. Because those in work run far less risk of (financial) poverty than the out-of-work, it would seem obvious that increasing labour participation would reduce poverty. Nonetheless, even the relationship between employment growth and the development of poverty has proven more complicated than this simple reasoning would suggest.

Firstly, it is not so much a question as to whether the 'average' person in employment is not poor, but whether the same applies for the out-of-work individual who finds work. The study in chapter 5 indicates that the vast majority of poor people who find work do indeed rise above the poverty line, after a number of years. However, to achieve this goal, they have to remain in work for a longer period, whilst the research indicates that almost half of those who find new work in fact drop back out of the labour process, after a period of time. As a consequence, employment only offers a structural escape route from poverty for some 40% of people finding work.

Secondly, the growth in employment does not automatically result in a reduction in poverty, because the risk of poverty for the (permanently) employed and the (permanently) non-employed can increase. If employment growth is accompanied by an increase in poverty amongst the employed or amongst the non-employed, it is possible that total poverty levels will also increase.

Thirdly, the development in labour participation relates to individual persons, whilst poverty is a characteristic of households. If the individuals who find work mainly come from households already receiving an income from employment, and who were as a result not poor before, the effect of increased labour participation on poverty will be far less, than if the individuals finding work come from poor households, with no income from employment.

The empirical analyses in chapter 5 demonstrate that in practice, the last two question marks concerning the assumed link between labour participation and the poverty rate, are key. The development of the percentage of poor households in the Netherlands, between 1977 and 1997 was mostly determined by changes in the poverty rate within the group of employed and within the group of non-employed, and only to a minor degree by shifts between the two groups. This is further amplified by the fact that the considerable growth in employment in the second half of the nineteen eighties and the nineteen nineties only had a minimal effect on the number of 'inactive' households, because the vast majority of these new jobs were occupied by women (returning to work) and school leavers, which resulted above all in a massive growth in the number of two- or multi-income households.

Although the slump in employment in the first half of the nineteen eighties was accompanied by a rise in poverty, whilst the rapid growth in employment in the second half of the nineteen eighties was accompanied by a fall in poverty, changes in employment cannot be identified as the cause of these fluctuations. In fact a third factor was the underlying cause of both the development of employment and the development of poverty, namely the economic situation. The economic recession at the start of the nineteen eighties not only caused considerable losses in employment, but also a fall in purchasing power, which led to a considerable increase in poverty amongst both the employed and the non-employed. In the second half of the nineteen eighties, the economic recovery led to both massive growth in employment and a rise in the purchasing power of the population; even though this rise was considerably greater for the employed than for the non-employed. As a consequence, poverty amongst the employed in 1990 had fallen well below the level of ten years earlier, whilst poverty amongst the non-employed stabilised at a considerably higher level than in 1980. Although the considerable growth in employment continued in the nineteen nineties, with a short interruption in 1993 and 1994, the poverty rate remained relatively unchanged: the risk of poverty for both employed and the non-employed changed almost not at all, whilst the increase in the proportion of households with at least one family member in employment was too low, to substantially reduce overall poverty.

6. Two routes for the next decade

To conclude this chapter, two routes are discussed, which could be followed by labour participation policy in the Netherlands, over the coming years, against the background of the analysis outlined above. The first route is a continuation of the policy implemented in the nineteen nineties, albeit with more focus on the possible bottlenecks which could then prevent a further increase in labour participation. The second route deviates from what has now become a tried and tested pathway. Without surrendering the aim of achieving high (or even higher) labour participation, the focus of attention is somewhat switched to policy areas which over the last few years have above all served the goal of participation, but which in the coming years, deserve to be identified more as policy objectives in their own right: income policy, improving productivity, and social activation.

The participation-promoting policy of the nineteen nineties may be viewed as a success: second only to Ireland, employment growth in the Netherlands was the highest in the European Union, even rivalling the job machine of the United States. In this light, there seems to be every reason for continuing unabated the policy focused on promoting labour participation, into the first decade of the 21st century. This vision is powerfully put forward in the report *Continued growth of labour participation (Doorgroei van arbeidsparticipatie)* published in September 2000 by the Scientific Council for Government Policy (WRR 2000). Whereas in its 1990 report *A working perspective (Een werkend perspectief)* the WRR almost unconditionally called for an increase in labour participation, in its report *Continued growth of labour participation*, the Council takes up a somewhat more qualified position, dealing in detail with the possible

negative consequences of (excessive) growth in labour participation. The report pays particular attention to possible bottlenecks in the field of transport, informal care provision (informal care and child day care), health and labour productivity and income distribution. In each of these fields, it is concluded that the bottlenecks in question are none too serious, and certainly need not represent a hindrance to continuing on the road towards greater labour participation. Indeed, more than once, the WRR points out that specifically further growth in labour participation could contribute to solving possible bottlenecks. Put somewhat forcefully, the position of the WRR suggests that possible disadvantages of greater labour participation can best be tackled by further increasing labour participation.

Although it would seem possible to absorb many of the possible disadvantages of increased labour participation, the question arises as to whether such a policy route would not in the long term come up against its own natural boundaries. 'Full' labour participation by all persons between 15 (or 20) and 65 years old after all seems unachievable. Against this background, the WRR calls for a 'practically full labour participation', after all "on the basis of individual preference and capacities, there will always be people who permanently or temporarily reject participation" (WRR 2000: 282-283). The WRR, in this connection, is referring in particular to irreversible disability, retirement and career interruption to care for young children. However, it also seems probable that in addition, for a considerable length of time, there will be a large group of benefit recipients, with no prospects. In 15 years of considerable employment growth, and a gradual rise in labour participation, the number of benefit recipients below the age of 65 has, on balance, remained almost unchanged, at 1.7 million. It is therefore debatable whether continuation of the participation increase over the coming years will bring about any noticeable change in this situation. There is in fact a risk that the polarisation of the income distribution between households will increase, because the number of households with a single income from work will shrink, whilst the number of 'zero earners' is not likely to shrink by any notable degree. Continued major emphasis on the importance of paid work could also be harmful for the wellbeing of those excluded from the employment process.

The price to be paid for further increasing labour participation could therefore be that increasingly, paid work will start to penetrate other areas of life, thus leaving ever less space for making choices in life, which are not to a considerable degree already dictated by the requirements of the labour system. This, then would be making reality of the equalisation of society with the labour system, already identified by Kwant (1982) in the nineteen eighties. However, it is questionable whether this would be cause for celebration.

The fact that the further increase in labour participation is bound to come across a number of bottlenecks does not mean that we should give up our attempts to achieve greater labour participation. After all, low labour participation also has its down points. Nonetheless, it is worth seriously considering whether the one-sided emphasis on promoting labour participation over the coming years should be somewhat tempered, and attention should be shifted to other components of socio-economic policy.

However important paid work is in practice for a large proportion of the population, this is clearly not true for everyone. Above all, increasing labour participation has been shown to only make a limited contribution to solving a number of key social problems. We are then fully justified in asking the question whether these problems could not be tackled more effectively, using other instruments than promotion of participation.

Traditional instruments of income policy, such as taxation and social security, would seem to be more effective than participation policy, in tackling poverty and income inequality. Whereas in the nineteen nineties, the income-political instruments were to a considerable degree at the service of promoting labour participation, there is a great deal in favour of in fact giving back to income policy a more central position in socio-economic policy.

If less emphasis were placed in future policy on increasing labour participation, it seems obvious that higher priority should be given to increasing labour productivity. In response to the opinions of the WRR that increasing participation is desirable from the point of view of financial support, as long as average production per head of the population continues to rise (WRR 2000: 251), it could equally be stated that a lower rise (or even a fall) in labour participation represents no problem as long as growth of labour productivity offers sufficient compensation. In the longer term, it is in fact unavoidable for further growth in wealth to come from anywhere but increased productivity. After all, the degree of labour participation can never exceed 100%, whilst the possibilities for increasing productivity, at least as long as technological development does not stagnate, are in principle unlimited.

This implies that within policy, a clearer differentiation should be made between economic and social objectives. By applying a single instrument, namely promoting labour participation, to focus simultaneously on multiple targets, it is impossible for all of those targets to be fully realised. On the one hand, the increase in labour participation has contributed relatively little to social welfare (in terms of formal production). On the other hand, the social objective of tackling poverty and reducing inequality has not been achieved. If we further recognise that the economic objective can also be promoted via other routes than simply labour participation, the policy is suddenly given much more elbow-room. Economic policy focused on increasing productivity need no longer be put at the service of labour participation. And participation policy can be more specifically focused on the social objectives, without 'burdening' economic objectives.

If the greater increase in productivity, in this scenario, were to compensate fully for the slower growth in labour participation, the financial tenability of the social security system is in principle not placed at risk.

The most important problem which such a policy of focusing less one-sidedly on increasing labour participation comes across, is that a considerable proportion of the population will continue, non-voluntarily, to be deprived of paid work. In chapter 4, it was concluded that non-voluntary 'joblessness' (as a consequence of unemployment or disability) is one important cause of both objective and subjective low wellbeing. And

although by means of targeted policy it still remains possible to improve the objective life situation of the non-voluntarily non-employed, for example through the suggested increase of benefits, and by offering greater opportunities for participation outside the area of paid employment, for example in the form of voluntary work, it is equally far more difficult to cause the prevalent social opinions about desirable and undesirable forms of inactivity to be changed. Such a cultural sea change cannot be easily brought about. Nonetheless, it is conceivable that a certain degree of relaxation in government policy, in respect of the importance of paid work, could have an effect on the social attitude towards inactivity.

Given that, in international terms the Netherlands has already acquired for itself a social position as 'the only part-time economy in the world' (Freeman, 1998), and at the same time, thanks to its good economic and employment performance received all-round acclaim throughout the nineteen nineties, the country could perhaps use this excellent starting position for becoming the country of the 'relaxed labour system', in the first decade of the 21st century.

- Akerlof en Yellen (1986)
 G.A. Akerlof en J.L. Yellen (red.). Efficiency wage models of the labor market. Cambridge: Cambridge University Press, 1986.
- Allaart et al. (1987)
 P.C. Allaart, R. Kunnen, J.C. van Ours en H.A. van Stiphout. OSA-trendrapport 1987. Actuele informatie over de arbeidsmarkt (OSA-voorstudie V18). Den Haag: Organisatie voor Strategisch Arbeidsmarktonderzoek, 1987.
- Van Ark (2000)
 B. van Ark. Measuring productivity and growth in the 'new economy': towards a European perspective. In: *De Economist* 148 (2000) 1 (87-105).
- Arrow (1973)
 K.J. Arrow. Higher education as a filter. In: *Journal of Public Economics*, 2 (1973) (193-216).
- Asselberghs et al. (1998)
 K. Asselberghs, R. Batenburg, F. Huijgen en M. de Witte. De kwalitatieve structuur van de werkgelegenheid in Nederland, deel IV. Bevolking in loondienst naar functieniveau: ontwikkelingen in de periode 1985-1995. Den Haag: Organisatie voor Strategisch Arbeidsmarktonderzoek (OSA-voorstudie V44), 1998.
- Atkinson (1970)
 A.B. Atkinson. On the measurement of inequality. In: *Journal of Economic Theory* 2 (1970) (244-263).
- Atkinson (1995)
 A.B. Atkinson. Public economics in action. The Lindahl lectures. Oxford/New York: Oxford University Press, 1995.
- Atkinson (1999)
 A.B. Atkinson. The economic consequences of rolling back the welfare state. (Munich lectures in economics) Cambridge/London: The MIT Press, 1999.
- Atkinson en Micklewright (1991)
 A.B. Atkinson, en J. Micklewright. Unemployment compensation and labor market transitions: a critical review. In: *Journal of Economic Literature* 29 (december 1991) (1679-1727).
- Azariadis (1975)
 C. Azariadis. Implicit contracts and underemployment equilibria. In: *Journal of Political Economy* 83 (1975) (1183-1202).
- Baily (1974)
 M.N. Baily. Wages and employment under uncertain demand. In: *Review of Economic Studies* 41 (1974) (37-50).
- Bakker (1994)
 B.F.M. Bakker. De CBS Beroepenclassificatie 1992. In: *Tijdschrift voor Arbeidsvraagstukken* 10 (1994) 4 (322-335).
- Bakker (1999)
 B.B. Bakker. Appendix I. Determinants of wage costs. In: C. Maxwell Watson, B.B. Bakker, J.K. Martijn en I. Halikias. *The Netherlands: transforming a market economy*. Washington (DC): International Monetary Fund, 1999 (68).
- Banning (1997)
 C. Banning. Tweede-Kamerlid Van der Ploeg (PvdA) over begroting '98: 'Weer investeren in mensen'. In: *NRC Handelsblad*, 30 september 1997.
- Bannock et al. (1972)
 G. Bannock, R.E. Baxter, R. Rees. *The Penguin dictionary of economics*. Harmondsworth: Penguin Books, 1972.
- Batenburg et al. (1999)
 R. Batenburg, N. van den Heuvel en M. de Witte (red.). Themanummer overscholen en verdringen. *Tijdschrift voor Arbeidsvraagstukken* 15 (1999) 2.
- Beck (1997)
 U. Beck. Was ist Globalisierung? Irrtümer des Globalismus – Antworten auf Globalisierung. Frankfurt am Main: Suhrkamp 1997.

- Beck (1999)
U. Beck. *Schöne neue Arbeitswelt. Vision: Weltbürgergesellschaft*. Frankfurt/New York: Campus Verlag, 1999.
- Becker (1965)
G.S. Becker. A theory of the allocation of time. In: *Economic Journal* 75 (1965) september (493-517).
- Becker (1975)
G.S. Becker. *Human capital. A theoretical and empirical analysis, with special reference to education*. Chicago/Londen: The University of Chicago Press, 1975 (second edition).
- Becker (1989)
J. W. Becker. *Reacties op werkloosheid*. Rijswijk/Alphen aan den Rijn: Sociaal en Cultureel Planbureau/Samson, 1989.
- Van Beek (1998)
K. van Beek. *De ondernemende samenleving. Een verkenning van maatschappelijke verandering en implicaties voor beleid*. (Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid, Voorstudies en achtergronden V104) Den Haag: SDU, 1998.
- De Beer (1996)
P. de Beer. *Het onderste kwart. Werk en werkloosheid aan de onderkant van de arbeidsmarkt*. Rijswijk/Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau/VUGA, 1996.
- De Beer (1999)
P. de Beer. *Wat is het nut van werken?* In: *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift* 26 (1999) 1 (25-57).
- De Beer (2000)
P. de Beer. *Terugblik op de toekomst van gisteren*. In: *Tijdschrift voor Arbeidsvraagstukken* 16 (2000) 1 (4-5).
- De Beer (2001a)
P. de Beer. *Druk, druk ... geluk?* In: *In plaats van kaarsen*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau, 2001.
- De Beer (2001b)
P. de Beer. *Regroteratie en polarisatie op de postindustriële arbeidsmarkt*. In: *Tijdschrift voor Arbeidsvraagstukken* 17 (2001) 1 (7-28).
- De Beer en Woittiez (1999)
P. de Beer en I. Woittiez. *Arbeid*. In: M.M.Y. de Klerk en J.M. Timmermans (red.). *Rapportage ouderen 1998 (SCP-Cahiers nr.155)*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau/Elsevier bedrijfsinformatie, 1999 (13-49).
- Bell (1973)
D. Bell. *The coming of post-industrial society. A venture in social forecasting*. New York: Basic Books, 1973.
- Van den Berg (1995)
A. van den Berg. *Trade union growth and decline in the Netherlands*. Amsterdam: Thesis Publishers, 1995.
- Berger-Schmitt (2000)
R. Berger-Schmitt. *Social cohesion as an aspect of the quality of societies: concept and measurement* (paper voor de Third conference of the International Society for Quality of Life Studies, 20-22 juli, Girona, Spanje). Mannheim: Centre for Survey Research and Methodology (ZUMA), 2000.
- Berting en De Sitter (1971)
J. Berting, en L.U. de Sitter. *Arbeidssatisfactie: theorie, methodiek, feiten*. Assen: Van Gorcum & Comp., 1971.
- Bijnen en Van Wezel (1996)
E. Bijnen en J. van Wezel. *Determinanten van werkgelegenheid*. In: *Tijdschrift voor Arbeidsvraagstukken* 12 (1996) (124-136).
- Bluestone en Harrison (1988)
B. Bluestone en B. Harrison. *The great American job machine. The proliferation of low-wage employment in the U.S. economy*. New York: Basic Books, 1988.
- Boelhouwer en Stoop (1999)
J. Boelhouwer en I. Stoop. *Measuring well-being in the Netherlands. The SCP index from 1974 to 1997*. In: *Social Indicators Research* 48 (1999) (51-57).

- Ter Bogt (1999)
T. ter Bogt, *Werk! Twee studies over arbeidsethos in Nederland.* (proefschrift) Utrecht: Universiteit Utrecht, 1999.
- Borjas en Ramey (1994)
G.J. Borjas, V.A. Ramey. Time-series evidence on the sources of trends in wage inequality. In: *American Economic Review (Papers and Proceedings)* 84 (mei 1994) 2 (10-16).
- Boskin et al. (1998)
M.J. Boskin, E.R. Dulberger, R.J. Gordon, Z. Griliches en D.W. Jorgenson. Consumer prices, the consumer price index, and the cost of living. In: *Journal of Economic Perspectives* 12 (1998) 1 (3-26).
- Braverman (1974)
H. Braverman. *Labour and monopoly capital: The degradation of work in the twentieth century.* New York: Monthly Review Press, 1974.
- Breedveld (1999)
K. Breedveld. *Regelmatig onregelmatig. Spreiding van arbeidstijden en de gevolgen voor vrije tijd en recreatie.* Amsterdam: Thela Thesis, 1999.
- Bridges (1994)
W. Bridges. *Jobshift. How to prosper in a workplace without jobs.* Reading (MA): Addison-Wesley, 1994.
- Van den Broek (1996)
A. van den Broek. *Politics and generations. Cohort replacement and generation formation in political culture in the Netherlands* (proefschrift). Tilburg: Tilburg University Press, 1996.
- Van den Broek et al. (1999)
A. van den Broek, W. Knulst, en K. Breedveld. *Naar andere tijden? Tijdsbesteding en tijdsordening in Nederland, 1975-1995* (Sociale en Culturele Studies 29). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau/Elsevier bedrijfsinformatie, 1999.
- Bruyn-Hundt (1985)
M. Bruyn-Hundt. *Huishouden = onbetaalde arbeid: maar huisvrouwenloon geen oplossing.* Deventer: Van Loghum Slaterus, 1985.
- Bruyn-Hundt (1996)
M. Bruyn-Hundt. *The economics of unpaid work* Amsterdam: Thesis Publishers, 1996.
- Bruyn-Hundt. (1997)
M. Bruyn-Hundt. *De economische waarde van onbetaalde arbeid.* In: M. Niphuis-Nell (red.). *Sociale atlas van de vrouw. Deel 4 Veranderingen in de primaire leef sfeer.* Den Haag/Rijswijk: VUGA/Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP-Cahiers nr.141), 1997 (159-184).
- Den Butter (2000)
F.A.G. den Butter. *Sociale zekerheid en arbeidsparticipatie in de komende decennia.* Paper voor het congres van het Nederlands Genootschap voor Sociale Zekerheid, Den Haag, 23 november 2000.
- Den Butter en Vijlbrief (1992)
F. den Butter, en H. Vijlbrief. *Arbeidsparticipatie en sociale zekerheid.* In: *Tijdschrift voor Politieke Economie* 14 (1992) 3 (37-49).
- Cain (1976)
G.G. Cain. The challenge of segmented labor market theories to orthodox theory: a survey. In: *Journal of Economic Literature* 14 (1976) 4 (1215-1257).
- Calmfors en Driffill (1988)
L. Calmfors en J. Driffill. *Centralisation of wage bargaining and economic performance.* In: *Economic Policy* (1988) (13-61).
- Card en Krueger (1995)
D. Card en A.B. Krueger. *Myth and measurement. The new economics of the minimum wage.* Princeton (NJ): Princeton University Press, 1995.
- Castells (1996)
M. Castells. *The rise of the network society. The information age: economy, society and culture (volume I).* Oxford: Blackwell Publishers, 1996.
- CBS (a)
Centraal Bureau voor de Statistiek. *Statistisch zakboek.* Den Haag: Staatsuitgeverij, diverse jaren.
- CBS (b)
Statistisch jaarboek. Voorburg/Heerlen: Centraal Bureau voor de Statistiek, diverse jaren.

- CBS (c)
Centraal Bureau voor de Statistiek. Statline (<http://argon2.cbs.nl/statweb/indexned.stm>).
- CBS (d)
Centraal Bureau voor de Statistiek. Arbeidskrachtentelling. Den Haag: Staatsuitgeverij, diverse jaren (1975-1985).
- CBS (e)
Enquête beroepsbevolking. Voorburg/Heerlen: Centraal Bureau voor de Statistiek, diverse jaren (1987-1999).
- CBS (f)
Sociaal-economische maandstatistiek. Voorburg/Heerlen: Centraal Bureau voor de Statistiek, diverse jaren.
- CBS (1983)
Centraal Bureau voor de Statistiek. Loonstructuuronderzoek 1979. Verdienende lonen van werknemers in de nijverheid en dienstensector. Den Haag: Staatsuitgeverij, 1983.
- CBS (1985)
Centraal Bureau voor de Statistiek. Verdienende lonen van werknemers in nijverheid en dienstensector ontleend aan het halfjaarlijks loononderzoek. Methodebeschrijving en reeksen 1947-1983. Den Haag: Staatsuitgeverij, 1985.
- CBS (1996a)
Centraal Bureau voor de Statistiek. Sociaal-economische maandstatistiek 13 (januari 1996) 1.
- CBS (1996b)
Centraal Bureau voor de Statistiek. Inkomens 1959-1994. In: Sociaal-economische maandstatistiek 13 (december 1996) 12 (31-35, 50-61).
- CBS (1996c)
Tijdreeksen arbeidsrekeningen 1969-1993. 25 jaar banen en arbeidsduur van werknemers. Voorburg/Heerlen: Centraal Bureau voor de Statistiek, 1996.
- CBS (1996d)
Tijdreeksen arbeidsrekeningen 1969-1993. Ramingen van het opleidingsniveau, een tussenstand. Voorburg/Heerlen: Centraal Bureau voor de Statistiek, 1996.
- CBS (1996e)
Arbeidsrekeningen 1993-1995. Voorburg/Heerlen: Centraal Bureau voor de Statistiek, 1996.
- CBS (1997a)
Enquête beroepsbevolking 1996. Voorburg/Heerlen: Centraal Bureau voor de Statistiek, 1997.
- CBS (1997b)
Werken en leren 1997. Feiten en cijfers over de arbeidsmarkt en het onderwijs in Nederland. Voorburg/Heerlen: Centraal Bureau voor de Statistiek/Kluwer Bedrijfsinformatie, 1997.
- CBS (1997c)
Centraal Bureau voor de Statistiek. Sociaal-economische maandstatistiek 14 (november 1997) 11.
- CBS (1998)
Sociaal-economische dynamiek 1998. Voorburg/Heerlen: Centraal Bureau voor de Statistiek, 1998.
- CBS (1998b)
Arbeidsrekeningen 1996-1997. Voorburg/Heerlen: Centraal Bureau voor de Statistiek, 1998.
- CBS (1999)
Enquête beroepsbevolking 1998. Voorburg/Heerlen: Centraal Bureau voor de Statistiek, 1999.
- CBS (2000)
Centraal Bureau voor de Statistiek. Sociaal-economische maandstatistiek 17 (maart 1997) 3.
- CBS (2000b)
Sociaal-economische dynamiek 2000. Voorburg/Heerlen: Centraal Bureau voor de Statistiek, 2000.
- CBS (2000c)
Jaarboek welvaartsverdeling 2000. Voorburg/Heerlen: Centraal Bureau voor de Statistiek, 2000.
- CBS/SCP (1999)
Centraal Bureau voor de Statistiek/Sociaal en Cultureel Planbureau. Het meten van armoede. Inkomensgrenzen en armoede indices. Voorburg/Heerlen: Centraal Bureau voor de Statistiek, 1999.

- Champernowne (1974)
D.G. Champernowne. A comparison of measures of inequality of income distribution. In: *The Economic Journal* 84 (1974) (787-816).
- Christis (1998)
J. Christis. *Arbeid, organisatie en stress: een visie vanuit de sociotechnische arbeids- en organisatiekunde*. Amsterdam: Het Spinhuis, 1998.
- Clark en Oswald (1994)
A.E. Clark en A.J. Oswald. Unhappiness and unemployment. In: *The Economic Journal* 104 (1994) (648-659).
- Collins (1994)
R. Collins. *Four sociological traditions*. New York/Oxford: Oxford University Press, 1994.
- Commissie Laagste segment arbeidsmarkt (1994)
De onderste baan boven. Rapport van de Commissie Laagste segment arbeidsmarkt. Den Haag: ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid/VUGA, 1994.
- Commissie toekomstscenario's herverdeling onbetaalde arbeid (1995)
Commissie toekomstscenario's herverdeling onbetaalde arbeid. Onbetaalde zorg gelijk verdeeld. Den Haag: ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid/VUGA, oktober 1995.
- CPB (a)
Centraal economisch plan. Den Haag: Centraal Planbureau, diverse jaren.
- CPB (1991)
Centraal Planbureau. *De werkgelegenheid in de jaren tachtig*. Den Haag: Centraal Planbureau (Werkdocument no.41), 1991.
- CPB (1997)
Centraal Planbureau. *Macro-economische verkenning 1998*. Den Haag: Sdu Uitgevers, 1997.
- CPB (1998)
Recent trends in Dutch labor productivity: the role of changes in the composition of employment. (Working paper no.98). Den Haag: Centraal Planbureau, 1998.
- CPB (1999)
Economische gevolgen van de Belastingherziening 2001. Den Haag: Centraal Planbureau (Werkdocument nr. 115), november 1999.
- CPB (2000)
Centraal Planbureau. *Centraal Economisch Plan 2000*. Den Haag: Sdu, april 2000.
- CSED (1997)
Commissie van Sociaal-economische Deskundigen. *Economische dynamiek en sociale uitsluiting*. Den Haag: Sociaal-Economische Raad, 1997.
- Csikszentmihalyi (1990)
M. Csikszentmihalyi. *Flow: the psychology of optimal experience*. New York: Harper & Row, 1990.
- Csikszentmihalyi (1997)
M. Csikszentmihalyi. *Finding flow: the psychology of engagement with everyday life*. New York: Basic Books, 1997.
- Danziger et al. (1981)
S. Danziger, R. Haveman, en R. Plotnick. How income transfer programs affect work, savings, and the income distribution: a critical review. In: *Journal of Economic Literature* 19 (september 1981) (975-1028).
- Dekker et al. (1996)
R. Dekker, A. de Grip en H. Heijke. Arbeidsmarktsegmentatie in Nederland. In: *Tijdschrift voor Arbeidsvraagstukken* 12 (1996) 4 (338-351).
- Donselaar et al. (2000)
P. Donselaar, H.R. Nieuwenhuijsen, J. van Sinderen en J.P. Verbruggen. Technologiestimulering bij bedrijven rendeert. In: *Economisch Statistische Berichten* 85 (2000) 4286 (1016-1019).
- Douven (1999)
R.C.M.H. Douven. *Equilibrium rates and wage flexibility in Europe*. Den Haag: Centraal Planbureau (Research memorandum no.157), augustus 1999.
- Durkheim (1893)
E. Durkheim. *De la division du travail social*. Parijs: Félix Alcan, 1893.

- Elfring en Kloosterman (1989)
T. Elfring, R.C. Kloosterman. De Nederlandse 'job machine'. In: *Economisch Statistische Berichten* 74 (1989) 3718 (736-740).
- Elfring en Kloosterman (1994)
T. Elfring, R.C. Kloosterman. Een miljoen banen erbij: de groei van de werkgelegenheid in Nederland na 1979 nader bekeken. In: H. Scholten, S.C. de Groot (red.). *Arbeidsmarkt en sociale zekerheid: beleid in beweging*. Tilburg/Delft: IVA/Eburon, 1994 (421-434).
- Engbersen et al. (1998)
G. Engbersen, J.C. Vrooman en E. Snel (red.). *Effecten van armoede. Derde jaarrapport armoede en sociale uitsluiting (Arm Nederland)*. Amsterdam: Amsterdam University Press, 1998.
- Epstein (1990)
C.F. Epstein. The cultural perspective and the study of work. In: K. Erikson en S.P.Vallas (red.). *The nature of work. Sociological perspectives*. New Haven/Londen: Yale University Press (American Sociological Association presidential series), 1990.
- Erikson (1990)
K. Erikson. On work and alienation. In: K. Erikson, S.P. Vallas (red.). *The nature of work: Sociological perspectives*. New Haven: American Sociological Association/Yale University Press, 1990 (19-35).
- Festinger (1957)
L. Festinger. *The theory of cognitive dissonance*. Palo Alto: Stanford University Press, 1957.
- Flanagan (1999)
R.J. Flanagan. Macroeconomic performance and collective bargaining: an international perspective. In: *Journal of Economic Literature* 37 (1999) (1150-1175).
- Folkertsma (1998)
C. Folkertsma. De vertekening van de prijsindex. In: *Economische Statistische Berichten* 83 (6 maart 1998) (189-191).
- Fortuyn (1995)
W.S.P. Fortuyn. *Uw baan staat op de tocht!* Utrecht: A.W. Bruna Uitgevers, 1995.
- Foster (1998)
J.E. Foster. Absolute versus relative poverty. In: *American Economic Review (Papers & Proceedings)* 88 (1998) 2 (335-341).
- Fouarge et al. (1998)
D. Fouarge, M. Kerkhofs, M. de Voogd, J.P. Vosse, en Ch. de Wolff. *Tendrapport aanbod van arbeid 1999*. (OSA-publicatie A169) Z.p.: Organisatie voor Strategisch Arbeidsmarktonderzoek, oktober 1998.
- Fourastié (1966)
J. Fourastié. 40.000 uur: De mens in het perspectief van een verkorte arbeidstijd. Hilversum/Antwerpen: Werkgroep 2000/Paul Brand, 1966. (Oorspr.: Les 40.000 heures. Parijs: Laffront – Gonthier, 1965.)
- Frank en Cook (1996)
R.H. Frank, en P.J. Cook. *The winner-take-all society*. New York: Penguin, 1996.
- Freeman (1995)
R.B. Freeman. Are your wages set in Beijing? In: *Journal of Economic Perspectives* 9 (1995) 3 (15-32).
- Freeman (1998)
R.B. Freeman. War of the models. In: *Labour economics* 5 (1998) (1-24).
- Friedman (1968)
M. Friedman. The role of monetary policy. In: *American Economic Review* 58 (1968) 1 (1-17).
- Fuest en Huber (2000)
C. Fuest en B. Huber. Is tax progression really good for employment? A model with endogenous hours of work. In: *Labour Economics* 7 (2000) (79-93).
- Garretsen en Peeters (1999)
H. Garretsen en J. Peeters. Globalisering en armoede. In: *Economisch Statistische Berichten (Dossier)*, 84 (30 september 1999) (D10-D13).
- Gelauff en Graafland (1994)
G.M.M. Gelauff en J.J. Graafland. *Modelling welfare state reform*. Amsterdam, etc.: North-Holland, 1994.
- Gershuny (1978)
J. Gershuny. *After industrial society? The emerging self-service economy*. London/Basingstoke: MacMillan, 1978.

- De Goede en Maassen (1979)
M.P.M. de Goede en G.H. Maassen. De publieke opinie over niet-werken. Analyse van een onderzoek naar de beeldvorming over werklozen en arbeidsongeschikten. Lisse: Swets & Zeitlinger, 1979.
- De Goede en Maassen (1988)
M.P.M. de Goede en G.H. Maassen. Beleving van niet-werken. Een onderzoek onder werklozen, arbeidsongeschikten en hun partner (proefschrift). Utrecht: Rijksuniversiteit Utrecht, 1988.
- Goleman (1996)
D. Goleman. Emotionele intelligentie. Amsterdam/Antwerpen: Contact, 1996.
- Gordon (1998a)
R.J. Gordon. Monetary policy in the age of information technology: computers and the Solow paradox. (paper voor de conferentie 'Monetary policy in a world of knowledge-based growth, quality change, and uncertain measurement') Japan: 18-19 juni 1998.
- Gordon (1998b)
R.J. Gordon. Current productivity puzzles from a long-term perspective. (paper voor de conferentie 'Productivity and standards of living: measurement, modelling and market behaviour') Groningen: 23-25 september 1998.
- Gordon (1999)
R.J. Gordon. Has the 'New Economy' rendered the productivity slowdown obsolete? (mimeo) z.p.: Northwestern University/NBER, juni 1999.
- Gorz (1983)
A. Gorz. Les chemins du paradis. Parijs: Editions Galilée, 1983.
- Gottschalk (1997)
P. Gottschalk. Inequality, income growth, and mobility: the basic facts. In: Journal of Economic Perspectives 11 (1997) 2 (21-40).
- De Graaf en Luijckx (1995)
P.M. de Graaf en R. Luijckx. Paden naar succes: geboorte of diploma's. In: J. Dronkers en W.C. Ultee (red.). Verschuivende ongelijkheid in Nederland. Sociale gelaagdheid en mobiliteit. Assen: Van Gorcum, 1995 (31-45).
- Graafland (1993)
J.J. Graafland. Modelling the effects of minimum wages and unemployment benefits. (Research memorandum no.106) Den Haag: Centraal Planbureau, 1993.
- Graafland en Huizinga (1996)
J.J. Graafland, en F.H. Huizinga. Taxes and benefits in a non-linear wage equation. Den Haag: Centraal Planbureau (Research memorandum no.125), 1996.
- Graafland en Huizinga (1999)
J.J. Graafland, en F.H. Huizinga. Taxes and benefits in a non-linear wage equation. In: De Economist 147 (1999) (39-54).
- De Grip (1985)
A. de Grip. Interne arbeidsmarkttheorieën: een overzicht. In: Maandschrift economie 49 (1985) 4 (333-345).
- De Grip (1986)
A. de Grip. Winnaars en verliezers op de arbeidsmarkt in de jaren '70. In: Tijdschrift voor Arbeidsvraagstukken 2 (1986) 1 (41-51).
- De Grip (1987)
A. de Grip. Winnaars en verliezers op de arbeidsmarkt 1981-1985. In: Tijdschrift voor Arbeidsvraagstukken 3 (1987) 4 (61-69).
- De Grip en Dekker (1993)
A. de Grip en R. Dekker. Winnaars en verliezers op de arbeidsmarkt in de jaren '80. In: Tijdschrift voor Arbeidsvraagstukken 9 (1993) 3 (220-229).
- De Grip en Van Loo (2000)
A. de Grip en J. van Loo. Winnaars en verliezers op de arbeidsmarkt 1990-1995. In: Tijdschrift voor Arbeidsvraagstukken 16 (2000) 1 (6-17).
- Hamermesh (1993)
D.S. Hamermesh. Labor demand. Princeton (NJ): Princeton University Press, 1993.
- Hansen et al. (2000)
C.T. Hansen, L.H. Pedersen, en T. Sløk. Ambiguous effects of tax progressivity – theory and Danish evidence. In: Labour Economics 7 (2000) (335-347).

- Harrison (1996)
R. Harrison. Bentham, Mill and Sidgwick. In: N. Bunnin en E.P. Tsui-James (red.). *The Blackwell companion to philosophy*. Oxford/Malden (Mass.): Blackwell Publishers, 1996 (627-642).
- Hartog (1980)
J. Hartog. Tussen vraag en aanbod. Een onderzoek naar het functioneren van de arbeidsmarkt tussen 1950 en 1980. Leiden/Antwerpen: H.E. Stenfert Kroese, 1980.
- Hartog (1995)
J. Hartog. Vakbonden en gelijkheid. In: A. Knoester en F.W. Rutten (red.). *Inkomensverdeling en economische activiteit (Preadvies van de Koninklijke Vereniging voor de Staathuishoudkunde 1995)*. Utrecht: Lemma, 1995 (145-161).
- Hartog (1999a)
J. Hartog. *The Netherlands: So what's so special about the Dutch model? (Employment and Training Papers no.54)* Genève: International Labour Office, 1999.
- Hartog (1999b)
J. Hartog. *Moedig voorwaarts? Maar waarheen? Bespiegelingen over een kwart eeuw welvaart*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau, 1999.
- Hartog et al. (1987)
J. Hartog, E. Mekkelholt en H. van Ophem. Een empirische studie naar de arbeidsmobiliteit in Nederland. Den Haag: Organisatie voor Strategisch Arbeidsmarktonderzoek, 1987 (OSA werkdocument W32).
- Hartog et al. (1993)
J. Hartog, H. Oosterbeek en C. Teulings. Age, wages and education in the Netherlands. In: P. Johnson en K.F. Zimmermann (red.). *Labour markets in an ageing Europe*. Cambridge/New York/Melbourne: Cambridge University Press, 1993 (182-211).
- Hartog et al. (1999)
J. Hartog, J.G. Odink en J.P.J.M. Smits. Rendement op scholing stabiliseert. In: *Economisch Statistische Berichten* 84 (13 augustus 1999) (582-583).
- Herzberg (1966)
F. Herzberg. *Work and the nature of man*. Cleveland/New York: The World Publishing Company, 1966.
- Hoff en Jehoel-Gijsbers (1998)
S. Hoff en G. Jehoel-Gijsbers. Een bestaan zonder baan. Een vergelijkende studie onder werklozen, arbeidsongeschikten en werkenden (1974-1995) (SCP-Cahiers nr.150). Rijswijk/Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau/Elsevier bedrijfsinformatie, 1998.
- Huijgen (1989)
F. Huijgen. Opleiding van werknemers en het niveau van hun werk. De kwalitatieve structuur van de werkgelegenheid 1960-1985. In: I. Gadourek en J.L. Peschar (red.). *De open samenleving. Sociale veranderingen op het terrein van geloof, huwelijk, onderwijs en arbeid in Nederland*. Boekaflevering Mens en Maatschappij 64 (1989) (79-106).
- Interdepartementale commissie inkomensafhankelijke regelingen (1997)
Armoede en armoedeval: de rol van inkomensafhankelijke regelingen. Den Haag: ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid/VUGA, 1997.
- Jahoda (1982)
M. Jahoda. *Employment and unemployment: A social-psychological analysis*. Cambridge, enz. Cambridge University Press, 1982 (The psychology of social issues).
- Jahoda et al. (1933)
M. Jahoda, P. Lazarsfeld en H. Zeisl. *Die Arbeitslosen von Marienthal: Ein soziographischer Versuch über die Wirkungen langdauernder Arbeitslosigkeit*. Leipzig: S. Hirzel (Psychologische Monographien, V. Band), 1933.
- Jehoel-Gijsbers et al. (1995)
G. Jehoel-Gijsbers, H. Scholten, en A. Vissers, m.m.v. K. van den Heuvel. *Sociale zekerheid en arbeidsparticipatie. Inventarisatie en evaluatie van Nederlands empirisch onderzoek*. Den Haag: Organisatie voor Strategisch Arbeidsmarktonderzoek (OSA-werkdocument W126), 1995.
- Karasek en Theorell (1990)
R. Karasek en T. Theorell. *Healthy work. Stress, productivity, and the reconstruction of working life*. Z.p.: BasicBooks, 1990.

- Kern en Schumann (1986)
H. Kern en M. Schumann. *Das Ende der Arbeitsteilung? Rationalisierung in der industriellen Produktion*. München: Verlag C.H. Beck, 1996.
- Kleinknecht (1996)
A. Kleinknecht. *Potverteren met loonmatiging en flexibilisering*. In: *Economisch Statistische Berichten* 81 (17 juli 1996) (622-625).
- Kolnaar (2000)
A. Kolnaar. *Financieringstekort en staatsschuld*. In: *Economisch Statistische Berichten* 85 (26 mei 2000) (432-436).
- Kooiker en Mootz (1996)
S.E. Kooiker en M. Mootz (red.). *Patiënt en professie. Culturele determinanten van medische consumptie (SCP-Cahier nr.125)*. Rijswijk/Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau/VUGA, 1996.
- Korpi (1997)
T. Korpi. *Is utility related to employment status? Employment, unemployment, labor market policies and subjective well-being among Swedish youth*. In: *Labour Economics* 4 (1997) (125-147).
- Koskela en Vilmunen (1996)
E. Koskela en J. Vilmunen. *Tax progression is good for employment in popular models of trade union behaviour*. In: *Labour Economics* 3 (1996) (65-80).
- Krugman (1998)
P. Krugman. *And now for something completely different: an alternative model of trade, education, and inequality (conferentie-paper: <http://www.mit.edu/~krugman>)*, 1998.
- Kunnen et al. (1997)
R. Kunnen, W.C.M. Praat, A.M. de Voogd-Hamelink en C.M.M.P. Wetzels. *Trendrapport aanbod van arbeid 1997*. Den Haag: Organisatie voor Strategisch Arbeidsmarktonderzoek, 1997 (OSA-rapport 25).
- Kuttner (1983)
R. Kuttner. *The declining middle*. In: *Atlantic Monthly* (juli 1983) (60-72).
- Kuznets (1955)
S. Kuznets. *Economic growth and income inequality*. In: *American Economic Review* 45 (maart 1955) 1 (1-28).
- Kwant (1956)
R.C. Kwant. *Het arbeidsbestel. Een studie over de geest van onze samenleving*. Utrecht/Antwerpen: Het Spectrum, 1956.
- Kwant (1982)
R.C. Kwant. *Lotgevallen van het arbeidsbestel*. In: *Economisch Statistische Berichten* 67 (7-14 april 1982) (352-355).
- Laitner (2000)
J. Laitner. *Earnings within education groups and overall productivity growth*. In: *Journal of Political Economy* 108 (2000) 4 (807-832).
- Lambert (1993)
P.J. Lambert. *The distribution and redistribution of income. A mathematical analysis (2nd edition)*. Manchester/New York: Manchester University Press, 1993.
- Lazarus (1995)
R.S. Lazarus. *Psychological stress in the workplace*. In: R. Crandall, P.L. Perrewé (red.). *Occupational stress: a handbook*. Washington (DC)/London: Taylor & Francis, 1995 (3-14).
- Layard, Nickell en Jackman (1991)
R. Layard, S. Nickell, en R. Jackman. *Unemployment. Macroeconomic performance and the labour market*. Oxford/New York: Oxford University Press, 1991.
- Leuven en Oosterbeek (2000)
E. Leuven en H. Oosterbeek. *Rendement van onderwijs stijgt*. In: *Economisch Statistische Berichten* 85 (23 juni 2000) (523-524).
- Levy en Murnane (1992)
F. Levy, R.J. Murnane. *U.S. earnings levels and earnings inequality: a review of recent trends and proposed explanations*. In: *Journal of Economic Literature* 30 (september 1992) (1333-1381).
- Lin (1998)
S. Lin. *Labor income taxation and human capital accumulation*. In: *Journal of Public Economics* 68 (1998) (291-302).

- Lisv (2000)
Kerncijfers werknemersverzekeringen t/m september 2000. Amsterdam: Landelijk instituut sociale verzekeringen, 2000.
- Van der Lippe (1997)
T. van der Lippe. Verdeling van onbetaalde arbeid, 1975-1995. In: M. Niphuis-Nell (red.). Sociale atlas van de vrouw. Deel 4: Veranderingen in de primaire leefstijl. Rijswijk/Den Haag: SCP/VUGA (SCP-Cahiers nr. 141), 1997.
- Machin (1996)
S. Machin. Wage inequality in the UK. In: *Oxford Review of Economic Policy* 12 (1996) 1 (47-64).
- Maslow (1954)
A.H. Maslow. *Motivation and personality*. New York, Evanston, London: Harper & Row, 1954.
- Mayo (1933)
E. Mayo. *The human problems of an industrial civilization*. New York: The MacMillan Company, 1933.
- Marx (1867)
K. Marx. *Het kapitaal. Een kritische beschouwing over de economie. Deel I: het productieproces van het kapitaal*. Haarlem: De Haan, 1980 (oorspronkelijk 1867).
- Merton (1968)
R.K. Merton. Manifest and latent functions. Towards the codification of functional analysis in sociology. In: *Social theory and social structure (enlarged edition)*. New York/Londen: The Free Press, 1968 (73-138).
- Middel (1980)
H. Middel (red.). *Arbeid en niet-arbeid*. Deventer: Kluwer, 1980.
- Mincer (1958)
J. Mincer. Investment in human capital and personal income distribution. In: *Journal of Political Economy* 66 (1958) (281-302).
- Minkman en Van Praag (1997)
M. Minkman en B. van Praag. Het begrip 'armoede': is het meetbaar? In: G. Engbersen, J.C. Vrooman en E. Snel (red.). *De kwetsbaren. Tweede jaarrapport armoede en sociale uitsluiting (Arm Nederland)*. Amsterdam: Amsterdam University Press, 1997.
- Moffitt (1992)
R. Moffitt. Incentive effects of the U.S. welfare system: a review. In: *Journal of Economic Literature* 30 (maart 1992) (1-61).
- Mookherjee en Shorrocks (1982)
D. Mookherjee en A. Shorrocks. A decomposition analysis of the trend in UK income inequality. In: *The Economic Journal* 92 (1982) (886-902).
- Mootz en Konings-van der Snoek (1990)
M. Mootz, en M. Konings-van der Snoek. *De mate van welzijn. Verdeling en concentraties van welzijnsaspecten 1974-1989 (SCP-Cahier nr.79)*. Rijswijk: Sociaal en Cultureel Planbureau (Cahier nr.79), 1990.
- Musgrave en Musgrave (1989)
R.A. Musgrave en P.B. Musgrave. *Public finance in theory and practice (5e druk)*. New York, etc. McGraw-Hill, 1989.
- Muysken et al. (1999)
J. Muysken, T. van Veen, en E. de Regt. Does a shift in the tax burden create employment? In: *Applied Economics* 31 (1991) (1195-1205).
- Nahuis en Smulders (2000)
R. Nahuis en S. Smulders. *The skill premium, technological change and appropriability*. Den Haag: CPB Netherlands Bureau for Economic Policy Analysis (Research memorandum no.169), mei 2000.
- Odink (1985)
J.G. Odink. *Inkomenshervdeling. Enkele aspecten van de inkomenshervdeling door de overheid in Nederland*. Groningen: Wolters-Noordhoff, 1985.
- Oomens en Den Bakker (1994)
C.A. Oomens, en G.P. den Bakker. *De beroepsbevolking in Nederland 1849-1990*. In: *Supplement bij de Sociaal-economische maandstatistiek (1994) 2 (3-42)*.
- Phelps (1970)
E.S. Phelps. Money wage dynamics and labor market equilibrium. In: E.S. Phelps (red.). *Microeconomic foundations of employment and inflation theory*. New York: Norton, 1970 (124-166).

- Phillips (1958)
A.W. Phillips. The relation between unemployment and the rate of change of money wage rates in the United Kingdom, 1861-1957. In: *Economica* (1958) november (283-300).
- Pomp (1998)
J.M. Pomp. Recent trends in Dutch labor productivity: the role of changes in the composition of employment. Den Haag: Centraal Planbureau (Werkdocument no.98), 1998.
- Van Praag (1993)
B.M.S. van Praag. The relativity of the welfare concept. In: M.C. Nussbaum, A. Sen (red.). *The quality of life*. Oxford: Clarendon Press, 1993: 362-385.
- Van Praag et al. (1982)
B.M.S. van Praag, V. Halberstadt, en H. Emanuel. De valkuil van de sociale zekerheid. In: *Economisch Statistische Berichten*, 67 (27 oktober 1982) 3378 (1155-1159).
- Van Praag en Niphuis-Nell (1997)
C.S. van Praag en M. Niphuis-Nell (red.). *Het gezinsrapport. Een verkennende studie naar het gezin in een veranderende samenleving (SCP-Cahier nr.143)*. Rijswijk/Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau/VUGA, 1997.
- Reich (1992)
R.B. Reich. *The work of nations. Preparing ourselves for 21st-century capitalism*. New York: Vintage Books, 1992.
- Rifkin (1995)
J. Rifkin. *The end of work. The decline of the global labor force and the dawn of the post-market era*. New York: G.P. Putnam's Sons, 1995.
- Ritzer (1996a)
G. Ritzer. *Sociological theory*. New York, etc.: McGraw-Hill, 1996 (4e druk).
- Ritzer (1996b)
G. Ritzer. *The McDonaldization of society*. Thousand Oaks (California)/London/New Delhi: Pine Forge Press, 1996.
- RMO (1997)
Raad voor Maatschappelijke Ontwikkeling. *Werkeloos toezien? Activering van langdurig werklozen. (RMO-advies 3)* Den Haag: Sdu Uitgevers, 1997.
- Robbins (1935)
L. Robbins. *An essay on the nature and significance of economic science*. London/Basingstoke: The MacMillan Press, 1984 (oorspr. 1935).
- Ruigrok en Van Tulder (1995)
W. Ruigrok en R. van Tulder. Misverstand: globalisering. In: *Economisch Statistische Berichten* 80 (20/27 december 1995) (1140-1143).
- Russell (1935)
B. Russell. *In praise of idleness and other essays*. London: Unwin Paperbacks, 1976 (oorspr. 1935).
- Russell et al. (1978)
D. Russell, L.A. Peplau, en M.L. Ferguson. Developing a measure for loneliness. In: *Journal of personality assessment* 42 (1978) (290-294).
- Sassen (1991)
S. Sassen. *The global city: New York, London, Tokyo*. Princeton: Princeton University Press, 1991.
- Schama (1988)
S. Schama, *Overvloed en onbehagen. De Nederlandse cultuur in de Gouden Eeuw*. Amsterdam: 1988 (oorspr.: *The embarrassment of riches. An interpretation of Dutch culture in the Golden Age*, 1987).
- Scitovsky (1992)
T. Scitovsky. *The joyless economy. The psychology of human satisfaction*. New York/Oxford: Oxford University Press, 1992 (revised ed.).
- SCP (1998a)
Sociale en Culturele Verkenningen 1998 (SCP-Cahier nr.149). Rijswijk/Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau/VUGA, 1998.
- SCP (1998b)
Sociaal en Cultureel Rapport 1998. 25 jaar sociale verandering. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau/Elsevier bedrijfsinformatie, 1998.

- SCP (2000)
 Sociaal en Cultureel Rapport 2000. Nederland in Europa. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau, september 2000.
- SCP/CBS (1998)
 Sociaal en Cultureel Planbureau/Centraal Bureau voor de Statistiek. Armoedemonitor 1998 (SCP-Cahier nr.151). Den Haag: Elsevier bedrijfsinformatie, 1998.
- SCP/CBS (1999)
 Sociaal en Cultureel Planbureau/Centraal Bureau voor de Statistiek. Armoedemonitor 1999 (SCP-Cahier nr.163). Den Haag: Elsevier bedrijfsinformatie, 1999.
- Sen (1973)
 A. Sen. On economic inequality. Oxford: Oxford University Press, 1973.
- Sen (1981)
 A.K. Sen. Poverty and famines: an essay on entitlement and deprivation. Oxford: Oxford University Press, 1981.
- Sen (1982)
 A. Sen. Interpersonal aggregation and partial comparability. In: Choice, welfare and measurement. Oxford: Basil Blackwell, 1982 (203-221).
- Sen (1984)
 A. Sen. Poor, relatively speaking. In: Resources, values and development. Oxford: Basil Blackwell, 1984 (325-345).
- Sen (1987)
 A. Sen. 'The standard of living: lecture II, Lives and capabilities'. In: G. Hawthorn (red.). The standard of living. Cambridge/New York/Melbourne: Cambridge University Press, 1987 (20-38).
- Sen (1999)
 A. Sen. Development as freedom. Oxford/New York: Oxford University Press, 1999.
- Sennett (1998)
 R. Sennett. The corrosion of character. The personal consequences of work in the new capitalism. New York/Londen: W.W. Norton & Company, 1998.
- SER (1998)
 Sociaal-economisch beleid 1998-2002. Den Haag: Sociaal-economische raad (publicatie 98/08), 1998.
- Van Sinderen (1991)
 J. van Sinderen. Taxation and economic growth. Den Haag: ministerie van Economische Zaken (Discussion paper 9104), 1991.
- Smith (1776)
 A. Smith. An inquiry into the nature and causes of the wealth of nations. Harmondsworth: Penguin Books (Pelican Classics), 1970 (oorspr. 1776).
- Snel (2000)
 E. Snel. Meer werk, minder armoede? In: Economisch Statistische Berichten 85 (17 december 2000) (927-929).
- Solow (1987)
 R. Solow. We'd better watch out. In: New York Times (12 juli 1987) (36).
- Solow (2000)
 R.M. Solow. Growth theory. An exposition. New York/Oxford: Oxford University Press, 2000 (2nd edition).
- Steijn en De Witte (1992)
 B. Steijn en M. de Witte. De Januskop van de industriële samenleving. Technologie, arbeid en klassen aan het begin van de jaren negentig. Alphen aan den Rijn: Samson Bedrijfsinformatie, 1992.
- Steijn en De Witte (1993)
 B. Steijn en M. de Witte. De interne differentiatie-hypothese nader onderzocht. De invloed van automatisering op complexiteit, autonomie en arbeidsbeleving. In: Tijdschrift voor Arbeidsvraagstukken 9 (1993) 3 (253-262).
- Steijn en De Witte (1996)
 B. Steijn en M. de Witte. Chaotische patronen in de regradatie van arbeid. In: Tijdschrift voor Arbeidsvraagstukken 12 (1996) 2 (108-123).
- Studiegroep begrotingsruimte (2000)
 Studiegroep begrotingsruimte. Een verkenning van de schuldpolitiek op lange termijn. Den Haag: ministerie van Financiën, juli 2000.

- SZW (1997)
Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid. Sociale nota 1998. Den Haag: SDU, 1997.
- SZW (1998)
Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid. Sociale nota 1999. Den Haag: SDU, 1998.
- SZW (1999)
Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid. Sociale nota 2000. Den Haag: SDU, 1999.
- Tazelaar en Sprengers (1984)
F. Tazelaar en M. Sprengers. Werkloosheid en sociaal isolement. In: *Sociologische Gids* 31 (1984) 1 (48-79).
- Tazelaar en Sprengers (1987)
F. Tazelaar en M. Sprengers. Reacties op werkloosheid in theorie en praktijk. In: I.P. Spruit and F. Tazelaar (red.). *Leven met werkloosheid*. Groningen: Wolters-Noordhoff, 1987 .
- Temkin (1993)
L.S. Temkin. *Inequality*. New York/Oxford: Oxford University Press, 1993.
- Thoben (1976)
H.A.A.M. Thoben. *Exacte economie* (2e herziene druk). Leiden: H.E. Stenfort Kroese, 1976.
- Thomas en Thomas (1928)
W.I. Thomas en D.S. Thomas. *The child in America. Behavior problems and programs*. New York: Knopf, 1928.
- Thurow (1975)
L.C. Thurow. *Generating inequality*. New York: Basic Books, 1975.
- Tinbergen (1975)
J. Tinbergen. *Income distribution. Analysis and policies*. Amsterdam/Oxford: North-Holland, 1975.
- TK (1995/1996)
De andere kant van Nederland: over preventie en bestrijding van stille armoede en sociale uitsluiting. Tweede Kamer vergaderjaar 1995-1996, 24515 nrs.1-2.
- Toffler (1981)
A. Toffler. *The third wave*. Toronto, etc.: Bantam Books, 1981.
- Topel (1997)
R.H. Topel. Factor proportions and relative wage: the supply-side determinants of wage inequality. In: *Journal of Economic Perspectives* 11 (1997) 2 (55-74).
- Trommel (1995)
W.A. Trommel. *Korter arbeidsleven: de wording van een rationele mythe*. Den Haag: Sdu Juridische & Fiscale Uitgeverij, 1995.
- Ultee, Arts en Flap (1996)
W. Ultee, W. Arts, en H. Flap. *Sociologie: vragen, uitspraken, bevindingen*. Groningen: Wolters-Noordhoff, 1996 (2e druk).
- Veblen (1899)
T. Veblen. *The theory of the leisure class. An economic study of institutions*. New York: Dover Publications, 1994 (oorspr. 1899).
- Van Veen (1997)
A.P. van Veen. *Studies in wage bargaining. The influence of taxes and social security contributions on wages*. Maastricht: Universitaire Pers Maastricht, 1997.
- Veenhoven (1996)
R. Veenhoven. Developments in satisfaction-research. In: *Social Indicators Research* 37 (1996) (1-46).
- Veldhoven et al. (1999)
M. van Veldhoven, J.P.J. Boersen, en R.J. Fortuin. *Werkstress in beeld. Psychosociale arbeidsbelasting en werkstress in Nederland*. Amsterdam: SKB.
- Visser en Ebbinghaus (1996)
J. Visser en B. Ebbinghaus. Een halve eeuw verandering. Verklaringen voor convergentie en diversiteit van werknemersorganisaties in West-Europa. In: J. Visser (red.). *De vakbeweging op de eeuwgrens. Vijf sociologische studies over de vakbeweging* (Themanummer Mens & Maatschappij). Amsterdam: Amsterdam University Press, 1996.
- VNO/NCW (1994)
VNO en NCW. *Nederland moet kiezen*. Den Haag: VNO/NCW, 1994.

- Vrooman en Snel (1999)
 C. Vrooman en E. Snel. Op zoek naar de 'echte armen'. In: G. Engbersen, J.C. Vrooman en E. Snel (red.). Armoede en verzorgingsstaat. Vierde jaarrapport armoede en sociale uitsluiting (Arm Nederland). Amsterdam: Amsterdam University Press, 1999 (15-47).
- Weber (1905)
 M. Weber. The protestant ethic and the spirit of capitalism. London/New York: Routledge, 1996 (oorspr. Die protestantische Ethik und der Geist des Kapitalismus, 1904/1905).
- Weber (1921)
 M. Weber. The theory of social and economic order. New York/Londen: Free Press/Collier-MacMillan, 1964 (oorspr. Wirtschaft und Gesellschaft, 1921).
- Van der Wiel (2000)
 H.P. van der Wiel. Meer ict en meer groei. In: Economisch Statistische Berichten 85 (8 september 2000) (696-698).
- Van Wijnbergen (1998)
 S. van Wijnbergen. Fiscaliteit, onderwijs en inactiviteit. In: H.P. Huizinga (red.). Belastingherziening in het fin de siècle. Preadviezen van de Koninklijke Vereniging voor de Staathuishoudkunde 1998. Utrecht: Lemma, 1998 (67-92).
- Wildeboer Schut et al. (2000)
 J.M. Wildeboer Schut, J.C. Vrooman en P.T. de Beer. De maat van de verzorgingsstaat. Inrichting en werking van het sociaal-economisch bestel in elf westerse landen (Reeksnummer 2000/1). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau, 2000.
- Wilterdink (1999)
 N. Wilterdink. Ongelijke inkomens: verklaringen voor de toename van de ongelijkheid van inkomens in Nederland en andere landen. In: J. Godschalk (red.). Die tijd komt nooit meer terug. De arbeidsmarkt aan het eind van de eeuw. Amsterdam: Het Spinhuis, 1999 (47-80).
- Winkelmann en Winkelmann (1998)
 L. Winkelmann en R. Winkelmann. Why are the unemployed so unhappy? Evidence from panel data. In: *Economica* 65 (1998) (1-15).
- Wolff (1996)
 E.N. Wolff. The productivity slowdown: the culprit at last? In: *American Economic Review* 86 (1996) 5 (1239-1252).
- Wolfson (1988)
 D.J. Wolfson. Publieke sector en economische orde. Groningen: Wolters-Noordhoff, 1988.
- Wood (1995)
 A. Wood. How trade hurt unskilled workers. In: *Journal of Economic Perspectives* 9 (1995) 3 (57-80).
- WRR (1977)
 Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid. De komende vijftintig jaar. Een toekomstverkenning voor Nederland. (Rapporten aan de Regering 15) Den Haag: Staatsuitgeverij, 1977.
- WRR (1987)
 Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid. Activerend arbeidsmarktbeleid. (Rapporten aan de Regering 33) Den Haag: Staatsuitgeverij, 1987.
- WRR (1990)
 Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid. Een werkend perspectief: Arbeidsparticipatie in de jaren '90. (Rapporten aan de Regering 38) Den Haag: SDU, 1990.
- WRR (1999)
 Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid. Generatiebewust beleid. (Rapporten aan de Regering 55) Den Haag: SDU, 1999.
- WRR (2000)
 Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid. Door groei van arbeidsparticipatie. (Rapporten aan de Regering 57) Den Haag: SDU, 2000.
- Zanders et al. (1994)
 H. Zanders, A. van den Elzen en S. Vastenhout. Arbeid in beweging. Veranderende arbeidsoriëntaties en rolmodellen. In: P. Ester en L. Halman (red.). De cultuur van de verzorgingsstaat. Een sociologisch onderzoek naar waardenoriëntaties in Nederland. Tilburg: Tilburg University Press, 1994 (101-134).

Werkprogramma

Het Sociaal en Cultureel Planbureau stelt elke twee jaar zijn Werkprogramma vast. De tekst van het lopende programma (2000-2001) is te vinden op de website van het SCP: www.scp.nl.

SCP-publicaties

Onderstaande lijst bevat een selectie van publicaties van het Sociaal en Cultureel Planbureau. Deze publicaties zijn verkrijgbaar bij de boekhandel (prijswijzigingen voorbehouden). Een complete lijst is te vinden op de website van het SCP: www.scp.nl.

Sociale en Culturele Rapporten

Sociaal en Cultureel Rapport 1998. ISBN 90-5749-114-1 (f 90,50/€ 41)

Sociaal en Cultureel Rapport 2000. ISBN 90-377-0015-2 (f 75,00/€ 34)

Nederlandse populaire versie van het SCR 1998

Een kwart eeuw sociale verandering in Nederland; de kerngegevens uit het Sociaal en Cultureel Rapport. Carlo van Praag en Wilfried Uitterhoeve. ISBN 90-6168-662-8 (f 24,50/€ 11)

Nederlandse populaire versie van het SCR 2000

Nederland en de anderen; Europese vergelijkingen uit het Sociaal en Cultureel Rapport 2000.

Wilfried Uitterhoeve. ISBN 90-5875-141-4 (f 29,50/€13,40).

Engelse populaire versie van het SCR 1998

25 years of social change in the Netherlands; Key data from the Social and Cultural Report. Carlo van Praag and Wilfried Uitterhoeve. ISBN 90-6168-580-x (f 24,50/€ 11)

Sociale en Culturele Studies

23 *Leesgewoonten.* (1996) ISBN 90-5250-915-8 (f 60,00/€ 27)

24 *Secularisatie en alternatieve zingeving in Nederland.* (1997)
ISBN 90-5250-930-1 (f 51,00/€ 23)

25 *Trends in onderwijsdeelname.* (1998) ISBN 90-5749-110-9 (f 51,00/€ 23)

26 *Tussen bed en budget.* (1998) ISBN 90-5749-119-2 (f 62,00/€ 28)

27 *De stad op straat.* (1999) ISBN 90-5749-120-6 (f 51,00/€ 23)

28 *Scholen onder druk.* (1999) ISBN 90-5749-138-9 (f 62,00/€ 28)

29 *Naar andere tijden?* (1999) ISBN 90-5749-510-4 (f 51,00/€ 23)

Cahiers

- 147 *Rapportage gehandicapten 1997* (1998) ISBN 90-5749-111-7 (f 47,00/€ 21)
- 148 *Rapportage jeugd 1997* (1998) ISBN 90-5749-112-5 (f 36,00/€ 16)
- 149 *Sociale en Culturele Verkenningen 1998*. ISBN 90-5749-113-3 (f 36,00/€ 16)
- 150 *Een bestaan zonder baan* (1998). ISBN 90-5749-115-X (f 36,00/€ 16)
- 151 *Armoedemonitor 1998*. ISBN 90-5749-116-8 (f 41,50/€ 19)
- 152 *Van hoog naar laag; van laag naar hoog* (1998). ISBN 90-5749-117-6 (f 36,00/€ 16)
- 153 *Rapportage minderheden 1998* (1998). ISBN 90-5749-118-4 (f 52,00/€ 24)
- 154 *Vrijwilligerswerk vergeleken: Nederland in internationaal en historisch perspectief. Civil society en vrijwilligerswerk 3* (1999). ISBN 90-5749-121-4 (f 47,00/€ 21)
- 155 *Rapportage ouderen 1998* (1999) ISBN 90-5749-122-2 (f 47,00/€ 21)
- 156 *Verspilde energie? Wat doen en laten Nederlanders voor het milieu* (1999) ISBN 90-5749-123-0 (f 31,00/€ 14)
- 157 *Sociale en Culturele Verkenningen 1999* (1999) ISBN 90-5749-130-3 (f 41,50/€ 19)
- 158 *Naar draagkracht* (1999) *Een verkennend onderzoek naar draagvlak en draagkracht voor de vermaatschappelijking in de geestelijke gezondheidszorg*. ISBN 90-5749-131-1 (f 36,00/€ 16)
- 159 *Variatie in participatie. Achtergronden van arbeidsdeelname van allochtone en autochtone vrouwen* (1999) ISBN 90-5749-133-8 (f 31,00/€ 14)
- 160 *Rapportage minderheden 1999. Positie in het onderwijs en op de arbeidsmarkt*(1999). ISBN 90-5749-136-2 (f 52,00/€ 24)
- 161 *Lokaal jeugdbeleid. Een inventariserend onderzoek*.(1999). ISBN 90-5749-134-6 (f 31,00/€ 14)
- 162 *Tussen overschot en tekort. De aansluiting tussen onderwijs en arbeid in de quartaire sector en in de marktsector vergeleken* (1999). ISBN 90-5749-135-4 (f 36,00/€ 16)
- 163 *Armoedemonitor 1999* (1999). SCP/CBS. ISBN 90-5749-140-0 (f 41,50/€ 19)
- 164 *Gemeentelijk onderwijsachterstandenbeleid. Een inhoudelijke en bestuurlijke typering*. (1999) ISBN 90-5749-517-1 (f 31,00/€ 14)
- 165 *Duurzaam milieu, vergankelijke aandacht. Een onderzoek naar meningen, media en milieu* (2000). ISBN 90-5749-524-4 (f 31,00/€ 14).
- 166 *Het bereik van de kunsten. Het culturele draagvlak deel 4* (2000). ISBN 90-5749-511-2 (f 41,50/€ 19)
- 167 *Digitalisering van de leefwereld. Een onderzoek naar informatie- en communicatietechnologie en sociale ongelijkheid* (2000) ISBN 90-5749-518-X (f 41,50/€ 19)
- 168 *Rapportage gehandicapten 2000. Arbeidsmarktpositie en financiële situatie van mensen met beperkingen en/of chronische ziekten* (2000) ISBN 90-377-00-136 (f 39,95/€ 18)

SCP-publicaties

- 2000/1 *De maat van de verzorgingsstaat. Inrichting en werking van het sociaal-economisch bestel in elf westerse landen* (2000). ISBN 90-377-0014-4 (f 35,00/€ 15,90)
- 2000/2 *Sociaal en Cultureel Rapport 2000*. ISBN 90-377-0015-2 (f 75,00/€ 34)
- 2000/3 *Secularisatie in de jaren negentig. Kerklidmaatschap, veranderingen in opvattingen en een prognose* (2000). ISBN 90-377-0019-5 (f 25,00/ €11,35)
- 2000/4 *De kunst van het combineren. Taakverdeling onder partners* (2000). ISBN 90-377-0021-7 (f 35,00/€ 15,90)
- 2000/5 *Emancipatiemonitor 2000* (2000). ISBN 90-377-0022-5 (f 35,00/€ 15,90).
- 2000/6 *Armoedemonitor 2000* (2000). ISBN 90-377-0026-8 (f 40,00/€ 18,20).
- 2000/7 *Rapportage jeugd 2000* (2000). ISBN 90-377-0028-4 (f 35,00/€ 15,90).
- 2001/1 *Gewenste groei. Bevolkingsgroei en sociaal-ruimtelijke ontwikkelingen in ex-groeikernen* (2001). ISBN 90-377- 0031-4 (f 35,00/€ 15,90).
- 2001/2 *Noch markt, noch staat. De Nederlandse non-profitsector in vergelijkend perspectief* (2001). ISBN 90-377-0027-6 (f 60,00/€ 27,30).
- 2001/3 *Onderwijs in allochtone levende talen. Een verkenning in zeven gemeenten* (2001). ISBN 90-377-0050-0 (f 30,00/€ 13,60).
- 2001/4 *Verstandig verzorgd. Een empirisch onderzoek naar de efficiency van de intramurale zorg voor verstandelijk gehandicapten* (2001). ISBN 90-377-0051-9 (f 25,00/€ 11,35).
- 2001/5 *Sociale activering. Een brug tussen uitkering en betaalde arbeid* (2001). ISBN 90-377-0052-7. Nog te verschijnen.
- 2001/6 *Vrij om te helpen. Verkenning betaald langdurig zorgverlof* (2001). ISBN 90-377-0053-5 (f 40,00/€ 18,20).
- 2001/10 *Over werken* (2001). ISBN 90-377-0057-8 (f 75,00/€ 34,10). Nog te verschijnen.
- 2001/11 *Rapportage ouderen 2001* (2001). ISBN 90-377-0059-4 (f 65,00/€ 29,55).

Werkdocumenten (rechtstreeks te verkrijgen bij het SCP)

- 65 *Hybrid governance. The impact of the nonprofit sector in the Netherlands* (2000). ISBN 90-377-0029-2 (f 25,00/€ 11,35).
- 66 *Van arbeids- naar combinatie-ethos* (2000) (f 15/€ 6,80).
- 67 *Ramingsmodel kinderopvang* (2001). Nog te verschijnen.
- 68 *Trends en determinanten in de sport* (2000) (f 15/€ 6,80).
- 69 *De toekomst van de AWBZ* (2001) (f 15/€ 6,80).
- 70 *The non-profit sector in the Netherlands* (2001).
- 71 *Oudkomers in beeld* (2001) (f 15/€ 6,80).
- 72 *Het nieuwe consumenten* (2001) (f 15/€ 6,80).
- 73 *Voorstudie onderzoek 0-12-jarigen* (f 15/€ 6,80).
- 74 *Gemeentelijke kengetallen* (f 15/€ 6,80)

Onderzoeksrapporten

2000/2 *Altijd weer die auto!* (2000). ISBN 90-377-0030-6 (f 25/€ 11,35).

2000/8 *Knelpunten in het stedelijk jeugdbeleid* (2000). ISBN 90-377-0047-0
(f 25/€ 11,35).

2001/15 *Een model voor de strafrechtelijke keten* (2001). ISBN 90-377-0066-7
(f 40/€ 18,20)

2001/16 *Efficiency of Homes for the Mentally Disabled in the Netherlands* (2001).
ISBN 90-377-0064-0 (f 25/€ 11,35)

Overige publicaties

'Scholen onder druk' in discussie. Een uitgave ter gelegenheid van een studiemiddag op 23 maart 1999 georganiseerd door het SCP.

On Worlds of Welfare. Institutions and their effects in eleven welfare states.
ISBN 90-377-0049-7.